ॐ

॥ अथ तृतीयम् ॥

॥ क्रियाप्रकरणम् ॥

अथ प्रणवस्य योगप्रकारं विज्ञाय तत्फलं च क्रियारूपं ज्ञातव्यं भवति । प्रकारयोगश्चेच्छाज्ञानाख्यानरूपः । क्रिया च तद्योगफलं भवति । अतश्चात्र क्रिया व्याख्यायते । ओमित्यन्तर्गतं भवति ज्ञानेच्छाक्रियात्रैविध्यम् । ज्ञानस्वरूपोऽयमत्मा भवति । इच्छा च निषिद्धप्रवचनरूपा । किया हि कारणभूतव्यापाररूपा । संसारमात्रं हि विज्ञेयं भवति । कर्तुश्च क्रिया योगेनैव सर्वं प्रभासते । इति स्पष्टं भवति । विना च कर्तारं क्रिया ह्यनुत्पन्ना भवति । कर्ता च क्रिययाक्षिप्यते । तां विना कर्तेति विशेषणं न कस्यापि भवतीति शब्दशास्त्राभिमतं भवति । तस्मात्क्रियामात्रं कर्तृसहितमिति बोध्यम् । यद्यपि ज्ञानेच्छाक्रियास्वपि प्रत्येकं त्रित्वमुक्तम्, तथापि मुख्यं त्रितयमेवेति व्याख्यातम् । ज्ञानेऽप्येवं विज्ञायते । ज्ञाननिष्ठा क्रिया चेच्छा च भवति । एवमिच्छायामपि क्रिया ज्ञानञ्च । एवं क्रियायामपि ज्ञानमिच्छा च इति सर्वं त्रिविधं बोध्यम् । ज्ञान-

निष्ठश्च स्मरणादिव्यापारः । इच्छानिष्ठश्च कामनादिव्यापारः । क्रियानिष्ठश्च कर्तृकरणव्यापारः । एतेषां त्रयाणामात्मसंसारनिषिद्धानामेवावस्थाभेदेन नामभेदोऽपि विधीयते । यद्यपि त्रितयेऽवस्था नास्ति सर्वदा सर्वथा चानवस्थैव, तथापि तस्यारंभावसानान्तविशिष्टत्वहेतुना क्रमिकत्वं विज्ञेयम् । तस्मादेतज्ज्ञानेच्छाक्रियासंबन्धेन नवधा वृत्तिरिति वेदितव्यम् । दशमाङ्कस्तु तेषांसिद्धान्तप्रवचनार्थ इति पूर्वं निरूपितं ।

यदपि "षड्भिरंगैः ब्रह्म विद्धि षड्भिर्दृश्यते सर्वम्" इत्याद्याख्यातं भवति, तेनद्वादश प्रतीतिरिति, तन्न ब्रह्मणस्तज्ज्ञानस्य चानन्तत्वात्सांख्यं विज्ञेयं भवति । षड्भिरंगैरित्यस्यार्थस्तु, ज्ञानेच्छाक्रियाणां च प्रत्येकं द्विविधेन भेदेन ज्ञानक्रियादिनिर्देशेन च षट्प्रकारा भवन्तीति । निषिद्धमात्रन्तु तयोरंतर्गतं भवति, तस्य संबन्धरूपत्वात्, संबध्यमानानां ग्रहणेन तद्ग्रहणमिति नियमात्, समुदायग्रहणेनैकदेशग्रहणमिति न्यायाच्च । यद्यपि सत्ताप्राधान्यादेकदेशग्रहणेनापि समुदायग्रहणमित्युक्तम्, तथापि चैकदेशात्समुदायो बलीयानिति व्याख्यानात् समुदायान्तर्गत एव चैकदेश इति सिद्धम् । बहूनामेकदेशिनां समूहस्समुदाय इति समुदायशब्दार्थत्वात्समुदायान्तर्गत एव चैकदेश इति विज्ञेयम् । एकदेश इत्युक्त्या केवलं पृथग्रूपस्य तत्तद्देशस्यैव

ग्रहणम् । यद्यपि तत्तत्कार्यं पृथगेवास्ति, तथापि ज्ञानक्रियाभ्यां बद्धत्वात्तयोः पृथग्भूतत्वेन न तत्कार्यं भवतीति निश्चयः । षडङ्गैः पुनः ब्रह्मबोधोत्पत्तिरुच्यते । यद्यपि षड्भ्योऽन्यापि संख्या वर्तते, तथापि त्रितयात्मकत्वात्षडन्तर्गतं सर्वं वेदितव्यमित्युक्तम्, "ज्ञानं त्रितयात्मकं त्रितयात्मिका च क्रिया" इत्यादिवचनात्, पक्षद्वयेन ब्रह्म विद्धीत्युक्तेर्वा । तदिदं च पक्षद्वयं ज्ञानक्रियारूपम्, इच्छा तु संबन्धरूपिणी द्वयोर्मध्यवर्तिनीति निश्चयः । क्रियाज्ञानसंबन्धाश्चेति षट्प्रकाराः ब्रह्मबोधाय सर्वत्र स्पष्टमुक्ता भवन्ति। अन्यथा तु संख्याया इव प्रकारस्यापि अनन्तत्वमतीतत्वञ्च बोध्यं भवेत् । अत एव, "सर्वाणि शास्त्राणि च समाश्रितानि षड्भिः प्रकारैरेव भवन्ति चान्तविज्ञानतः" इत्युक्तम् । एवमेव

"अनन्तमव्ययं ज्ञानं तत्प्रकारश्च तादृशः ।
अनन्तं ब्रह्मविध्येवं सर्वं सर्वेण वेदितुम् ॥
षडङ्गं तत्प्रकारस्थं क्रियाज्ञानपरायणम् ।
षडङ्गैर्बुध्यते ब्रह्म षड्भिर्ब्रह्म प्रदृश्यते ॥
चत्वारस्तस्य सिद्धान्ताः क्रियाज्ञानपरावृताः ।

इत्यादि वचनम् । तस्मात्क्रिया ज्ञानमिच्छा चेति त्रयम्, एतेषामेकत्वरूपश्चतुर्थ इति च चत्वारो ब्रह्मसिद्धान्ता भवन्ति । एतेषां चतुर्णां ब्रह्मस्वभावप्रवचनपरत्वं विज्ञायते ।

ते च वेदाश्चत्वारो भवन्ति ऋग्यजुस्सामाथर्वाणश्चेति । ज्ञानप्रवचनपरो ऋग्वेदः । क्रियाप्रवचनपरोयजुर्वेदः। इच्छाप्रवचनपरं साम । एतत्त्रयाणामेकबीजत्वेन समाहारप्रवचनपरोऽथर्ववेदः। प्रत्येकं त्रैविध्येन मन्त्रब्राह्मणोपनिषदां प्रवचनम् । मन्त्रश्च ज्ञानप्रवचनपरः । ब्राह्मणन्तु क्रियाप्रवचनपरम् । उपनिषदश्चेच्छाप्रवचनपराः । त्रयाणामेकबीजत्वेन प्रवचनपरं तन्त्रमिति प्रतीयते । मन्त्रब्राह्मणोपनिषत्तन्त्राणां चतुर्णामपि प्रत्येकं चत्वारो भेदाः संभवन्तीत्यनन्तफलं भवति । तस्मात्सर्वेषु वेदेषु ऋग्यजुस्सामाथर्वसु मन्त्रब्राह्मणोपनिषत्तन्त्राणि च परिदृश्यन्ते । मन्त्रस्तावत्संहितारूपः । संहीयन्ते संक्षीयन्ते सर्वमस्मिन्निति संहिता । वेत्ति वेदयतीति वा वेदः । वेदश्च ज्ञानरूपः ब्रह्मनिष्ठः । अत एव ब्रह्म वेदस्वरूपमित्युच्यते "वेदवेत्ता भवेद्ब्रह्म" "सस्वयं ब्रह्म वेदवित्" इत्याद्युक्तम् । तस्माच्चतुर्णामेतेषामेव वेदत्वेन विवक्षा भवति । ऋग्वेदसंहिता इत्यस्य ऋच्यते ज्ञायते ब्रह्मतत्वं सर्वं संक्षिप्तं यया, सा ऋग्वेदसंहिताइत्यर्थः । यजते क्रियते ब्रह्मतत्वभासनं संक्षिप्तं यत्र सा यजुर्वेदसंहिता । साम्यते इष्यते ज्ञानक्रिया इति सामवेदसंहिता । तथा चार्थ्यते प्राप्यते ब्रह्मतत्वमेतत्त्रयफलमित्यथर्ववेदसंहितापदार्थः । चतुर्णामेतेषामत्रमर्थाङ्गीकारेण ज्ञानक्रियेच्छाः, तत्फलञ्चवेदिव्यतम् । अत एव

“ऋग्यजुस्सामाथर्वणो ज्ञात्वाब्रह्म सनातनम् ।
आत्मानात्मनिषिद्धञ्च पृथक्त्वंत्रितयात्मकं ॥
चतुर्भिर्वेदनीयं तद्ब्रह्मतत्वमनन्तरम् ।
अनाद्यनन्तं संपन्नं सर्वाद्यंतविवर्जितम् ॥
अतीतं वानतीतं वा तत्स्वयं वेदविद्भवेत् ।
ऋग्वेदश्च ज्ञाननिष्ठः यजुर्वेदः क्रियापरः ॥
इच्छापरः सामवेदः सिद्धान्तोऽथर्वसंज्ञकः ।
चतुर्णाञ्च समाहारः ब्रह्मसंज्ञा परावरा ॥
प्रत्येकं तत्र विज्ञेयं भ्रमदोषयुतान्तरम् ।”

इत्यादि वचनम् । एवमेव “ऋग्यजुस्सामाथर्वप्रतिष्ठितं ब्रह्म विद्धि” इति श्रुतिः । तस्माच्चतुर्णां समाहाररूपं ब्रह्मतत्वमित्यवगन्तव्यम् । यद्यपि “ज्ञानं ब्रह्मपरात्परम्” इति महावाक्यैः ब्रह्मस्वरूपं स्पष्टमुक्तं भवति, तथापि तत्र चत्वारः योगाः दृश्यन्ते, योगविभागात् । ज्ञानमित्येको योगः, ब्रह्म इत्येकः, एवं परात्परमिति योगद्वयात्मकं भवति । ज्ञानन्त्वात्मानिष्ठम्, ज्ञायते इति तदर्थात् । ब्रह्मेति निषेधपरमलक्ष्यम्, ब्रह्मते आच्छादयते इति तदर्थात् । परादिति संसरणार्थः क्रियानिष्टः, “संसरणं परमिदं विश्वं पूर्वमात्मा” इति वचनात् । द्वितीयञ्चपरमित्येतत्परमतत्वावबोधकं भवति । तस्माद्यदिदं ज्ञानं ब्रह्मपरञ्च, तदेव परं विद्धिति

तदर्थः, तस्माच्चतुर्भिः ब्रह्मतत्वमुपस्थीयते । अत एव “नायमात्मा प्रवचनेन लभ्यः” इत्याद्युक्तम् । न केवलेन प्रवचनेन लभ्योऽयमात्मेत्यादि तदर्थः । एवमेवायमात्मा केवलेन ज्ञानेन, कर्मणा, तदिच्छया वा लभ्यते । चतुष्टयं ब्रह्मविद्धीत्थमात्मानमित्यादि सिद्धम् । अत एव

“ऋग्वेदैर्वा यजुर्वेदैः तत्सामाथर्वसंज्ञकैः ।
प्रत्येकंतन्निरर्थस्याच्चतुर्भि र्ब्रह्मबुध्यते ॥”

इत्यादिप्रवचनम् । एवमेव

“स ऋग्वेदसिद्धो विशुद्धोऽयमात्मा
यजुर्वेदमूलप्रयुक्तोऽयमात्मा ।
तथा सामगस्सामगीतोऽयमात्मा
ह्यथर्वस्थितो युक्तिमूलश्च वेद्यः ॥
सदा वेदवेद्यो निषिद्धोऽयमात्मा
विशुद्धः परश्चामृतस्थोऽयमात्मा ।
मृतः कार्यरूपो गुणस्थोऽयमात्मा
स ज्ञान विज्ञानसिद्धोऽयमात्मा ॥
तथा ज्ञाननिष्ठः प्रमेयोऽयमात्मा
क्रियावृत्तिसिद्धः प्रमाणोऽयमात्मा ।
प्रमाणः प्रमेयस्तथासंशयस्थः

स च व्यापकोऽव्यापकश्च प्रमोदी ॥
सदानन्दमूर्तिस्समानन्ददीप्तिः
स वाचामतीतः सबुद्धेरतीतः ॥"

इत्यादिप्रवचनम् । एवमेव

"न ज्ञानाल्लभ्यते ब्रह्म केवलेन च कर्मणा ।
नेच्छया लभ्यते ब्रह्म ब्रह्मतत्वं चतुष्टयम् ॥"

इत्याद्युक्तिः । तस्मादृग्यजुस्सामाथर्वणां वेदानां न प्रत्येकं ब्रह्मतत्वाववोधकत्वं संभवति ।

ब्रह्मतत्वपरिज्ञानार्थमेव हि सर्वेषां वेदानामावश्यकत्वं विज्ञायते । यद्यपि ऋग्वेदेन "ज्ञानान्मुक्तिः" इत्यभिहितं मुक्तिश्च ब्रह्मविज्ञानं ततश्चात्र मोक्षसाधनज्ञानस्य मुख्यत्वेनाव्यवहितत्वेन च प्रतिपादनं भवति, तथापि ज्ञानमात्रस्य सर्वान्तर्गतत्वमङ्गीकृत्य तदर्थोपयोगः। ज्ञानक्रियेच्छानामेव हि मोक्षसाधनत्वं मुख्यत्वेन विज्ञेयम्, "सिद्धमस्ति सर्वं सर्वाश्रये" इति व्याख्यानात् । "अण्वपि चैकं ज्ञानेन ब्रह्मज्ञानमुपलभेत" इत्यादिवचनानामप्येवमेवार्थः । आन्तर्येणैव हि अणुत्वमहत्वादिकं वेदितव्यम्, आन्तर्यदृष्ट्या सर्वस्याणुत्वं महत्वञ्च सिद्ध्यतीति "सर्वं खल्वणु-बृहत्" इति वचनाच्च । अतः सर्वमणु, सर्वं बृहत् इति स्पष्टमवगम्यते । एकैकस्याप्यणोरपि ज्ञानेच्छाक्रियाणां त्रिसृणां विद्य-

मानत्वेन ब्रह्मत्वं सिद्धम् । तस्मादेकस्याप्यणो दर्शनश्रवणादिभिर्ब्रह्मज्ञानं भवति । तेन ब्रह्मत्वं सर्वातीतत्वानुसन्धानेन नोपलभ्यते; किन्तु सर्वेषामणूनां महताञ्च समुदायस्वरूपं चैकवृत्यतीतमनन्तञ्च ब्रह्मेति वेदितव्यम् । इत्थंभूतं बोधमात्रं ब्रह्मज्ञानम्, तदेव मोक्ष इति व्याख्यानं फलितं भवति । तस्माज्ज्ञानस्य साधनत्वं मुख्यत्वेनाव्यवहितत्वेनैकदेशिकत्वेन च नोपयुक्तं; किन्तुज्ञानेच्छाक्रियासंबन्धस्यैव मोक्षसाधनत्वं विज्ञेयम् । अत एव

"ज्ञानेन कर्मणा सिद्धं ब्रह्मतत्वं तदिच्छया ।
त्रयात्मकमिदं सर्वं तद्विच्च ब्रह्मविद्भवेत् ॥
सा ज्ञानेच्छाक्रियारूपा शक्तिर्येन विभाव्यते ।
वेदवेत्ता भवेत्सोपि सर्वज्ञानपरायणः ॥
ऋग्यजुस्सामाथर्वभिरेवं ज्ञानं निरूपितम् ।
ज्ञात्वा वेदान्तसिद्धान्तं ब्रह्मरूपं स्वयं लभेत् ॥"

इत्यादिवचनम् । एवमेव "साङ्गान्वेदानधीत्यैवं ब्रह्मलोके महीयते" इत्याद्यपि च । तस्माच्चतुर्णां वेदानामृग्यजुस्सामाथर्वणां तत्वं चैवज्ञातव्यं भवति । यद्यपि

"वेदानधीत्य वेदौ वा वेदं वापि यथाक्रमम् ।
अविप्लुत ब्रह्मचर्यः गृहस्थाश्रममाविशेत् ॥"

इत्याद्युक्तम्, तत्र चैकवेदाध्ययनाधिकाराद्येकेनापि ब्रह्मतत्वला-

भसंभवः, तथापि तद्वाक्यार्थेन चतुर्णामेकतन्त्रत्वं सिध्यति । वेदानित्युक्त्या चतुर्णां वेदानां ग्रहणम् । एवमधीत्य ब्रह्मचर्यञ्च ब्रह्मवदाचरणं साक्षाद्ब्रह्मस्वरूपं भवति । वेदौ, वेदं वाधीत्य ब्रह्मचर्यादभिप्लुतो भवतीति तदर्थः । ब्रह्मचर्यादभिप्लुतभवनञ्च ब्रह्मतत्वाभ्यास एव, ब्रह्मचर्यादनभ्यस्तब्रह्मतत्वः गृहस्थाश्रमं नाविशेदिति फलितार्थः । गृहस्थाश्रमप्रवेशस्तु ब्रह्मचर्यादेवेति नियमात् । ब्रह्मचर्याभिप्लुते सत्यत्वमुक्तं भवति । यावद्वेदमात्रं ब्रह्मतत्वावबोधकं न जानाति, न तावद्गृहस्थाश्रमरूपं संसारकार्यं सम्यग्भवतीति निश्चयः

"संसारे त्रितयं कर्म ज्ञानेच्छाविहिता क्रिया ।
एवं संदृश्यते यत्र तद्गृहस्थाश्रमं भवेत् ॥
त्रयाणां हि समाहारः संसारस्सार एव हि ।
यः करोति विधानेन स गृहीपरमो मतः ॥"

इत्यादिवचनात् । यावत्त्रितयं ज्ञानेच्छाक्रियारूपम्, तत्संबन्धञ्च न जानाति ; तावद्गृहकार्यमयुक्तं भवति । क्रमोऽप्येवमाश्रमाणाञ्च दृश्यते

"प्रथमं ब्रह्मचर्यं हि ब्रह्मतत्वनिरीक्षणम् ।
साङ्गोपाङ्गमधीत्यैवं ब्रह्मवेदं चतुर्विधम् ॥
गार्हस्थ्यञ्च लभेत्तेन वानप्रस्थ्यं लभेत्ततः ।

संन्यासं तत्परंविद्यात्त्रयाणां फलमेव यत् ॥"

इत्याद्युक्त्या ब्रह्मचर्यम्, गार्हस्थ्यम्, वानप्रस्थः, संन्यासश्चेति ह्याश्रमाणां क्रमो विधीयते । वेदानामेकस्य द्वयोस्त्रयाणां चाध्ययनेन ब्रह्मचर्यसाधनं न सम्यगुत्पन्नं भवति । अतश्चत्वारो वेदाश्चाध्येतव्याः । अधीत्यैवं ब्रह्मचर्यं प्राप्य ब्रह्मतत्वञ्च यथायथं विज्ञाय ततश्च एवं गार्हस्थ्यं व्रजेत् । यावदात्मानात्मनिषिद्धानां त्रयाणां न भवति संबन्धः,न तावत्संसारस्य स्थितिर्भवति । तस्माच्चतुर्विधं ब्रह्मैकतत्वं वेद्यम् । तादृशार्थकाश्चत्वारो वेदाश्चाध्येतव्या भवन्तीत्युपदेशः । तस्माद्वेदचतुष्टयमधीत्य स ब्रह्मचर्यस्य पुरुषस्य ग्रहस्थाश्रमधारणम् । आश्रमे च तस्मिन् "सर्वं खल्वात्मवत्, ब्रह्मवत्, आवश्यकम्" इति नियमेन कर्म कर्तव्यम् । न तत्र, तवेदम्, ममेदं, तवायम्, ममायमिति । अन्यस्येदञ्चेत्यादि तु प्रपञ्चभासनं भवति ।

"सर्वं खल्विह सर्वस्य सर्वमावश्यकं भवेत् ।
सर्वथा सर्वदा सर्वं ग्रहस्थाश्रमलक्षणम् ॥
ज्ञानेन क्रियया चैवमिच्छया सर्वसाधनम् ।
ग्रहिणां परमोधर्मः सर्वस्यैवाभिपूजनम् ॥"

इत्याद्युक्तम् । अत एव "सर्वेषामाश्रमाणां श्रेष्ठोऽयं ग्रहस्थाश्रमः" इत्युक्तम् । अत एव

" त्यागार्थं ब्रह्मसिध्यर्थं ग्रहस्थाश्रमधारणम् ।
सर्ववेदफलञ्चैव स्वार्थं संत्यज मानसम् ॥
एवं परार्थं संत्यज्य परमार्थं हि चिन्त्यताम् ।
यत्स्वार्थं यत्परार्थं च ते स्यातां बन्धनार्थके ॥
तस्मात्सर्वमुमुक्षूणां परमार्थं परायणम् । "

इत्याद्युक्तिः । किञ्च

" ब्रह्मचर्यमनुप्राप्य ज्ञात्वा ब्रह्म सनातनम् ।
त्रयात्मकमिदं सर्वं बुध्वा सर्वं परावरम् ॥
ग्रहस्थाश्रममास्थाय कार्या सेवा मनीषिणा ॥ "

इत्यादि वचनम् । एवमेव

" अतिथ्यभ्यागतानाञ्च तथा च ब्रह्मचारिणाम् ।
यतीनां कर्मशुद्धानां तथासंन्यासिनामपि ॥
वनस्थस्वाश्रमस्थानां सर्वं दत्वा तु भोजयेत् ।
पूजां कृत्वा तु सर्वेषां साक्षाद्ब्रह्मस्वरूपतः ॥
मुक्तो भूत्वा समानन्दं ब्रह्मतत्वात्मकं परम् ।
एतदेवाश्रमे युक्तं सर्वेषां परमाश्रयम् ॥
ब्राह्मणा योगिनो मुक्ताः महात्मानस्तथैव च ।
ईश्वरश्च महाविष्णुः ग्रहस्थास्सर्वतः पराः ॥
प्रवृत्तास्सर्वकार्येषु निवृत्तास्सर्वकर्मणः ।

स्वयं सिद्धास्समात्मानः सर्वं स्वात्मनि पश्यन्ति ॥ "

इत्यादिवचनाद्वा । आश्रीयन्तेऽस्मिन्नित्याश्रमः इति तदर्थात्, ज्ञानेच्छाक्रियासंबन्धरूपेण च चतुर्णामाश्रमत्वमुक्तं भवति । ब्रह्मचर्यं हि ज्ञाननिष्ठम्, गार्हस्थ्यं, क्रियानिष्ठम्, वानप्रस्थश्चेच्छा-निष्ठः, संन्यासः संबन्धपरः । अत एव

" नाभिप्लुतो ब्रह्मचर्ये न गृहेऽभिप्लुतस्तथा ।
न वानप्रस्थे संन्यासे "

इति वचनम् । अभिप्लुतः सर्वथा सिद्धः इत्यर्थः । तस्मादनभिप्लु-तवारणार्थं पूर्वश्लोकफलम् । वेदनामेकंद्वयं वा नाध्येतव्यम्; किन्तु वेदान्सर्वानधीत्य गृहस्थाश्रमः सेव्यतामित्युपदेशः । ब्रह्मच-र्याश्रमे च सर्वं ब्रह्मतत्वं ज्ञातव्यम् । तथा ज्ञातब्रह्मतत्वः गृही भवेत् । तत्र ममकारव्यापारत्यागो भवति । दृश्यतामिह—गृह स्थाश्रमे यश्च पदार्थः प्रथमं स्वात्मार्थ एवेत्यभिमन्यते तत्र कळ त्रव्यवहारेणांशद्वयं भवति, ततः पुत्रादिव्यवहारेण त्रयः चत्वारः पञ्च इत्यादयः बहवः, एवं तद्भागे एव मित्रादयोऽप्यनेके संब-न्धिनः प्रतिष्ठन्ते, सत्येवं कृते कृतेन सर्वं विश्वं स्वात्मेव बुध्यते सर्वस्यैकत्वात्, इति हि लोकोदाहरणम् । यो हि ब्रह्मचर्ये ब्रह्म-तत्वं पूर्णं जानाति तेनैव कृतमस्ति सर्वैस्सह कौटुंब्यम्; स एव चैकवृत्तिः, भवतीति तत्फलम् । एवं कृत्वा वानप्रस्थाश्रमं

इच्छारूपं लभेत् । तत्र चैवं ज्ञानं यत्किञ्चिदस्ति, कृतं करोमि, करिष्यामि वा तत्सर्वमावश्यकम् । न मदीयम्, त्वदीयम्, अन्यदीयमिति, निषेधरूपं तत्फलम् । संन्यासे त्रिदमपि न । सम्यङ्न्यस्यति कर्म सर्वं प्रागनुष्ठितम्, इति संन्यासशब्दार्थो ह्यव-गम्यते । नावश्यकं नानावश्यकञ्च न सर्वस्य नास्माकम्, यच्च किञ्चिदस्ति तत्त्रितयमेव, इति तदाश्रमबोधः। ब्रह्मचर्ये तु तादृ-शबोधमात्रम् । तदाचरणं गृहस्थाश्रमे, वानप्रस्थे हि तन्निश्चयः, तन्मन्तव्यत्वं संन्यासे, इति चतुर्णां भेदः । वस्तुतस्तु

"ब्रह्मचारी गृहीनैव वन्यसंन्यासिनौ न च ।
सर्वदा सर्वथा युक्तमावश्यकमिदन्ततम् ॥
इदं साक्षाद्ब्रह्मरूपं सच्चिदानन्दविग्रहम् ।
ओमित्येतत्त्रयाख्यातं वेदितव्यं जगन्मयम् ॥"

इत्यादि प्रवचनम् । ब्रह्मचर्यं गार्हस्थ्यं वानप्रस्थः संन्यासश्चेत्या-दीनांचतुर्णां समूहः, तद्भिन्नश्च वा न ज्ञेयः, तस्य सार्वकालि-कत्वादतीतत्वाच्च । अत एव

"नायं वर्णाश्रमी चात्मा तदन्यन्नैव मन्यते ।
स सर्वं खल्विदं सर्वं सर्वाश्रयमतः परम् ॥"

इत्याद्युक्तम् । तस्माद्वर्णाश्रमधर्मस्तु, यावत्संसरणमात्रम् । तत्सर्वं ब्रह्मबोधप्रकारकमेवेति विज्ञेयम् । अतः

"न ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यशूद्राः नाहं तथेति प्रतिबोधवर्ती ।
आत्मा विरूपो निजबोधरूपो विज्ञानमूलो निखिलाश्रयश्च॥
न ब्रह्मचारी न गृही वनस्थः संन्यासरूपो न च धर्मरूपः ।
सर्वं परित्यज्य विहाय सर्वतः सर्वान्तरं विद्धि सनातनंमाम्॥"

इत्याद्युक्त्यावा । एवमेव

"ज्ञानक्रियेच्छाविहितं त्रयाणां ब्रह्मस्वरूपं हि च सत्यरूपम् ।
ज्ञानान्तरं ज्ञानमनन्तगम्यं वेदस्वरूपं परिचिन्तनीयम्॥"

इत्यादिप्रवचनाद्वा। तस्मात् वेदानामेकस्य द्वयोस्त्रयाणां वा चाध्य-यनेन न ब्रह्मस्वरूपविज्ञानवान्भवेत्; किन्तु साक्षाद्वेदचतुष्ट-यमधीत्य सर्वान्तरं सर्वमूलं सर्वस्थं सर्वं ब्रह्मेति ब्रह्मज्ञानन्तादृश-माप्नोति । इदमेव मोक्षः परमानन्द इति वेदितव्यम् । तस्मादृग्य-जुस्सामाथर्वणां चतुर्णां वेदत्वेन प्रवचनम् । तेषान्तत्वं हि ब्रह्म-प्रवचनरूपम् । तच्चैकमेवेति सिद्धं भवति ।

सर्वार्थं हि वेदविधानमिति विज्ञायते । सर्वस्य सृष्टिमा-त्रस्य कार्यस्य, मूलभूतो विषयस्तत्र विज्ञेयः । यद्यपि संसारेऽप्य-नन्तो भेदः, तथापि तत्र सर्वस्य भवनव्यापारस्वरूपमात्रं तथाख्या-नम् । चत्वारो वेदास्तु स्वयमेव सिद्धाः, महाविष्णुसमुदिताः भवन्ति। ज्ञानेच्छाक्रियाः ,तत्समाहारश्च संसरणमेव । संसरणेऽपि तस्मिन्क्रमेण महत्वलघुत्वनियमात्, सर्वेषां साधिपतित्वं विज्ञेयम्।

संसारस्य चानेकेऽधिपतयः ; यो हि यस्याधिपतिः तदधीनं तदिति बीजात् । तदधीनाश्चारंभावसानानियमेन क्रमेण च भवन्तीति विज्ञेयम् । अत एव ब्रह्माण्डम्, विश्वं, जगत्, संसारश्चेति चत्वारो भेदाः । नियन्तारश्च तेषां चत्वारः महाविष्णुः, तथाविष्णुः, शिवः, ब्रह्माचेति । अणोरारम्य तत्पर्यन्तं ज्ञानव्यापारश्चास्ति । अतः परमपि चैतादृशश्च क्रमोऽप्यस्ति । तस्माच्चत्वारो भेदाः ; ज्ञानेच्छाक्रियासमाहाराः नियमेन बोध्या भवन्ति । महाविष्णौ हि सर्वेषां समाहारः । अतस्तद्ग्रहणं पृथगेव चोच्यते । अत्र ज्ञानेच्छाक्रियाः, ब्रह्मविष्णुशिवाश्चेत्युच्यन्ते । एतेषां त्रयाणां पृथगाख्यान नियमेन वेदः त्रयी विद्येति प्रसिद्धः । चतुर्थो वेदस्तु समाहाररूपः सिद्धान्ततत्वः । अत एव

“ वेदत्रयमधीत्यैवं ब्रह्मतत्वं विचिन्त्यताम् ।
अथर्वणा समाहारं ज्ञात्वा विद्धि परावरम् ॥
परं परायणं तत्वं चतुर्थं ब्रह्मसंज्ञकम् ।
तज्ज्ञानेच्छाक्रियारूपं ज्ञात्वा मोक्षो हि लभ्यते ॥
भाव्यते जीवता मुक्तिः कार्यं तस्यापि तादृशम् ।
संसारोऽयमनाद्यन्तः ब्रह्ममूलो विधीयते ॥
त्यक्त्वा सर्वाणि कर्माणि नानाज्ञानावृतानि च ।
इच्छारूपाणि संत्यज्य धार्यतां परमं मतम् ॥
ऋग्यजुस्सामाथर्वभिर्ब्रह्मतत्वार्थबोधकैः ।
प्रमेयं ब्रह्म तत्तेजः कालातीतं जगन्मयम् ॥ ”

इत्यादिवचनम् । तस्माद्वेदानां साङ्गोपांगानां स्वरूपम्, तदध्ययनावश्यकत्वम्, तदध्येतृत्वरूपञ्च वेदितव्यं भवतीत्यवगम्यते ।

इति श्रीमहर्षिगार्ग्यायणप्रणीते प्रणववादे
क्रियाप्रकरणे वेदतदध्ययना-
ध्येतृस्वरूपनिरूपणन्नाम
॥ प्रथमस्तरङ्गः ॥

ॐ

ॐ

॥ अथ द्वितीयस्तरङ्गः ॥

अथ चतुर्णां ऋग्यजुस्सामाथर्वणां वेदानामधिपतयः, महाविष्णुविष्णुशिवब्रह्माणश्च विज्ञेया भवन्ति । महाविष्णोश्च संभूतः समाहारप्रवचनपरोऽथर्वणो वेदः । विष्णोस्सकाशाज्ज्ञान-

निष्ठश्च ऋग्वेदः ।यजुर्वेदः क्रियानिष्ठश्च ब्रह्मणः । शिवाच्चेच्छानिष्ठः सामवेदः । यद्यपि ऋग्यजुस्सामाथर्वाणश्चेति क्रमः दृश्यते, तथापि प्राधान्यबोधनाय आत्मनिषिद्धसंसारदृष्ट्या तादृशं त्रितयत्वम् , चतुर्थः समाहार इति च वेदितव्यम् । अत एव

“ ज्ञाननिष्ठो भवेद्विष्णुः क्रियानिष्ठः प्रजापतिः ।
इच्छानिष्ठः शिवस्साक्षान्महाविष्णुस्समाहृतः ॥ ”

इत्युक्तम् । एवमेव

“ ज्ञानेच्छे च क्रियाचैव महाविष्णुरितीरितम् ।
ज्ञानं विष्णुरिति प्रोक्तं क्रिया ब्रह्मा सनातनः ॥
इच्छा शिवस्समाख्याता सर्वेभ्यो विश्वसंस्थितिः ॥ ”

इत्यप्युक्तम् । महाविष्णोः समाहाररूपत्वम् , विष्णोः ज्ञानरूपत्वम् , ब्रह्मणः क्रियारूपत्वम् , शिवस्येच्छारूपत्वञ्च सिद्धं भवति । विशन्ति सर्वाणि अस्मिन्निति विष्णुः , सचात्मा , महांश्चासौ विष्णुश्चेति व्युत्पत्त्या संसारात्मनिषिद्धानां त्रयाणां महत्त्वमनन्तत्वमतीतत्वञ्चोक्तं भवति । तस्मादेवायं महाविष्णुरिति विज्ञेयः । बृंहते सर्वमाच्छादयतीति ब्रह्मा । शेते च सर्वस्मिन्नितिशिवः, इतितद्व्युत्पत्त्यर्थः । सर्वस्मिन् शयनस्य संबन्धरूपत्वात् , इच्छासंबन्धरूपिणीत्युक्तेश्च वा इच्छानिष्ठत्वं शिवस्येति विज्ञेयम् । ब्रह्मते सर्वमिति व्युत्पत्त्या निर्मा-

णमात्रं गृह्यते , तदेव क्रिया भवति । अतो ब्रह्मा क्रियानिष्ठः । विशन्ति सर्वाणीत्युक्त्या सर्वस्मिन्तत्प्रवेशः, तस्मिन्सर्वस्य प्रवेशः इत्यतस्संसारात्मनोरभेदात् , आत्मनो ज्ञाननिष्ठत्वाच्च, विष्णोर्ज्ञाननिष्ठत्वं विज्ञेयम् । तेषां त्रयाणां समाहारस्यैव सर्वस्वरूपत्वमिति नियमेन समाहारनिष्ठो महाविष्णुरिति विवेकः । महाविष्णोराधिपत्येऽपि समाहार एव बीजं भवति । दृश्यतामिह—यो हि सर्वेषामधिष्ठानतया पाति, रक्षति च, स एवाधिपतिरिति प्रजाधिपः संबन्धेन गृह्यते । तस्माद्विष्णोरधिपतित्वं युक्तमेवेति विज्ञेयम् ।

अस्मिन्नपारसंसारसागरे, अनाद्यनन्ते, आद्यन्तरहिते, अतीतानतीताभिन्ने च क्रमः प्रतिभासते । क्रमदृष्ट्या चारंभावसाने च विज्ञेये भवतः । तत्राधिपतेरपि प्रयोजनं भवति । यस्माद्यस्यारंभः, यतो यस्य समाप्तिः, स च तदधिपतिर्भवति । यद्यप्यनन्तानादित्वप्रवचनात्समाप्त्यारंभौ स्वयमनाद्यनन्तौ भवतः, तथापि समाप्त्यारंभभवनमात्रमनाद्यनन्तं भवति । अनाद्यनन्तयोरपि आरम्भावसानबीजत्वेनाद्यन्तत्वभानम् । याविमौ चाद्यन्तौ प्रदृश्येते, तद्बीजं त्वनाद्यनन्तमेव । अद्यन्तौ तु कस्याचिद्भवतः, यस्य भवतः सस्वयमनाद्यन्तन इति निर्धारणफलम् । दृश्यतामिह—देहिनां जननमरणरूपारम्भावसाने चाद्यन्ते । देहिनश्च स्वयमनाद्यनन्तत्वं वेदितव्यम् । अत एव

"अनेकजन्मसिद्धानां शुद्धानां सत्वदेहिनाम् ।
मुक्तत्वमनुवक्तव्यं ब्रह्मतत्वविभाषणात्॥"

इत्यादिप्रवचनम् । अत्र च जननस्यानेकत्वमवगम्यते, जातानां हि मरणावश्यकत्वनियमात् । तस्यानाद्यन्तत्वमपि विज्ञेयम् । यद्यपि जननमरणकार्यस्यापि अनाद्यनन्तत्वम्, तथापि क्रमदृष्टया आरम्भावसानयोश्च ज्ञेयत्वमुचितम् । लोकेऽप्येवमेव प्रवचनम्—अस्मात्कालादिदमारभ्य, अस्मिन्काले समाप्यमिदं करिष्यामि, अत्राहमेतस्यानाद्यनन्तः, कार्यस्यारम्भावसाने चाद्यन्ते भवतः, इत्युदाहरणेन स्पष्टमुक्तं भवति । तस्मात्सत्यनाद्यनन्तेऽप्यधिपतीनामावश्यकत्वम् । तदावश्यकत्वेन महाविष्णुविष्णुब्रह्मशिवाश्च, ज्ञानेच्छाक्रियासमाहाररूपा इति चोच्यन्ते । एतेषाञ्च ज्ञानेच्छाक्रियारूपत्वनियमेन प्रत्येकं त्रिकं त्रिकमिति सिद्धेन तादृशमनन्तत्वमनादित्वमाद्यन्तरहितत्वञ्च विज्ञेयम् । यद्यपि ज्ञानेच्छाक्रियाकथने त्रयाणामेव ग्रहणम्, अत्र चानाद्यनन्तत्वप्रतीतिर्भासते; तथापि त्रितयस्य प्रवाहत्व मात्रमुच्यते । अन्यथा तु " न च क्रिया नैव हि किञ्चिज्ज्ञानं नैवेच्छा तत्समाहाररूपं सर्वमेकं विद्धिमाम्" इत्यादिवाक्येन सांख्यत्वमेव सिध्यति। तस्मात्क्रमिकान्वाख्याने महाविष्णोः सर्वाधिपत्यं विज्ञेयम् ।

अत एव "ईश्वरो हि चतुर्भुजः" इत्याद्युक्तम्। ईश्वरत्वमेवा-

धिपतित्वम् । तस्य च चत्वारो भेदा इति चतुर्भुजत्वम्, चतुर्भिः विभज्यते इति पदार्थात् । यदिदं क्रमिकान्वाख्यानस्याधिपत्यं तच्चतुर्विधेन विभागेन बोद्धव्यं भवति । ज्ञानमिच्छाक्रिया समाहारश्चेति चतुर्विधो विभागः । केवलमेकैकञ्च न किञ्चित्, सर्वेण सर्वस्य संबध्यमानत्वात्, ज्ञानेच्छाक्रियासमाहाराणामेकैकस्यापि भागस्य पृथक्पृथङ्नियमेन संसरणं भवति । अत एव

"ध्यायन्तु चेश्वरं नित्यं शुक्लवर्णं चतुर्भुजम् ।
शङ्खचक्रगदापद्मवनमालाविभूषितम् ॥
कौस्तुभाभरणं देवं नीलपीतांबरावृतम् ।
अनन्तमव्ययं रूपं निर्गुणं सगुणात्मकम् ॥"

इत्याद्युक्तम् । ईश्वरश्चाधिपतिस्वरूपः । अधिपतेः कार्यमेव भवति चतुर्भुजत्वम् । शुक्लवर्णश्च ज्ञानेच्छाक्रिया समाहाररूपं प्रकाशात्मकं देवं ध्यायन्तु । शङ्खचक्रगदापद्मवनमाला इत्यत्र शङ्खशब्देन शब्दः, चक्रशब्देन कालः, तयोस्संबन्धश्च सदा संसरणरूपः, पद्मशब्देन संसरणम्, वनमालाविभूषणशब्देन सर्वस्य चैकत्वमावश्यकमिति चाववेयम् । एवं नीलपीतांबरं तमः प्रकाशयुक्तम्, कौस्तुभं सर्वेण संबद्धम्, निर्गुणं निषेधरूपम्, सगुणं रूपसंज्ञासहितं ध्येयमिति तदर्थः । अत एव "शङ्खचक्रगदापद्मयुतञ्च सर्वं विश्वम्" इत्याद्युक्तिः । एव-

मेव "पश्चात्संजायते ब्रह्मा जगत्कर्ता पितामहः" इति तद्विशेषणं वचनम्। विष्णोर्नाभेरुत्पन्नं कमलम्, ततो ब्रह्मा समुपजातः "इत्यादिवचनार्थोऽप्येवमेव । यच्च वा ज्ञाननिष्ठं विष्णुरित्यभिधानं तन्नाभिरेव चावश्यकी कामना भवति, अहं प्रजायेय इति रूपा । ततः कमलं भवनमेव । भवनञ्च व्यापारः। तत्रैव ब्रह्मा ततस्सर्वं जगदिति तदाशयः । अत एव "ब्रह्मा देवानां प्रथमस्संबभूव विश्वस्य कर्त्ता भुवनस्य गोप्ता" इत्यादिश्रुतिः । अत्र हि प्रथमपदेनारम्भस्य ग्रहणम् । देवानां क्रियासिद्धानां प्रथमभवनं ब्रह्मणोऽयुक्तम् । ब्रह्मा प्रथमः संभवत्येवेति तदर्थः । स विश्वमात्रस्य कर्ता, क्रियारूपत्वात् "कर्तरि संविद्यन्ते क्रियाः" इत्यादि प्रवचनाच्च । स्वस्य कर्तृत्वेन भुवनमात्रस्य गोप्ता ब्रह्मेत्यपि सिद्धम् । यः करोति स स्वकार्यस्य प्रतिष्ठामपीच्छति । यद्यपि गोपनकार्यं विष्णोरुक्तं भवति, तथापि गोप्तृत्वप्रयुक्तव्यापारस्थितिः ब्रह्मणो भवत्येवेति विज्ञेयम् ।

स च ब्रह्मा येन ब्रह्मविद्याम्, ब्रह्मतत्वञ्च, यत्संसरणं तत्कार्यञ्च स्वयं जानाति । स एव हि तत्संसरणरूपां ब्रह्मविद्यां सर्वप्रतिष्ठां सर्वसंस्थापनकर्त्रीं परां त्रितयात्मिकां चाथर्वणे समाहाराय, जीवाय हि सर्वस्मै, तेषामपि ज्येष्ठाय प्रादात् । एवं क्रमेण क्रमशः सर्वमपि सर्वस्मै प्राप्नोति, इति हि तत्फलम् ।

न तां विना संसारकार्यं भवति । एकैकस्याप्यणोरपि संसारकार्यमावश्यकं परिदृश्यते । अत स्तस्या अप्यावश्यकत्वम् । ब्रह्मा च स्वविनिर्मितेभ्यो लोकेभ्यश्चेमां ददाति । अस्मादपि क्रियानिष्ठश्च ब्रह्मा इत्यपि च सिद्धं भवति । अत्रापि ज्ञानस्य क्रियाया मुख्यत्वे प्रत्येकं द्विधा भेदः । तेन च षट् भेदा भवन्तीति विज्ञेयम् । षण्णां समाहारोऽपि सप्तमो मान्यः। अतोऽन्यच्चास्मादनन्तं संख्यातीतं सांख्यंचेति ज्ञातव्यम् । अतो ज्ञानादीनां चतुर्णां प्रवचनं वेदेन । षण्णां प्रवचनन्तु दर्शनेन । चतुर्णामेतेषामपि प्रत्येकं तादृशक्रमेण षडङ्गेन बोधो युक्तः । एतत्संसरणप्रकाराणां सम्यग्बोधायैव वेदवेदाङ्गोपाङ्गानामध्ययनाध्यापनव्यवहारः । द्रष्टव्योऽयम्—यानि यानीहकार्याणि भवन्ति, तत्प्रकारादीनि सर्वाणि प्रथममवधार्य ततः करणे प्रवृत्तिर्भवतीति प्रत्यक्षान्मूलमात्रमेवमनुमेयम्, यो हि संसारस्याधिपतिः, स तु संसरणप्रकारमात्रं तत्कार्यकारणव्यापारमवधार्य कल्पयतीति विज्ञेयम्। य एतत्संसारप्रकारः संसरणव्यापारः महाविष्णोर्निर्धारकः, स एव वेद इति व्याख्यानफलम् । वेदानां वक्ता तु महाविष्णुरेवेति विज्ञेयम्। यद्यपि महाविष्णोः परा अपि चानन्ताः कथाः, तथापि आरंभावसानबीजेन तन्मूलबोधः, प्रयोजनं भवति । तस्य प्राधान्यबोधाय महाविष्णोरारभ्य चाणुपर्यन्तमप्यस्ति वेदि-

तव्यम्, ज्ञानस्याल्पत्वात् । सर्वं ब्रह्मेति प्रवचनेनातीतं ज्ञानम्। तदतीतमस्त्येतज्ज्ञानमात्रम्। सर्वं ब्रह्मेति बुध्यापि सर्वशब्दस्य ज्ञानेन सहान्तत्वात्तादृशं ब्रह्मतत्वं बोध्यम्। तस्मान्महाविष्णोरेव चत्वारो वेदाः प्रजायन्ते। तज्ज्ञानेन महाज्ञानं तादृशं ब्रह्मतत्वप्रयुक्तं भवतीति सिद्धम्। तस्माद्वेदस्य कर्ता महाविष्णुरिति विज्ञेयम् । यद्यपि "वेदकर्ता भवेद्ब्रह्मा च" इत्याद्युक्तम्, तथापि ब्रह्मणः क्रियानिष्ठत्वात् कर्तृत्वमात्रेण हि विवक्षा । यच्च किञ्चिद्भासते, दृश्यते, श्रूयते, ज्ञायते; तत्सर्वमपि क्रियारूपं भवति । तत्कर्ता ब्रह्मैवेति विज्ञेयम् । क्रियायामपि त्रिविधो भेदः, सर्वस्य त्रितयत्वात् । तस्माद्वेदकर्ता ब्रह्मैवेति चोच्यते । महाविष्णोरप्येतन्निर्णायकं स्याद्विश्वम्, अनेन प्रकारेण। तत्प्रकाररूपस्यावधारणस्य वेदत्वेनात्र विवक्षा । यद्यपि यदवधारणं तदेव संसारः नह्यवधारणसंसारयोर्भेद इति स्पष्टमुक्तं भवति, तथापि क्रमिकान्वाख्यानमात्रमारंभबीजत्वेन पृथग्विधीयते । अन्यथा तु संसरणं ब्रह्म तदेवावधेयमिति स्यात् । न तत्र भेदः परिदृश्यते, तत्प्रवचनाय भेदाभेदनिषेधाय च, ओमित्येतद्विधीयते । न तत्र संख्या, न सांख्यम् न कालो न दिक्, नात्मा च विधीयते । अतः सर्वं खल्विति तत्स्वरूपमतीतमनन्तं भिन्नाभिन्नमनभिन्नम्, स्वतस्सिद्धं वेदितव्यम् । न तत्र चत्वारः न पञ्च इत्यादिनियमः । केवलं

भवनमात्रं बोध्यम् । यद्यपि तत्राप्यकारादिक्रमेणाख्यानम्, तथापि तदाख्यानमात्रम । क्रमिकं मत्वा हि तत्रापि क्रमारोपणम्। वस्तुतस्तु संसरणं तत्प्रकाररूपम्, तदवधारणं त्वेकमेव । नकारादिक्रमस्तत्र । ओमित्येतन्मात्रं विज्ञेयम् । तस्मान्महाविष्णोरेवारंभावसानविशिष्टत्वं क्रमिकत्वञ्च विज्ञेयम्। तत्रैव सर्वभेदः । तस्माद्वेदादिप्रकारमवधारणं वेद एवेति सिद्धान्तः । महाविष्णोः परमपि अनन्तानन्तबीजेन तादृशं ज्ञानेच्छा क्रियासमाहाररूपं वेदितव्यम् । अत एव

" महाविष्णोः परञ्चैवमनन्ता गतिरव्यया ।
चतुष्टयक्रमं तत्र तादृशं विद्धि सर्वशः ॥ "

इत्यादिप्रवचनम् । अतः परं यत्किञ्चिदस्ति तज्ज्ञानार्थं तद्वाचकशब्दानामत्राप्रयोगः । अत एव चाणोरारभ्य महाविष्णुपर्यन्तं ज्ञानमस्ति, तदर्थकश्शब्दोऽपि च । वेदविहिताश्च ये वा शब्दाः ते स्तोत्रवन्महाविष्णोर्वाचका भवन्तीति स्पष्टम् । तस्मात्त्रुटेः सहस्रांशकालादारभ्य महाविष्णुपर्यन्तं ज्ञानवाचकाश्च सर्वे शब्दा भवन्ति । अत एव

"यादृशं विद्यते ज्ञानं शब्दोऽप्येवं हि तादृशः ।
ज्ञानप्रवचनार्थाय सर्वे सब्दाः सुनिश्चिताः ॥
कालशब्देन संबन्धः ज्ञानं तत्रैव दृश्यते ।

अतश्शब्दपरं ज्ञानं शब्दो ज्ञानपरो भवेत् ॥ ”

इत्याद्युक्तम् । तस्मान्महाविष्णोः पदार्थत्वमत्र शब्देन विधीयते । महाविष्णोः परं यत्किञ्चिदस्ति तदर्थं महावेदादिकं बोध्यम् । अत एव

“ महावेदपरिज्ञानं ब्रह्मणश्शङ्करस्य च ।

महाविष्णुश्च जानाति तत्परञ्च यदाश्रितम् ॥”

इत्यादिस्पष्टम् । तस्मान्महाविष्णोः परं ज्ञानं नास्ति । महाविष्णोरवधारणमात्रं वेद इत्यभिधीयते । तत्रेदमवधारणमोमित्यनेन प्रणवसंज्ञकेन, आत्मानात्मनिषिद्धं संबन्धरूपम् । पृथक्त्वञ्चास्य समाहाररूपामिति तदवधारणं भवति । तस्यैव यथाक्रमं नियतत्वमेकैकेन वेद इति निर्मितत्वञ्च विज्ञायते । महाविष्णोर्विष्णुः जायते, तेन ज्ञाननिष्ठः ऋग्वेदश्च निर्मितः । अनन्तरं महाविष्णोर्ब्रह्मा संजातः । तेन क्रियानिष्ठो यजुर्वेदः कृतः । तस्मादेव शिवश्च, तेन चेच्छानिष्ठः संबन्धरूपः सामवेदो निर्मितः। एतत्त्रितयसमूहरूपः, स्वस्मिन्नेव स्वयं त्रितयात्मकः अथर्ववेदः महाविष्णुना चाख्यातः । एवं क्रमेण हि चत्वारो वेदाः प्रजायन्ते । त्रयाणामेकत्वात् , क्रमोऽपि नकश्चित् । ऋग्यजु स्सामाथर्वाणः, अथर्वऋग्यजुस्सामानीति । एवं क्रमेण हि वेदितव्यम् । वस्तुतस्तु क्रमान्वाख्यानेपृथक्त्वेन ऋग्यजु स्सामाथर्वाणश्चेति वेदितव्यम् । परस्परसंबन्धात्त्रया-

णामेकरूपत्वाच , ब्रह्मा विष्णुः शिवश्च त्रयश्चैते त्रयं जानन्ति । समाहारज्ञानमपि चैतेषाम् । ब्रह्मा च क्रियानिष्ठः , अकारमात्रस्य व्यापारवत्वात् । वेदानामपि प्रकाशकः ब्रह्मैवेत्युच्यते , “ ब्रह्मविद्यां संसरणरूपां सर्वप्रतिष्ठां ज्येष्ठपुत्राय जीवाय प्रादात् ” इति व्याख्यानात् । अत एव “ब्रह्मा बृहस्पतये प्रोवाच , बृहस्पतिरिन्द्राय , इन्द्रो भरद्वाजाय, भरद्वाजो ऋषिभ्यः, ऋषयो ब्राह्मणेभ्यः” इत्युक्तम् । अत्र च ब्रह्मा क्रियानिष्ठः । स एव वेदानां प्रकाशकश्चेति वचनेन, ब्रह्मा बृहस्पतिसंज्ञकाय जीवाय प्रोवाच प्रादात् । ततः इन्द्रेण प्राप्यते , इन्द्रोप्येकः, क्रमश्च क्रियानिष्ठः , स भरद्वाजाय प्रादात् । एवं ऋषिभ्यो ब्राह्मणेभ्यो योगिभ्यश्च विधानेन क्रमशः सर्वशिक्षार्थं तत्प्रकाशो भवतीति विज्ञेयम् । महाविष्णोः कालादारभ्य त्रुटिकालपर्यन्तं ततश्चोत्तरमपि बोध्यमस्ति ।

अथ कालसंज्ञा चोच्यते । कालं ज्ञात्वा वेदाद्युपपत्तिज्ञानं संभवतीति बीजाद्वेदोत्पत्तिकालः वेदितव्यः । प्रणववाक्येन तु कालातीतज्ञानं भवति । यद्यपि तदन्तर्गते चारंभावसाने , तथापि चान्तर्गतानां व्याख्यानं पृथगेवेति बीजात् , आरंभावसानक्रमः ज्ञातव्यः । स च महाविष्णोरारम्यते । तत्कालसंज्ञापि तादृशेन नियमेन बोध्या भवति । त्रुट्यादेरारभ्य युगपर्यन्तं ज्ञानाख्यानाद्युगात्कालसंज्ञा ह्यारभ्यते । तत्र चत्वारि युगानि भवन्ति । तेषां

प्रथमाद्वितीयतृतीयचतुर्थत्वानियमेन क्रमः । एकत्वञ्च तेषांवेद्यं भवति । तत्राप्येवं ज्ञानेच्छाक्रियासमाहारबीजं विज्ञेयम् । प्रथमश्च कृतयुगः । तन्मानं मनुष्यमासाब्दाभ्यां विधीयते । यद्यपि सर्वेषां मासः अब्दः सर्वमपि विज्ञायते , तथापि सर्वं ज्ञानपरं वेदितव्यम् । यद्यपि चैकस्याब्दः सोऽन्यस्य मासः, मासोऽप्यन्यस्य संवत्सरो भवति एवं ह्यान्तर्यदृष्टिः ; तथापि प्रमाणविज्ञानार्थं मानवानां कालविभागोपास्थितिः । सप्तदशलक्षावधिवर्षेण षट्त्रिंशत्सहस्रेण कृतयुगः । एवं द्वादशलक्षवर्षावधिकात् , पञ्चचत्वारिंशात्सहस्रात् त्रेतायुगव्यवस्थितिः । अष्टलक्षावधिकेन चतुष्षष्ठिसहस्रेण द्वापरं युगम् । चतुर्लक्षावधिवर्षेण द्वात्रिंशत्सहस्रेण कालेन कालियुगं व्यवस्थीयते । तत्र ज्ञाननिष्ठं कृतयुगम् । क्रियानिष्ठं त्रेतायुगम् । इच्छानिष्ठं द्वापरं युगम् । समाहाररूपं कलियुगम् । एवमेव व्यवस्थितिः ।

“कृतं युगं ज्ञाननिष्ठं त्रेताचैव क्रियापरा ।
द्वापरं कामनारूपं समाहारः कलिर्भवेत् ॥”

इत्यादिप्रवचनम् । एतेषां चतुर्णां युगानां समाहारेणैव कालस्सर्वोऽपि बोध्यो भवति ।

“चतुर्युगसहस्राणि त्रियुगं विद्धि सर्वथा ।
त्रियुगस्य सहस्रेण वेदितव्यं महायुगम् ॥
महायुगसहस्रेण चैकः कल्पोऽभिधीयते ।

सप्तकल्पसमाहारान्महाकल्पो हि जायते ॥”

इत्यादिप्रवचनात्कालस्य संज्ञाः ज्ञातव्याः ।

“चतुर्दश महाकल्पं चक्रमेकं प्रकल्प्यते ।
चक्राणां तादृशी संख्या निष्ठमेकं व्यवस्थितम् ॥
निष्ठानान्तत्समाहारो मनुरित्यभिधीयते ।
चतुर्दशमनोर्योगे महामन्वन्तरो भवेत् ॥”

इत्यादिप्रवचनम् । तस्मान्महामन्वन्तरमिदं विज्ञेयम् । यद्यपि सप्तमन्वन्तरस्य महामन्वन्तरत्वेन प्रवचनम्, तथापि चतुर्दशानां मनूनांनिष्ठ्यंतरयोजनया तत्साधनम् । अत एव

“मनुद्वयसमाहारो भवेन्मान्वन्तरी क्रिया ।
सप्तमन्वन्तराख्यानं महामन्वन्तरं स्मृतम् ॥”

इत्याद्युक्तिः । एवं सप्तमहामन्वन्तराणां समाहारेण निक्षकालः, तस्यापि सप्तानांसमाहारेण चार्ध्यकालत्वम्, तेषामपि सप्तयोगात् दैवः कालः, तेषामपि सप्तयोगाद्विनिहितव्याळं भवति । एवं सप्तसप्तक्रमेणानाद्यनन्तत्वं विज्ञेयम् । कारणञ्चास्य क्रियाज्ञानेच्छासमाहाराश्चेति ज्ञायते । चतुर्णामेतेषां प्रत्येकमभिधानात्पञ्च षट् सप्ताष्टौ , नव दशेत्याद्युक्तश्चानन्तः क्रमः । अत एव

“अनन्ता विद्यते संख्या चानन्तः काल एव हि ।
न शब्दविषयं सर्वमतीतं ब्रह्मसंज्ञकम् ॥

ओमित्येकेन शब्देन युगकल्पान्तरादयः ।
बोध्यमाना भवन्त्येवंज्ञानव्यापारमात्रतः ॥
यादृशं विद्यते ज्ञानं शब्दकालोऽपि तादृशः ।
महामन्वन्तरान्तेऽपि ज्ञानमनन्तमव्ययम् ॥
वेदितव्यं यथावेद्यं भावमात्रं हि सर्वथा ।
विरामस्सर्वबुद्धीनामारंभस्सार्वकालिकः ॥
आरंभस्यावसानस्य संबन्धो विद्यतेऽनिशम् ।
ज्ञानकालं तथाशब्दं तादृशं विद्धि निश्चितम् ॥
ओमेव सर्वधा शुद्धं सर्वस्थं सार्वकालिकम् ।
सर्वमेतदहं विद्धि यत्किञ्चित्प्रतिभासते ॥
तस्मिन्नन्तर्गतः कालः सकालान्तर्गतो हि च ।
शब्दज्ञानगतं ह्येतत्सर्वं सर्वगतं भवेत् ॥
अतीतमव्ययं विद्धि कालमेतं परावरम् ।
मासाब्दयुगकल्पादिसंज्ञास्याच्च क्रमेण हि ॥
यथाक्रियं यथाज्ञानं वेद्यमेतदशेषतः ।
एकं द्वयं त्रयं चाथ चतुर्थं पञ्चमं तथा ॥
एकैकस्य समाहारात्सांख्यं विद्धि परावरम् ।
महामन्वन्तरादीनां कालसंज्ञा व्यवस्थिता ॥
तत्राप्यनेक भेदेन स्यादतीतं च भासनम् ।

अतो बुद्धेर्विरामाय चारंभोन्तश्च विद्यते ॥
उच्यते तादृशी संज्ञा यादृशी ज्ञानसंस्थितिः । ”

इत्यादिप्रवचनम् । तस्मात्त्रुटेरारभ्य महामन्वन्तरपरिमिताख्यानं विहितकालान्तश्च कालस्यानन्त्यप्रदर्शनार्थमुक्तं भवति । अत एव

“ कालज्ञानन्न सर्वेषां सर्वज्ञानं हि सर्वदा ।
केवलं बोधनार्थं हि मासाब्दयुगभाषणम् ॥
सर्वज्ञानी न विद्येत कश्चिल्लोके परावरे ।
अतस्सांख्यं भवेज्ज्ञेयं सर्वसिद्धान्तषट्कवत् ॥ ”

इत्यादिवचनात् । तस्मान्महामन्वन्तरपर्यन्तं योगिनामपि ज्ञानम् , ब्राह्मणानामपीति च संसूचितं भवति । तत्रापि तादृशः त्रितय-नियमः भूतभविष्यद्वर्तमानविशिष्टो विज्ञेयः । एतत्संसारारंभस्तु महामन्वन्तरेणैवेति सर्वत्र स्पष्टमुच्यते । अन्यथा तु संसारस्यापि भवति प्रणवेन तादृशं प्रवचनम् । महामन्वन्तराधिपतिस्तु महा-विष्णुरेवेति विज्ञेयम् । तदारंभे तु विष्णुर्ब्रह्मा शिवश्च ज्ञानक्रिये-च्छानुसारतो जायते । इत्येवं वेदकर्तारः, संसाराधिपतयः, लोकक्रमश्च साङ्गो निरूपितः ।

॥ इति श्री महर्षिगार्ग्यायणप्रणीते प्रणववादे ॥
॥ तृतीय प्रकरणे द्वितीयस्तरङ्गः ॥
॥ संपूर्णः ॥

ॐ

॥ अथ तृतीयस्तरङ्गः ॥

तत्र प्रणवस्वरूपो महाविष्णुः । स च सर्ववेदस्वरूपः । अतः विष्णुः ब्रह्मा शिवश्च विज्ञेयो भवति । अत एवास्मिन् संसारे प्रणवोच्चारणेन सर्वदेवानां ग्रहणम्, सर्वदेव इत्युक्त्या हि नियमेन तेषां चतुर्णामेव बोधात्, महाविष्णोस्सर्वान्तर्गतत्वाच्च । प्रणवान्तर्गतं सर्वमिति बुध्या च, आरम्भावसानविशिष्टानामनाद्यनन्तानाञ्चापि देवानां ग्रहणं भवति । प्रणवस्य हि, महाविष्णोः पूर्वत्वमुत्तरत्वं परत्वञ्चेति सर्वत्र विद्यमानत्वमवगम्यते । तत्राकारस्य प्राथम्यमाख्यातं भवति । ततश्च सर्वे वर्णाः सञ्जायन्ते । तैश्च किल शब्दोत्पत्तिः । तत्र प्रथमशब्दश्चोमितीदं स्वरूपं भवति । तत्राकारस्य तु, अनाद्यनन्तत्वमाद्यन्तरहितत्वञ्चापि न वक्तुं युक्तम् । ओमित्येतत्स्वरूपविज्ञानार्थमेव ह्यनाद्यनन्तादिशब्दप्रयोगः । अन्यथा तु निश्शब्द एवेति सर्वत्र सूचितं भवेत् । अतीतेऽपि क्रमस्यावश्यकत्वेन, महावेदज्ञानेनैव क्रमनियमो विज्ञायते । अकारस्य प्राथम्यन्तादृशमशब्दत्वञ्चोक्तं भवति । ततश्चोमित्येतत्सार्वत्रिकमतीतञ्च भवतीत्युक्तम् ।

ततश्च गायत्री, महावाक्यञ्च तात्कालिकं भवति, ताभ्याञ्च सर्वे-वेदाः संजायन्ते इति हि क्रमविज्ञानं भवति । ओंकाराद्ध्यानञ्च-सर्वेस्मिन्नपिगायत्र्यादौ विद्यते, तस्य सार्वत्रिकत्वात् । ओमित्येतत्प्राप्त्यैव महाविष्णोरवधारणं भवति । न तस्य महाविष्णोश्चोमित्यस्य भेदः । उभयोरभेदस्वरूपावधारणमोमित्यन्तर्गतं भवति । दृश्यतामिह—यद्यपि परिभावनीयः पदार्थः परिभावकादन्यः, तथापि परिभावनकाले च तं स्वान्तर्गतं मत्वा परिभावयति । यद्यपि तत्र परिभावक परिभाव्यपरिभावनानान्नभेदः एकान्तर्गतत्वात्, तथापि परिभावनं परिभाव्यं परिभावकश्चेति त्रयाणां पृथक्त्वमेव । यश्च परिभावकः न स परिभावनं भवति । परिभाव्यो विषयश्चान्य एव भवतीत्युदाहरणम् । यद्यपि तत्र नैतादृशं तत्, तथाप्यनुमानार्थं तथोपयुक्तं भवति । तस्मादभेदविशिष्टमोमित्येतत्स्वरूपं भवति । तत्रैवावधारणकालः, अस्मादेव हेतो रतद्भवनं युक्तं भवति, अत्रैतत्प्रकारः, अनेन बीजेन चेत्यादिस्वरूपस्य बोधिका गायत्री भवति ।

महाविष्णोरवधारणात्सर्वमिदं प्रतिभासते । तदेवावधारणकालः । तत्र विचारप्रकारप्रयुक्तश्च शब्दः । तज्ज्ञानांशमात्रं गायत्र्या बोध्यं भवति । दृश्यतामिह—यथा कार्यकरणात्पूर्वं तत्कार्यांशे विचारः संभवति । लघुशब्देन महत्तमानामपि

कार्याणां मनस्यारोपणं तादृशम्, संसारकार्यात्पूर्वं महाविष्णावपि वेद्यं भवति । तत्प्रकाशिका च गायत्री भवतीति निश्चयः । प्रत्येकं मुख्यप्रकारे यश्च महाविष्णोर्विचारः, तत्प्रकाशकं महावाक्यमिति तात्कालिकं विज्ञेयम् । कृत्वाहि च विचारं विष्णुं ब्रह्माणं शिवञ्चोत्पादयति । ते च यथाक्रमं ज्ञानेचेच्छायां क्रियायाञ्च प्रतिष्ठिता भवन्ति । तत्प्रकारबोधरूपा च विष्णोर्ब्रह्मणश्शिवाच्च वेदोत्पत्तिः । यथा—प्रथमं सर्वकार्याणां सर्वरूपाणाञ्च मनसि विचारः, ततः तत्प्रकारविचारः, तदनन्तरं तत्तत्कार्यकर्तुराज्ञापनमपि विस्तरतया भवत्येव । एवं क्रमेण गायत्री महावाक्यं वेदश्च भवतीति सिद्धम् । अत एव

" गायत्री वेदमातास्यान्महावाक्यं पिता भवेत् ।
ओङ्कारस्सर्वमूलंस्यात्सएव च पितामहः ॥
त्रित्वञ्च विद्यते तत्र क्रमाख्यानं भवेत्ततः ।
अकारस्सर्वतो भिन्नस्सोऽशब्दः परिकल्प्यते ॥

इत्यादिप्रवचनम् । एवमेव

" गायत्री वेदमाता च वेदस्य प्रणवः पिता ।
प्रतिमंत्रं प्रयोक्तव्यमोमित्येतत्परावरम् ॥ '

इत्याद्युक्तिः ।

गायत्रीमहावाक्ययोरभेदश्च सर्वत्रोक्तो भवति, तात्कालिक-

त्वात् । तत्र च भेदः केवलं समुदायैकदेशरूपः । विचारमात्रस्य समुदायरूपा गायत्री भवति । विचारस्यैकदेशरूपं महावाक्यमिति व्याख्यानफलम् । सर्वेषामाचारसाधनो वेद इति च बोध्यम् । अत एव हि गायत्री महावाक्यञ्च, ओमित्येतत्सहितं भासते । महाविष्णोः परमप्येत्रं रीतिः, महागायत्री महावेदश्चेति । एवं महावाक्सहितश्चोङ्कारो विद्यते । एवमेतज्ज्ञानं सर्वमपि महावेदज्ञानेन जायते । तस्मात्पूर्वं गायत्री, ततो महावाक्यम्, ततो वेदश्च भवतीत्युपदेशफलं भवति । अत एव

" ओमित्येतत्त्रयं ज्ञात्वा गायत्रीं वेदमातरम् ।
महावाक्यञ्च विज्ञाय वेदाभ्यासफलं लभेत् ॥
ज्ञात्वा च तदङ्गोपाङ्गं वेदसिद्धान्ततत्परम् ।
महावाक्यार्थविज्ञानं गायत्रीज्ञानगोचरम् ॥
ओमित्येतदनन्तं स्याद्बोध्यमानं परावरम् ।
एषैव परमा शिक्षा सर्वबोधप्रदायिनी ॥
एतदाचरणेनैव मानवो ब्रह्मविद्भवेत् ।
अयमेव परो मोक्षः तपो ज्ञानं फलं परम् ।
ब्रह्मविद्या परा विद्या संसारान्तप्रदायिनी ॥"

इत्यादिप्रवचनम् । तस्मान्महाविष्णोरिदं सर्वं गायत्री महावाक्यं वेदश्च ज्ञानक्रियेच्छानियतं वेदितव्यमिति व्याख्यान-

14

फलं भवति । अतश्च महाविष्णोः गायत्री महावाक्यं वेदश्च ज्ञानेच्छाक्रियारूपत्वेन बोध्यं भवति । यद्यपि महाविष्णोरप्यनन्तत्वं सर्वत्राख्यातम् , तथापि तस्य ब्रह्मरूपत्वेन, एकस्मिन्नणावपि चानन्तत्वनिर्देशात् , सर्वस्यानन्तत्वं वक्तुमुचितम् । अत एव " अनन्तमावृतन्नित्यं प्रत्येकं पर्युपस्थितम " इत्यादिप्रवचनम् । तस्मान्महाविष्णोरनन्तत्वं तादृशं वेदितव्यम् । अन्यथा तु ओमित्यस्यानन्तत्वमनुपयुक्तं भवेत् , संसरणस्याकालानकालभिन्नत्वात् । तस्मात् सर्वोत्तरत्वं सर्वतः परत्वमनाद्यनन्तत्वमर्तीतत्वञ्च विज्ञेयं भवति । अत एव गायत्रीमहावाक्ययोरधिकं महत्वमुक्तं भवति। वेदस्यापि तादृशव्यवहारात् , महत्वं स्पष्टमुक्तं भवति ।

एतच्चतुर्णां ज्ञानेच्छाक्रियासमाहाराणां प्रवचनं समाङ्केन चोक्तं भवति । महाविष्णोः कार्यमपि तादृशमिति वेद्यं भवति। निषिद्धरूपान्तर्गतयोरपि ज्ञानक्रिययोः प्रत्येकं विधाभेदात् , "षट्समाहारास्सप्तमश्च" इति प्रवचनात्संसारस्यापि तादृशेन नियमेन बोध्यत्वमस्ति । मानञ्च सूर्येणोपस्थितं भवति । महाविष्णोः प्रकाशरूपोऽयं सूर्यः। तत्क्रियाज्ञानेच्छानुसारेण संसरणरीत्या प्रकाशस्याप्यनन्तत्वं विज्ञेयम् । तत्प्रकाशोऽपि महत्वलघुत्वव्यापारादान्तर्येण तादृशेन सप्तसप्तनियमेनाभिधीयते । सूर्यस्य चैकस्य

परिभ्रमणेन चैकं ब्रह्माण्डं विधीयते । तस्य नियन्ता कर्ता च ब्रह्मा भवति । तत्र विष्णोरंशेन पालनम् । तच्च ज्ञाननिष्ठम् । इच्छारूपेण शिवांशोऽपि तस्मिन्तिष्ठतीति विज्ञेयम् । अत एव

" ब्रह्मा ह्येवं जगत्कर्ता रक्षको विष्णुरेव च ।
शिवस्संहारकर्ता च प्रतिष्ठा त्रिगुणात्मिका ॥"

इत्याद्युक्तम् । ब्रह्मणः क्रियानिष्ठत्वात्तस्य कार्यकरणमात्रत्वमेव । यच्च वा कृतं तस्य स्थितिर्ज्ञानेन भवति । सा च न केवलेन कृतिमात्रेण भवति । तत्स्थापनमेव पालनम् । तच्च विष्णोः कार्यं भवति । इच्छा तु निषिद्धरूपा मकारान्तर्गता भवति । उपस्थितानामनुपस्थितेरावश्यकत्वेन , तत्संहारकर्ता शिव इति विधीयते । अत एव

" त्र्यात्मिका भवेत्सृष्टिः ब्रह्मणा विष्णुना युता ।
शिवेन परितुष्टा हि संयुक्ता चाभिधीयते ॥"

इत्यादिप्रवचनम् । उत्पन्नानामेव स्थितिः । उत्पन्नस्य निष्फलत्वात्तत्स्थितिमात्रं फलं भवति। उत्पत्तिकर्ता ब्रह्मा, स्थितिकर्ता विष्णुः, इति क्रियाज्ञानयोस्संबन्धफलम् । इच्छा ह्यतीता निषिद्धवचना भवति । तत्फलं विनाश एवेति बोध्यम् । यद्यपि चात्र विनश्यमानन्न किञ्चिदित्युक्तम् , तथापि रूपान्तरत्वं युक्तमेव । रूपान्तरभवनमेव विनाशफलं भवति । अन्यथा तु नोत्पत्तिः , न च

स्थितिश्च भवेत् । न हि नाशश्च कश्चिद्विधीयते । ओमित्यत्र त्रितयत्वविभासात्, अत्राप्येवं हि त्रितयत्वं परिदृश्यते । उत्पादनं त्वात्मरूपम् , स्थितिरेव संसारः , विनाशश्च निषिद्धमिति त्रयम् । यद्यप्युत्पादको ब्रह्मा क्रियानिष्ठः , तथाप्यात्मसंसारयोर्योगेनातीतत्वप्रवचने ह्यकारनिष्ठाह्युत्पत्तिरिति बोध्या भवति । अत एव

"उत्पादको ह्यकारस्यादुकारास्थितिकारकः ।
मकाराद्धि विनाशस्याज्जगदेतत्त्रयात्मकम् ॥ "

इत्याद्युक्तम् । अत एवास्य त्रिभुवनत्वेन प्रवचनम्, " ज्ञानेच्छाक्रियानिष्ठं तदेतत्त्रिभुवनम् " इत्यादिप्रवचनात् । त्रितयेनभवतीति त्रिभुवनमिति तदर्थः । अत एव

"ओमित्यनेन मंत्रेण कालस्सर्वोऽपि वेष्टितः ।
सर्वत्र भासते ब्रह्म पावनं भुवनत्रयम् ॥ "

इत्यादिवचनम् । तस्मादत्र संसारे कार्यत्रयमुत्पत्तिस्थितिविनाशरूपं परिदृश्यते । अत एव " दृश्यादृश्यन्तयोर्भिन्नश्च जगदेकं त्रिमूर्तिकम् " इत्युक्तम् । " ब्रह्मविष्णुमहेश्वरैस्सृष्टिकार्यानुरोहणम् " इत्याद्यपि च । तस्माद्यदेतत्त्रैमूर्तिकं विश्वं महाविष्णोरवधारणं भवति । तत्र च क्रिया त्रिविधा । सृष्टिस्थितिविनाशरूपा विज्ञेया भवति । सृष्टिश्च भवनमेव , स्थितिस्तावत्क्रमरूपा , विनाशश्च तयोस्संबन्धनिषेधक इत्यावश्यकं सर्वं भवति ।

तस्मिन्नपि त्रितयात्मके तादृशो सह भेदश्च मन्तव्यः । एतच्च महाविष्णोः कार्यं त्रितयात्मकं ज्ञानेच्छाक्रियारूपं बोध्यम् । तन्मानं हि तमः प्रकाशाभ्यामेव वेदितव्यानि भवन्ति । यच्च तमः तदेव प्रकाशः यश्च प्रकाशः स एव तमः इति व्याख्यानात् , लघुत्वमहत्वरूपबीजाच्च, संसारमात्रमणोरारभ्य महाविष्णुपर्यन्तं विज्ञेयम् । तस्मात्सूर्य एव मातेति निश्चयः । सूर्यते प्रकाशते सर्वमिति तदर्थात्तत्रलघुत्वमहत्वव्यापारो मन्तव्यः । अत एव " चक्षोस्सूर्योऽजायत " इत्याद्युक्तिः । प्रतिसूर्यं तादृशाश्चत्वारो नियमाः । ज्ञानेच्छाक्रियासमाहारविधिना प्रत्येकं चैकमिति नियमेन सप्तेत्येवेत्यवधिः । तादृशश्चैको सूर्यः सप्तक्रमप्रख्यातः । "ब्रह्माण्डस्यैकस्यैव चैको सूर्यः प्रकाशको भवति" इति श्रूयते । अत एव " एकश्च मे सूर्यश्चन्द्रोऽभिधाता पृथिवी परेष्ठा" इत्यादिस्मृतिः । अत्र, मे, मम, सूर्यः, एकः, चन्द्रश्चतथा, एवमभिधाता, इत्यादि तदर्थः । तत्र चैकस्मिन्सूर्येऽपि , सप्तधाभेदः सिद्धः । अत एव

सूर्यश्चन्द्रस्तथा भौमः बुधो वाक्यबृहस्पतिः ।
शुक्रस्सौरी समाख्यातस्तत्सर्वं सौर्यमन्तरम् ॥ "

इत्याद्युक्तिः । एवमेव " सर्वे विश्वप्रकाशकाः " इति च व्याख्यानात्सूर्यान्तर्गतास्सप्त भेदा भवन्तीति सिद्धम् । प्रत्येकमपि चैकस्य

सप्तसप्तक्रमाद्धयानानि चानन्तानीति विज्ञेयानि भवन्ति । तस्मादे-केनैव सूर्येण ब्रह्माण्डं बोध्यं भवति । अत एव

"यथा सूर्यगतिर्हिस्यात्तथैव कालसंग्रहः ।
तादृशश्चैव ब्रह्माण्डं पुरुषो वाक्य विद्युतिः ॥"

इत्यादि श्रुतिः । एवमेव

"एकेन सूर्येण घटिर्महाघटिस्तथा दिवान्हः प्रतिपक्षमासजाः ।
अब्दस्तथा कालमहद्गतिस्थितं ब्रह्माण्डमात्रं भवतीह निश्चितम्"

इत्यादिवचनात्सूर्यगत्यनुगुणं ब्रह्माण्डमिति सिद्धम् । एवं ब्रह्माण्ड-सप्तकं हि जगदिति प्रतीयते ।

अस्ति हि चैकब्रह्माण्डस्य, चतसृणां ज्ञानेच्छाक्रियाणां कर्तेश्वरः यथानुगुणम् । एतदनुरोधेन हरिरित्यभिधीयते । एतादृशानां जगतां सहस्रम्, विश्वमेकं व्यवस्थितम् । विश्वस्यकर्ता हर इति तद्विशेषः । एवं विश्वस्य, सार्द्धशतकोटि-गुण्येन महाविश्वमेकं भवति । तत्कर्ता परेश्वर इति बोध्यम् । एवं महाविश्वानाम्, द्विशंङ्खाङ्कगुण्येन लोक एको भवति । तत्कर्ता च परमेश्वरः । एवं लोकानां द्विमहाशङ्खाङ्कगुण्येन महालोको भवति । तस्य च कर्ता महेश्वरः । एवं महालोकानां शतपद्मा-ङ्कगुण्येन संसारस्समीयते । तत्कर्ता विष्णुरेव । एतत्सर्वसमाहार-प्रतिष्ठितो महाविष्णुः, एष एव क्रमः । सर्वत्र प्रत्येकं ब्रह्माण्डस्यापि,

तादृशा ब्रह्माविष्णुशिवा इति नियमेन यथाकार्यचतुष्टयं कर्तृत्वं वेदितव्यम् । तत्कार्येऽपि प्रत्येकं भेदेन, नारायणेत्यादिनाम्ना विहि-ताश्चानेकेऽप्यंशाः भवन्ति । जीवानां कार्यं त्रितयमुत्पत्तिस्थिति-विनाशरूपं संसरणम् । एतच्च नियमेन भवतीति सिद्धान्तः । तस्मा-न्महाविष्णोरेव वेदस्यारंभः । तस्मादेव गायत्री, महावाक्यं च भवति ।

ओमित्येतत्स्वरूपन्तु, अज्ञेयमवाच्यमचिन्त्यमेवेत्याद्युच्यते । यद्यपि शब्दसाधनिकानां तादृशी प्रतीतिः, तथापि केवलं सा ध्वनिरूपैव । न तस्य पूर्णतया चानुसंधानं भवति, तस्याती-तत्वाद्ब्रह्मरूपत्वाच्च । संसारारंभकालिकानि, वेदगायत्रीमहावा-क्यानीति विज्ञेयम् । यद्यपि संसारपरिमितं ज्ञानं प्रत्येकं ब्रह्माण्डे, तथाप्यस्य सार्वत्रिकत्वात्सर्वत्र संसारप्रयोजनं साधयति । यथा-वश्यकं च यस्मिन्ब्रह्माण्डे यादृशं परमाण्वादेः कार्यं भवति, तादृशं सर्वं सर्वत्र वेदेन बोद्धव्यम् । अत एव "विष्णोरराट-मसि" इत्याद्युक्तम् ।

अत्र च वेदारंभकालः, महामन्वन्तरं भवति । प्रारंभक-र्ता महाविष्णुः, शिवः । नियन्ता च महाविष्णुरिति सिद्धान्तः । अत एव "चतुर्भिर्ब्रह्म विद्धि" इत्याद्युक्तम् । एवमेव

"ते ज्ञानेच्छाक्रियानिष्ठाः ऋग्यजुस्सामसंज्ञकाः ।

समाहारो ह्यथर्वा च महाविष्णुप्रतिष्ठिताः ॥
ज्ञात्वा विद्धि परं तत्वमोमित्येतदगोचरम् । ”

इत्यादि प्रवचनम् । तस्मादृग्यजुस्सामाथर्ववेदाध्ययनं परन्तप इति, ब्रह्मचर्यफलं सिद्धं भवति । एतदारंभश्च महाविष्णोरेवेत्यपि सिद्धं भवति । प्रति ब्रह्माण्डमपि ह्येतेषामावश्यकत्वं विज्ञेयम् । विना चैतत्पूर्णज्ञानं न ब्रह्माण्डज्ञानसंभवः । तस्माद्ब्रह्माण्डविज्ञानाय वेदाध्ययनावश्यकत्वमुक्तं भवति । ब्रह्मकल्पनापि विना चैतद्ब्रह्माण्डविज्ञानं न संभवतीत्यपि च । ब्रह्माण्डं ज्ञात्वा पुनर्ब्रह्माण्डकल्पने स चैव भवतीति तत्फलम् । यथा—पितृजायमानः पुत्रः, पुनस्तादृशं पुत्रमुत्पादयतीति विधानं दृश्यते; पितुः क्रियाज्ञानफलमिदं भवति । एवमेव ब्रह्माण्डं ज्ञात्वा सर्वेषां ब्रह्माण्डकल्पनमेव धर्मः । अनेनैव बीजेन सर्वस्यानन्तत्वमतीतत्वं प्रणवनिष्ठत्वं प्रणवरूपत्वञ्च सिध्यति । अत एव

“ तदोङ्कारमयं सर्वं सर्वमोङ्कारसंस्थितम् ।
आत्मा संसारनिष्ठश्च निषिद्धं त्रितयात्मकम् ॥”

इत्याद्युक्तम् । अत एव “ एकोऽहं बहुस्याम् , इत्यपि तदर्थ एव । प्रत्येकमप्यणोरेवं ब्रह्माण्डकल्पनफलम् । यादृशं सूर्यवेष्टितं ब्रह्माण्डमित्युक्तम् , तादृशं ततोल्घुत्वमहत्वञ्चापि परमाणावपीति वेदितव्यम् । अत एव

“ अणोरन्तर्गतं विश्वं विश्वस्यान्तर्गतं हि तत् ।
इदमेव बहु ह्येवमेकस्मादपि तादृशम् ॥
यदेकं भासते यत्र बहुत्वं तत्र दृश्यते ।
इदमेव परन्तत्वं धर्मश्चैवं सनातनः ॥
अहमन्यन्नेति ख्यातं त्रितयं हि सनातनम् ।
ओमित्येकेन शब्देन गृह्यते तत्परावरम् ॥
अहमात्मा समाख्यातश्चान्यदेतज्जगत्प्रभा ।
नेत्येतद्द्वितयोर्भिन्नं द्वयोस्संबन्धरूपकम् ॥
एवमेतदकारेण चोकारेण क्रमेण च ।
मकारेणैव वेद्योयमात्मानात्मा निषिद्धकम् ॥”

इत्याद्युक्तिस्संगच्छते । तस्मादेकस्माद्बहुत्वं हि प्रजायते, इति सर्वत्र दृश्यते । अत्र हि वीर्यवृक्षन्यायस्सर्वथा ह्युदाहरणं भवति । अतः

“ प्रत्येकवीर्यं बहुवृक्षकामना
वृक्षस्तथा वीर्यपरः प्रकाशते ।
परंपरा चास्ति सनातनीयं
धर्मो हि लोकस्य परावरस्य ॥”

इत्यादि प्रवचनम् । दृश्यतामिह—वीर्येऽपि त्रितयक्रमः, द्वयोरन्तर्गतमंकुरं तृतीयम् , तेनैव सर्वे वृक्षादयः प्रजायन्ते । भवनमा-

त्रेऽपि तादृशो नियमो विज्ञेयः। अत एव चैकदेशेन समुदायानुमानन्यायसिद्धं भवति। अत एव

"एकत्र दृश्यते यच्च बीजं सर्वत्र तस्य च ।
ओमित्यन्तर्गतं सर्वमतीतं ब्रह्मकल्पनम् ॥"

इत्यादि प्रवचनम् । तस्माद्ब्रह्माण्डकल्पनार्थं सर्वेषामपि जिज्ञासा ह्युदेति । अत एव वेदाध्ययनं तज्ज्ञानार्थमावश्यकं भवति। प्रणवमात्रेण तु सर्वावधारणं संसाररूपम् , स्वयमपि तत्रान्तर्गतामिति च बुध्यते। तस्य क्रमिकत्वावधारणं पृथक्प्रतिभासनं गायत्र्यर्थेन बोध्यं भवति । इदमित्थमस्येवेति विचारमात्रार्थकः, आचरणार्थश्च वेदोऽध्येतव्यः ।

प्रकारप्रतिपादनार्थं तादृशाश्च महावाक्य चतुष्टयं वेदितव्यम् । चतुर्णां वेदानां हि मूलवाक्यं महावाक्यमिति तद्भावः । सर्वश्च प्रकारमात्रमोमित्यन्तर्गतं स्थापनीयम् , मान्यश्चेति तत्फलम् । चत्वारःप्रकाराश्च, ज्ञानेच्छाक्रिया समाहाररूपाश्चेति चतुर्भिर्वेदैर्ज्ञातव्याः, ज्ञात्वा च तथानुकर्तुमुचितमिति शिक्षाफलं भवति। अत एव

"तपस्तप्त्वा स्वयं ब्रह्मा संसाराख्यं प्रवर्तयेत् ।
एवं विष्णुस्तपस्तप्त्वा शिवोऽप्येवं सनातनः ॥
तपः कृत्वा यथायोग्यं पश्चात्संसारकल्पनम् ।"

इत्याद्युक्तम् । अत्र हि ततस्य तपसः, प्रकाररूपज्ञानार्थमेवं

बुध्यते । तपसा, चाध्ययनादिकेन ज्ञानप्राप्तेन, कार्यकरणे प्रवृत्ता भवन्तीति । अत एव

"अध्येयस्साङ्गवेदश्च गायत्रीमंत्रमुद्धृतम् ।
ओमित्येतत्समभ्यासः जपतां परमं पदम् ॥
गृह्यतां परमं ज्ञानं पुनर्मुक्तो भविष्यति ।"

इत्याद्युपदिश्यते । एवं कृत्वा हि साक्षात्स्वच्छन्दो भूत्वा यथायथं कार्यं ज्ञात्वा मुक्तो भव , यश्च कश्चिद्बन्धे मन्यते—ममायं तवायमन्यस्यायमिति , तत्परित्यज्य ब्रह्मभूत्वा , ब्रह्मकार्यं कर्तव्यमित्युपदेशफलम् । अत एव

"अधीत्यैवं महावाक्यं गायत्रीं च परात्मिकाम् ।
अध्येयः परमो वेदः यतस्संसारधारणम् ॥"

इत्याद्युक्तम्। वस्तुतस्तु

"न विद्या न वेदः परं तत्वमेत-
न मन्त्रो न यन्त्रः न चाभ्यस्तमूलम् ।
न तन्त्रं न वाक्यं न शब्दप्रधानं
न योगो न सांख्यं प्रकारप्रयुक्तम् ॥
सदा सच्चिदानन्दमानन्दरूपं
प्रविष्टं परं ज्ञानगम्यं ह्यतीतम् ।
तदोङ्काररूपं सदावश्यकं स्या-

जगन्मूलकर्तृ प्रशस्तं हि चैतत् ॥
परं गोचरं ज्ञानगम्यं स्वरूपं
स्वतासिद्धमात्मा क्रमेणाभियुक्तः ।"

इत्याद्युक्तम् । वस्तुतस्तु

"स्वयं वेदान् स्वयं विद्यान्महावाक्यं स्वयं स्वयम् ।
स्वयमेव महामन्त्रं स्वयं मन्त्रं प्रयुज्यते ॥
स्वयमेव महायन्त्रं तन्त्रमेव स्वयं विधम् ।
अणोरारम्य सर्वस्वमोमित्यन्तर्गतं विभुम् ॥"

इतिप्रवचनम् । तस्मादेतत्कार्यार्थं स्वाभाविकं कर्तव्यार्थं बहुत्वकल्पनार्थञ्च सर्वज्ञानं भवति । तस्मात्प्रणवादारभ्य, महावाक्यादिकं ज्ञात्वा ब्रह्मभावाय कल्पतामित्युपदेशः । अत एव सर्वाश्रयम्, सर्वं खल्विदं ब्रह्ममयम्, ब्रह्मतत्वम्, सर्वपरं सार्वकालिकं सत्यप्रतिष्ठितं त्रितयात्मकं समाहाररूपञ्च मान्यम्" इतिव्याख्यानफलम् । तस्मान्महावाक्यादिकम्, प्रकारज्ञानार्थमध्येतव्यमिति सिद्धान्तः । यद्यपिलघुत्वमहत्वव्यापारेण भेददर्शनं भवति, तथापि प्रणवान्तर्गतमनन्तव्येन स्वात्मनो ब्रह्मत्वकल्पनेन तत्प्रतिभासः । आरम्भावसानबीजेन, सर्वमेतत्सदृशं बोध्यम् । यद्यपि चाणोर्दृष्ट्या महाविष्णोर्महत्वम्, तथापि ओमित्यस्यातीतत्वादनन्तत्वाच्च महाविष्णोरपि तादृशमणुत्वं वक्तुमुचितम्, दृश्यता-

मिह–लोके महतामपि महान्, लघूनामपि लघुः इति भासनात् । भवनमात्रे बीजमेवमनुमेयम् । अत एव सर्वार्थं महत्वलघुत्वव्यापारं त्यक्त्वा तत्सहितं प्रणवरूपमोमित्येतत्स्वरूपमभिधीयते । अत एव ।

"नैवाणुभासते किञ्चिन्नमहत्वं परावृतम् ।
सर्वं ब्रह्ममयं विद्धि चोमित्येतन्निदर्शनम् ॥
अत्राणु भासते यद्धि तच्च ब्रह्माण्डकारकम् ।
सर्वाणावपि सर्वस्वं विश्वमेवं प्रदृश्यताम् ॥
ब्रह्मत्वात्तदतीतत्वादन्तानन्तप्रवाहनात् ।
संसारे प्यणवस्सर्वे तन्नाप्येवं हि तादृशः ॥
सर्वथा सर्वदा सर्वं सर्वं प्रणवसंस्थितम् ।
अनन्तमव्ययं विद्धि चाणुरप्येकसंज्ञकः ॥
आवश्यकमनेकत्वं सर्वं विद्धिपरात्परम् ।
इदं परावरं ज्ञानमिदमेव महत्सुखम् ॥
इदमेव परं तत्वं रहस्यं वेदसंज्ञकम् ।
महावाक्यरहस्यञ्च गायत्रीं तत्वनिश्चिताम् ॥
तस्मात्साङ्गमधीत्यैवं कुरुब्रह्माण्डकल्पनम् ।
इदमेव परं कार्यं सर्वे कुर्वन्ति संसृताः ॥
स्वतस्सिद्धमिदं सर्वं स्वयं प्रोक्तं स्वयंभुवा ।
ओमित्येतत्स्वरूपान्तं साध्यतामेव सर्वथा ॥"

इत्यादिप्रवचनम् । तस्मात्सर्वमेतादृशं प्रणवकार्यं प्रणवमेवकरोतीति निश्चयात्तादृशं कार्यं साध्यतामित्युपदेशः । एतदर्थं महावाक्यादि ज्ञानप्रयोजनमभिधीयते । इदमेव ब्रह्मतत्वं परमसिद्धान्तरूपं ज्ञेयमिति फलितम् । अत एव चाणुमात्रे , ह्योमित्येतत्स्वरूपं तत्रानेकविश्वञ्च बोध्यम् । प्रत्येकं विश्वानामनेकं चाणवः । समीयतामित्यन्योन्यव्यवहारः । अत एव “ अणुना जायते विश्वं विश्वेनैवाणुसंभवः ” इत्याद्युक्तम् । तस्माद्ब्रह्मभवनं ब्रह्माण्डकल्पनमात्रमेव सर्वप्रयोजनं भवति । पुनरपि जगत्कल्पनं विश्वकल्पनं महाविश्वकल्पनमितीत्यादिक्रमेण महाविष्णु पर्यन्तं गमनौचित्यमुक्तं भवति । अत एव

“ महाविष्णोरणुं विद्धि चाणोरेवं विधीयताम् ।
एष परस्परो योगः संसारे सर्वहेतुकः ॥ ”

इत्यादिवेदवाक्यैः स्पष्टमुक्तं भवति । अत एव बन्धमोक्षयोरपि तादृशमनावश्यकत्वमुक्तं भवति । यथा—चाणुरस्ति बद्धः, स च मुक्तो भूत्वा तदवस्थातो निर्गत्य स्थानान्तरगतोऽपि तादृशं वन्धमेव पुनः प्राप्नोति । अत एव बन्धमोक्षचिंता न कार्या इत्युपदेशः ।

यद्यपि चाणोरवस्थातः महाविष्णोर्महत्वं मुक्तत्वञ्चोक्तम् , तथापि चान्तर्यदृष्ट्या तस्यापि तादृशः सुखदुःखबन्धव्यापारो

वेदितव्यः । यद्यपि महाविष्णुः स्वतस्सिद्धः, सर्वस्वभावजः मन्यते, तथापि भवनमात्रव्यापारस्तु भवत्येवेति निश्चयादन्यदृष्ट्याप्यणुत्वात्तादृशी गतिरिति व्याख्यानफलम् । अतःसर्वावस्थायां सर्वत्र सर्वकाले च स्वात्मानमानन्दस्वरूपं प्रणवमयं विद्धि, न मोक्षो न च बन्धश्च मन्तव्यः , नैव मोक्षे चेच्छा कर्तुमुचिता, सर्वं प्रणवात्मकं विद्धीत्युपदेशफलं भवति । तस्माद्गायत्री महावाक्यञ्चवेदितव्यं भवति । ततो ऋग्वेदादिक्रमेण वेदान्साङ्गानधीत्य, ज्ञात्वा च परमं तत्वम्, तादृशञ्च भवनव्यापारम् , स्वभावतः तादृशावश्यकेन कार्यकरणमात्रप्रयोजनतया ब्रह्माण्डकल्पनं भवतीति ब्रह्मविज्ञानफलं भवति । अत एव ब्रह्मतत्वज्ञानाय “ षड्भिरङ्गैरित्याद्युक्तम् । अत्र चत्वारो भेदाः, तन्मूलं महावाक्यादिकम् , क्रमेण ज्ञातव्यं भवति । अयमेवा रंभक्रमः। अतस्सर्वैः, महाविष्णुस्वभावः त्रिमूर्तयस्सूर्यो तद्भातिविशेषाः, लोकमानम् , सप्तसप्तक्रमादिकम् , सर्वेश्वरक्रमः गायत्रीमहावाक्यावतारश्च , वेदाध्ययनमेव परमं तप इति, सर्वं ज्ञानमात्रमिति च वेदितव्यम् ॥

इति श्रीमहर्षिगार्ग्यायणप्रणीते प्रणववादे तृतीयप्रकरणे

॥ तृतीयस्तरङ्गः ॥

ॐ

ॐ

॥ अथ चतुर्थस्तरङ्गः ॥

अथ गायत्रीमहावाक्यश्चेत्यनयोः गायत्री, विधानेन पूर्वा, ज्ञानेच्छाक्रियासमाहाररूपा च विज्ञेया। अत एवेयमेकपदी, द्विपदी, त्रिपदी, चतुष्पदी, चेत्युच्यते। प्रथमपादेन ज्ञानव्यापारः, द्वितीयपादेन क्रियाव्यापारः, तृतीयपादेन चेच्छाव्यापारः, तुरीयेन समाहार इति विज्ञेयम्। चतुर्भिः प्रकारैः संसारो जायते, इति महाविष्णोः परिभावना भवति। सैव गायत्री। तस्मादेव "एकपदी, द्विपदी, त्रिपदी, सा चतुष्पदी इत्याद्युक्तिः, एवं हि सा गायत्री चावगम्यते—तत्सवितुर्वरेण्यम्, भर्गो देवस्य धीमहि, धियो यो नः प्रचोदयात्, इति" अत्रैव तुरीयपादसमाप्तिरप्यवगम्यते, तत्सवितुरिति प्रथमः, वरेण्यमिति द्वितीयः' भर्गो देवस्य इति, तृतीयः, धीमहि धियो यो नः प्रचोदयात् इति, समाहाररूपस्तुरीयश्च विज्ञेयः। अत्र छन्दो विधिना प्रत्येकमप्यक्षराणां श्लोकत्वमुपजायते।

यच्च, तत्सर्वं प्रणवस्वरूपं संसारवाचकं प्रकाराख्यानरूपमेवेत्यावेदयति; तन्महावाक्यम्। महाविष्णोः परिभावनीयत्वाद्गायत्र्यास्सर्वान्तर्गतत्वं विज्ञेयम्। "ओमन्तर्गता हि भवति

गायत्री" इत्यादिना परस्परसंबन्धफलम्। तस्मादेव गायत्री, सर्वेषां मंत्राणां महामन्त्रवाच्या भवति। अत एव

"एषा त्वनन्ता सावित्री गायत्री वेदवासिनी।
ओमित्येतत्प्रतिष्ठा च महामन्त्रसमुद्भवा॥"

इत्यादिप्रवचनम्। तस्मान्महामन्त्रत्वेन चैतद्बोधः। सर्वाख्यानपरत्वादस्याः, सावित्रीति चोक्तिः। सवितारं सर्वानुगतं संसारप्रतिष्ठापकम्, इति सर्वाख्यानार्थः। तस्मात्सावित्री गायत्री, प्रणवान्तर्गता, महामन्त्ररूपा सर्वमन्त्रकर्त्री वेदमाता, इति वेदितव्यं तद्विशेषणम्। अत एव च "सर्वतः परमा गायत्री" इतिविख्याता भवति।

यद्यपि चास्याः षट्पादत्वमष्टपादत्वमवगम्यते श्रुतिभिः, तथापि संख्यायाः सांख्यत्वप्रवचनेन वेद्यत्वं भवति। एकाङ्कस्याप्यन्तत्वमाख्यातम्। तस्माद्गायत्र्याः सांख्यपरत्वं बोद्धव्यम्। संसारमात्रे चाश्रमश्चतुष्पदैव गायत्री हि व्यवस्थिता, तत्पूर्वविधिः। तादृशेन प्रत्येकं त्रिविधेन भेदेन, समाहारेण च गायत्र्याः पूर्वम्, सप्त व्याहृतयो भवन्ति। ताश्च भूः, भुवः, स्वः, महः, जनः, तपः, सत्यम्, इति हि क्रमजाः। ओङ्कारेण प्रतिबन्धो भवति, सर्वान्तर्गतत्वात्सर्वमूलत्वाच्च। अत एव ह्योंकाराख्याने, "ओङ्कारस्य ब्रह्मा ऋषिः, गायत्रीछन्दः, शुक्लो वर्णः, सर्व-

कर्मारंभे विनियोगः" इत्याद्युक्तम् । यद्यपि चोङ्कारस्य सर्वेऽपि ऋषयः, तथापि क्रियाव्यवहारेणास्मिन्संसारे ब्रह्मणः ऋषित्वमुक्तम् । तद्व्यवस्थयैव गायत्री, इति तच्छन्दः । शुक्लो वर्णः प्रकाशरूपः, "प्रकाशात्मकमिदं प्रणवस्वरूपम्" इति वचनात् । सर्वकर्मारंभे तद्विनियोगः। इदमेव सर्वेषां कर्मणां मूलम्, अकारोकारमकारान्तर्गतं सर्वमिति व्याख्यानात् ।

विनियोग इत्युक्त्यापि तादृशं गृह्यते । वीति विचार्योऽयमात्मा भवति, नीति संबन्धरूपः, योगश्च संसारः इति चार्थत्रयम्, युज्यते योग इति तदर्थात् । अतश्चात्मसंसारनिषिद्धानां त्रयाणामेकत्वात्सर्वकर्मारंभेषु तदुपस्थितिः । अत्रारंभशब्देन कर्मसामान्यं गृह्यते । आरंभस्यारंभे, अवसानस्य चारंभे चेदं प्रणवसंज्ञकमोमिति स्वरूपं वेदितव्यम् । तस्मात्सप्तव्याहृत्यन्तर्गतमोमिति बोध्यम् । पूर्वसिद्धान्तितस्य ज्ञानेच्छाक्रियाभेदस्य, समाहाररूपस्य च ज्ञापिकाः व्याहृतयश्चेति तद्भावः । गायत्र्या तु सर्वस्य समाहारस्य बोधो भवति । तस्य प्रत्येकं पृथग्बोधाय व्याहृतीनां प्रवचनं भवति । मूलन्तु तिस्रः ज्ञानेच्छाक्रियाः भवन्ति । अतः व्याहृतित्रयसहिता गायत्र्युच्यते, यथा—ओं भूर्भुवः स्वः इति । एतत्सहितैव गायत्री सर्वधा मन्तव्या भवति । विना चैताः गायत्री न तिष्ठति । विना चैत-

त्त्वयं गायत्री संज्ञापि न भवति । गायन्तीः ज्ञानेच्छाक्रियास्तिस्रः समाहारञ्च या, समूहञ्चावधारणरूपं त्राति, चैकीकृत्य इति, सा गायत्रीति तदर्थः । अत एव

" ओङ्कारसहिता प्रोक्ता गायत्री त्रितयात्मिका ।
भूर्भुवस्वः प्रयुक्ताच सर्वथा मुक्तिदायिनी ॥"

इत्याद्युक्तम् ।

त्रितयस्यैतस्य सप्त संख्या चात्र परिदृश्यते। अतस्सप्तव्याहृतीनां सप्तर्षयः, सप्तदेवताः, छन्दस्सप्तकञ्च विज्ञायते । आसाञ्च सप्तानां ऋषयो नियन्तारः भवन्ति । तत्स्थापकाश्च देवताः । शब्दानां प्रकारसप्तकानिर्णायकानि च छन्दांसि । अत एव " सप्तप्रकारकाश्शब्दाः " इति शब्दशास्त्रसिद्धान्तः, तस्माद्गायत्र्युपयुक्तास्सप्तव्याहृतयोमंतव्याभवंति । अत एव " सप्तव्याहृतीनां विश्वामित्रजमदग्निभरद्वाजगौतमात्रिवसिष्ठकाश्यपाः ऋषयः, गायत्र्युष्णिक्त्रिष्टुबनुष्टुब्बृहतीपाङ्क्तिजगत्यः छन्दांसि, अग्निवाय्वादित्यबृहस्पतिवरुणेन्द्रविश्वेदेवाः देवताः "इत्याद्युक्तिः । नियमेनानेन प्रतिब्रह्माण्डमेकैकस्मिन्नपि संसारे कार्याणामारंभावसाने च भवतः इति तत्फलं भवति । अत एव

" सप्त व्याहृतयश्चैवमोङ्कारेणाभिवेष्टिताः ।
गायत्र्या च महामन्त्रं ज्ञात्वा ब्रह्मत्वमेति हि ॥"

इत्याद्युक्तम् । एवमेव

“ सा ज्ञानेच्छाक्रियानिष्ठा व्याहृतिस्त्रितयात्मिका ।
गायत्र्यादौ प्रतिष्ठेत सर्वसिद्धान्तवाचिका ॥
एकाक्षरेण विश्वस्य प्रकारैक्यं प्रबुध्यते ।
सर्वं प्रकारमात्रन्तु प्रणवेनाभियुज्यते ॥”

इत्याद्युक्तिः । तस्माद्व्याहृतिसप्तकं व्याहृतित्रिकञ्च गायत्र्युपयुक्तं भवति । ज्ञानेच्छाक्रियाणां सादित्वात्, विना च पृथक्त्वं समाहारस्यासंभवात्, समाहाररूपायाः गायत्र्याः आदौ सर्वाः व्याहृतयः प्रयोक्तव्याः ।

एवं हि किल तस्याश्चार्थविज्ञानं भवति । भवतीति भूः एतच्चात्मनिष्ठम्, तद्वर्धनक्रिया हि संसारयोगः भुवः क्रियारूपः, स्वरिति निषिद्धरूपमिच्छात्मकं बोध्यम् । अत एव यज्ञेषु सर्वेषु स्वाहा चेति प्रयुज्यते । अग्निना चाहूयते सर्वमिति तन्मुख्यार्थः । यद्यपि “होमेन प्रवर्धन्ते विश्वानि” इति वचनम्, तथापि निषिद्धस्य सबन्धरूपत्वात्तस्य वर्धनकारणत्वमुक्तं भवति । भूरिति ज्ञानं भवनमात्रम् । तस्य च क्रमः भुवः । स्वरिति तदवसानमित्यकारोकारमकारान्तर्गतमेतत्सर्वमिति विज्ञेयम् । अत एव

“ भूरित्यकारजं बोध्यं भुवश्चैतदुकारजम् ।
मकारजं स्वरित्येतव्द्याहृतिस्त्रितयात्मिका ॥

महामन्त्रादिमध्यान्ते प्रणवस्सुप्रतिष्ठितः ।
आद्यव्याहृतयस्सर्वास्ताज्ञानेच्छाक्रियापराः ॥
ज्ञानेन भवनं विद्धि क्रियया तु स्वयं भुवः ।
इच्छासंबन्धरूपेण स्वरित्येवं हि विद्धि मे ॥”

इत्यादिप्रवचनम् । अत एव

“ भूर्विष्णुस्सर्वनिष्ठश्च भुवो ब्रह्मा पितामहः ।
स्वश्चेति शङ्करो ज्ञेयःत्रिभिश्च धार्यते जगत् ॥
गायत्री च महाविष्णुः सर्वसंबन्धकारणम् ।
ओङ्कारो ब्रह्मवेद्योऽयं संसारोऽयं त्रिधा भवेत् ॥
इदं त्रिभुवनं पश्य चैकैकाणुप्रतिष्ठितम् ।
ज्ञानमिच्छाक्रियाचैवं सर्वोपन्यस्तकारणम् ॥
दिगात्मकालसंयुक्तं संसारं विद्धि सर्वधा ।
इदं त्रिभुवनं सत्यं त्रैलोक्यं त्रितयात्मकम् ॥”

इत्यादिवचनञ्च । तस्माद्व्याहृतित्रयाणां गायत्र्यादौ प्रयोगः । त्रितयस्य कारणत्वञ्चाप्यनेन सिद्धं भवति । एतेषां त्रयाणां भेदाश्चत्वारो महरादयः भवन्ति । एतत्त्रयमूलं महः, तदेव चतुर्थम् । पञ्चमस्तु जनः, जनयति सर्वमिति तदर्थः । तपस्तज्ज्ञानधारणं क्रियाया विपरिणामरूपम् । सत्यन्तावत्सर्वसंयुक्तं वेदितव्यम्, “यत्सत्तदमृतम्” इत्याद्युक्तेः । एवं विधाः सप्त-

व्याहृतयो गायत्री च व्यवस्थिता भवन्तीति विज्ञेयम् । गायत्री च तादृशेन, क्रियाज्ञानेच्छासंसरणव्यवहारेण, चतुर्णां षड्भिर्गुणनेन चतुर्विंशत्यक्षरात्मिका भवति । एवञ्चास्या अनन्तत्वं सांख्यत्वञ्च बोध्यम् । अत एव

सप्तभिर्वेष्टितां सिद्धां गायत्रीं मन्त्रमूलिकाम् ।
ओमित्यनेन संबद्धां योगिनः पर्युपासते ॥
योगिनां सर्वसिद्धानां ज्ञानिनां कार्यकारणात् ।
एतत्प्रयोजनं विद्यात्तज्ज्ञानांशेन निर्णयः ॥"

इत्यादिप्रवचनम् । तस्माद्योगिनामेव सप्तव्याहृतिसहितायां गायत्र्यामधिकारः । ज्ञानविकासरूपञ्चयादृशं, तादृशस्तदधिकारो भवतीति नियमः । व्याहृतित्रयसहितायां गायत्र्यान्तु सर्वेषामधिकारः , एतत्त्रयाद्भिन्नन्नकिञ्चिदिति नियमात् । अत एव प्राणायामेऽपि चैतत्त्रितयकार्यम्, कुंभको रेचकः पूरकश्चेति तद्विधानम् । पूरकस्तावज्ज्ञाननिष्ठः । कुंभकः क्रियानिष्ठः । रेचकस्तु संबन्धरूप इति योगशास्त्रनिर्णयः । अत एव

" योगश्च त्रिविधः प्रोक्तः राजलक्ष्यहठावृतः ।
राजयोगः क्रियायां हि चित्तवृत्तिनिरोधकः ॥
तत्रापि त्रितयत्वं स्यात्सर्वज्ञानपरायणम् ।
लक्ष्ययोगेऽपि त्रैविध्यं हठेऽप्येवं हि तादृशम् ॥

स्याज्ज्ञानेच्छाक्रियानिष्ठः त्रितयो योगसंज्ञकः ।
आत्मनिष्ठं स्वयं ज्ञानं राजयोगे विधीयते ॥
हठयोगो भवेद्द्विश्वं लक्ष्ययोगो निषिद्धकः ।
ओमित्यन्तर्गतं सर्वमकारादिक्रमेण च ॥
प्राणायामे तादृशश्च हठयोगान्तरो विधिः ।
पूरको ज्ञाननिष्ठस्यात्कुंभकस्तु क्रियापरः ॥
रेचकस्तु निषिद्धोऽयं मकारान्तर्गतो भवेत् ।
पूरको ज्ञानसंपन्नः ज्ञानमात्रे सुनिष्ठितः ॥
कुंभकस्तु श्रमार्थाय संसाररचनात्मकः ।
रेचकस्तद्विनाशार्थः प्रणवेनाभिलक्षितः ।
ओमित्येतत्स्वरूपात्तु सर्वाव्याहृतिरुद्धृता ।
गायत्री च हि तन्निष्ठा समाहारसमात्मिका ॥"

इत्यादि प्रवचनम् । तस्मात्सप्तव्याहृतिसहिता गायत्री , प्राणायामे विनियुक्ता भवति । तत्र सर्वज्ञानाधिकारः । अतो योगिनामेव प्राणायामस्यौचित्यमुक्तं भवति । जपार्था व्याहृतित्रयात्मिका गायत्री प्रशस्ता भवति । अत एव

" ओङ्कारसहिता चैवं गायत्री त्रितयात्मिका ।
जपतां ब्रह्मभावः स्यात् नैष्काम्यं कर्मसंस्थितम् ॥
निष्फलस्सफलश्चैव न मंत्रोऽयं परावरः ।

केवलं ज्ञानमूलार्थां गायत्रीं पर्युपासते ॥
एवं बुध्वा जपेनैव साक्षाद्ब्रह्मत्वमाप्नुयात् ।
संसारज्ञाने पूर्णे तु स्वयं संसारकल्पकः ॥ ”

इत्यादि प्रवचनम् । वस्तुतस्तु ओङ्कारस्यैव जपस्सर्वत्र प्रशस्यते । ओमित्येतज्जपताञ्च यज्ज्ञानम् । , तदेव परमं पदमिति सर्वत्र स्पष्टमुक्तं भवति । एतेषां त्रयाणामात्मानात्मनिषिद्धानां भासनमेव तज्जपः । प्रत्यक्षेण त्रितयात्मकं सर्वमिति तु तद्बोधफलं भवति । क्रमस्तु व्याहृत्यादीनुपास्य , जप्त्वा च ह्योङ्कारभावम् , प्रणवत्वञ्च प्राप्नोति । प्रत्येकञ्चाणावपि , तदोङ्कारस्यविद्यमानत्वात् , ज्ञानेच्छाक्रियाविद्यमानत्वाच्च सर्वेषां ज्ञाने दर्शने पुण्यमस्तीत्युक्तः । अत एव

“ एकाणावपि बोद्धव्या गायत्री त्रितयात्मिका ।
ओंकारो विद्यते यत्र ब्रह्मत्वन्तत्र मन्यताम् ॥
अणुज्ञानाद्धि भूतैश्च ब्रह्मत्वं लभ्यते सदा ।
अतो ह्येवं जगन्मात्रं गुरुरेव परात्परः ॥
अयमेव परो धर्मश्शाश्वतो ब्रह्मसंज्ञकः ।
इमं सनातनं सर्वं विद्धि लोकं परावरम् ॥
जननं जीवनं चैव मरणञ्च ततः परम् ।
एतदर्थाय सर्वस्वं दानाध्ययननिश्चितम् ॥

योगस्यैवं परं तत्वं ज्ञानमेतत्त्रयात्मकम् ।
व्याहृतिश्चैव गायत्री प्रणवात्मपरायणी ॥
एतत्संसरणेनैवं जपाभ्यासेन सर्वथा ।
त्रयाणां भासनं यत्स्यात्तद्धियोगफलं भवेत् ॥ ”

इत्यादि प्रवचनम् । अन्यथा तु सर्वं मन्त्रमात्रं योगादिप्रकारश्चानुपयुक्तं भवेत् । अत एव

“ तदोङ्कारसिद्धं सदा मुक्तरूपं
विमुक्तं सदा बन्धने संप्रयुक्तं ।
न योगैश्च युक्तं सदा योगयुक्तं
समायोग संयोग संहाररूपम् ॥
अकारः परस्तत्वमेकः प्रधानो
ह्युकारः सदा सत्वसंसाररूपः ।
मकारो निषिद्धस्स च ज्ञानसिद्धः
तथा वश्यकं ब्रह्म रूपञ्च सर्वम् ॥
अणुस्सर्वलोकः प्रशस्तं बहुत्वं
ह्यणावेव सर्वे गुणाः कामनेयम् ।
महामन्त्र एषस्सचाध्यासमूलः
स्वतस्सिद्ध आत्मा विरूपः स्वरूपः ॥ ”

इत्यादि प्रवचनम् । तस्मादोङ्कारव्याहृत्युपयुक्ता गायत्री महामं-

त्रात्मिका विष्णुनिर्णायकात्मस्वरूपा चैवं प्रकारेण प्रसिद्धा भवति। ज्ञानमात्राणामेतेषां प्रयोजनञ्च तादृशं ब्रह्माण्डकल्पनमेवेति व्याख्यानफलं भवति । अत एव

"सप्तव्याहृतीर्विज्ञाय गायत्रीञ्च परात्मिकाम् ।
तां ज्ञानेच्छाक्रियारूपां ब्रह्मतत्वाभिवेष्टिताम् ॥
क्रियतां कल्पनं नित्यमयं मोक्षस्सुखास्पदः ।
एतदर्थञ्च सर्वस्वं राजयोगफलोदयम् ॥
हठयोगफलश्चैव लक्ष्ययोगसमाश्रितम् ।
सांख्यं विचिन्त्य सर्वस्वं कर्तव्यं नित्यकल्पनम् ॥
प्रत्येकमप्यणोरेवंसर्वत्रैवोपदिश्यते ।
एतदर्थपरा कांक्षा संसारे भासते सदा ॥
जिज्ञासा वा जिहासा वा चेप्सा सर्वत्र संस्थिता ।
मूलञ्च तद्भवेद्ब्रह्म नित्यं वै तस्य धारणम् ॥
एवमेव हि सिद्धान्तः सर्वथानन्तसाधनः ।
अतीतञ्चानतीतञ्च वेदितव्यं तयोः परम् ॥"

इत्यादिप्रवचनम् । एवमेवात्मज्ञानार्थं गायत्र्यभ्यासः सर्वमूलोङ्कारसहितः कर्तव्यः । सत्येवं कृते निश्चलां पदवीं प्राप्नोति। सर्वथा चलितमेव निश्चलं भवति । अत एव

"नाभिनन्देत मरणं जीवनं जननं तथा ।

सुखदुःखौ न तौ वेत्ति सर्वथा सार्विको विभुः ॥
सर्वावस्था समा तस्य सर्वानन्दप्रदा भवेत् ।
सर्वमावश्यकं मत्वा ब्रह्माभ्यासं करोति च ॥
एतदभ्यासमूलेन साक्षाद्वै प्रणवो भवेत् ।
प्रणवार्थमिदं सर्वं प्रणवेन प्रयोजितम् ॥"

इत्यादि प्रवचनम् । एवमेव

"स्वात्मार्थं सर्वं कर्तव्यं स्वात्मार्था स्वप्रचिन्तना ।
स्वात्मना स्वात्मसंभावः स्वात्मा स्वात्मा स्वयं स्वयं ॥

इत्याद्यपि च । सर्वत्रात्मानं पश्येदित्युपदेशफलम् । इदमेवात्मज्ञानमात्मदर्शनञ्चेति फलितार्थः । तस्माद्व्याहृतिः, गायत्री च तदोङ्कारनिष्ठा, विष्णोरवधारणरूपा, संसारात्मिका मन्तव्येति व्याख्यानफलं भवति । तत्प्रकाराणां पृथगुपाख्यानन्तु, तादृशावधारणार्थकं तात्कालिकं महावाक्यचतुष्टयमिति वेदितव्यम् ।

अस्मिन्नपि ज्ञानांशे यदवधारणन्तत्प्रथमं ऋग्वेदनिष्ठम् । तेनैव ऋग्वेदोऽजायत । अहं ब्रह्मास्मीति तद्वचनम् । द्वितीयन्तु क्रियांशावधारणम्, कर्तुं शक्यमिति । यदहमित्थमस्मि, तत्किमर्थमेतत्स्वरूपं क्रियानिष्ठं महावाक्यं यजुर्वेदोपन्यस्तम् । बहुस्यामिति तन्मूलं भवति । ततः परमेतयोः संबन्धश्चेच्छारूपः, केन प्रकारेणाहं स्यामिति, एतद्योगमात्रं साम्वेदनिष्ठं

महावाक्यन्नैवास्तीहेति किञ्चन इति । ततः परं त्रयाणाम्, किं प्रयोजनम्, किमेतत्, इति त्रयाणामेकीभवनरूपं समाहारनिष्ठमथर्ववेदोपन्यस्तञ्च महावाक्यम् । तच्चाहमेतन्नेति स्वरूपम्, दुस्तरमिति तन्मूलम् । इमानि च चत्वारि महावाक्यानि, वेदचतुष्टयोत्पन्नानि भवन्ति । अत्राहमित्येतज्ज्ञाननिष्ठम् । एतदिति क्रियापरम् । नेतीत्विच्छापरं संबन्धरूपम् । दुस्तरमेतत्त्रयमिति फलितं भवति । अहमित्यस्य चैतदा योगः, स च संसारः । एतदश्च नकारेण योगः, स च निषेधः । तस्मादहमेतदस्मि, एतन्नहामास्मि, इत्यपि च महावाक्यद्वयं योगपरं वेदितव्यम् । तस्मात्त्रयाणां पृथक्त्वमेकत्वञ्च वेदितव्यमिति व्याख्यानफलम् ।

यद्यपि तत्त्वमसि, अहं ब्रह्मास्मि, सर्वं खल्विदं ब्रह्म, नेह नानास्ति किञ्च न, इत्येतेषां महावाक्यत्वेन प्रवचनम्, तथाप्येतन्नाहमस्मीति महावाक्यस्य तुरीयस्य साधकत्वेन सत्वे तस्य महावाक्यत्वं सिध्यति । सर्वेषां महावाक्यानां समाहाररूपम्, "अहमेतन्नास्मि" इति मूलमहावाक्यमथर्ववेदस्थितं वेदितव्यम् । अहं ब्रह्मास्मीति तु ज्ञानप्रकाररूपम् । तच्च चतुर्थस्यादिमं पदम् । तत्त्वमसीति क्रियापरम् । क्रियायामेव हि, त्वमहमयमन्य इति प्रपञ्चः । तच्च चतुर्थस्य द्वितीयेनैतच्छब्देन बोध्यं भवति । नेह नानास्ति किञ्च न इति त्विच्छापरनम् ।

इच्छायामेव सर्वस्य प्रतिषेधः । तच्च चतुर्थस्य नेति वाक्यस्य मूलं भवति । सर्वन्तत्खल्विदं ब्रह्मेति तु, अहमेतन्नास्मीति समाहारबीजम् । तस्मादष्टौ महावाक्यानि भवन्ति । तन्मूलन्त्वहमेतदस्मि इति नवमम् । एतन्नाहमस्मीति दशमम् । अहमेतन्नास्मीति मूलवाक्यस्यैव पूर्वापरभेदेन द्वैविध्यम् । तस्यापि संसारदृष्ट्यामहावाक्यत्वेन प्रवचनम् । अहमस्मीत्येव तु संसारः । तत्रैव ज्ञानक्रियायाः संबन्धः। इच्छापि च तत्र तिष्ठति । तस्मात्तद्योगेन "सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म" इति ह्येकादशं महावाक्यम् । सत्यमहम्, ज्ञानमेतत्, अनन्तमिच्छात्रयं ब्रह्मेति सिद्धान्तः । अत एव सत्यममृतस्वरूपोऽयमात्मा । तस्य चैतद्योगेन ज्ञानं भवति । यावच्चाहमेतयोर्योगो न भवति, न तावज्ज्ञानसंभवः । अहमेतयोर्योगस्यैव ज्ञानरूपत्वं वक्तव्यम् । यज्ज्ञानं सत्यञ्च सत्यं ज्ञानञ्च, तदनन्तन्नसत्यन्नज्ञानम् । अत एव "सत्यं ज्ञाननिष्ठमनन्तन्तद्ब्रह्म" इत्याद्युक्तम् । एवमेतन्नास्मीति योगेन चास्मीति क्रियायामेकत्वाद्यारोपः । यदहं तदेतत्, यदेतत्, तन्नाहमिति योगफलं भवति । तेनैव चैकोऽहं बहुस्यामिति निषिद्धम् । तन्मूलमहावाक्यमहमेतन्नस्यामित्येतन्मूलम्, अहमेतन्नास्मीति प्रवचनपरम् । इमानि द्वादशमहावाक्यानि भवन्ति । सर्वमूलमहावाक्यन्तु, पूर्वमाख्यातं महावाक्यचतुष्टयमेव । पञ्चमन्तु,

अहमेतदस्मि, एतन्नाहमस्मि, इति ऐक्येन सिद्धं भवति । तस्मात्पञ्चमहावाक्यानीमानि प्रसिद्धानि भवन्ति ।

सर्वेषां मूलमहावाक्यन्तु अहमेतन्नास्मीति बोध्यम् । अहमेतन्न इत्येतत्त्रितयमेव सर्वत्र भासत इति विज्ञेयम् । महाविष्णोरवधारणप्रकारस्तु प्रथमः ज्ञानपरः, तेनाहमित्युक्तम् । अहमित्येतद्युक्त्या केवलं ज्ञानमात्रमात्मस्वरूपं ग्राह्यम् । द्वितीयं क्रियापरमेतदित्युक्तम् । एतदित्युक्त्या तत्त्वमसीत्यादि बोधः । त्वमहमयमन्यदेतद्यत्तदित्यादिप्रपञ्चात्मकं विरोधस्वरूपं भासते । इदमेव संसारः । अस्यैव नानात्वं चोच्यते, अहमाचैतदो योगस्य, ज्ञानं स्मरणं धारणं करणं कारणं कार्यं कर्ता प्रयोजनं प्रवृत्तं प्रकृष्टञ्चेति चोच्यते । एतदो ह्यहमो योगेन, निषिद्धं नाशः प्रतिषिद्धं कामना इच्छा कांक्षाशा प्रत्याशा दुराशा निराशा चेत्याद्युच्यते । तदेवमहमेतन्नास्मीति शब्दत्रयेण बोध्यम् । एतस्यैव बोधनाय सर्वशास्त्रावश्यकत्वम् । तदोमित्यंशे, अहमित्यकारनिष्ठम् । एतदित्युकारनिष्ठम् । नेति मकारनिष्ठम् । अस्मीति चोमेतत्स्वरूपम् । अयमेव प्रणवांशविभवः । अत एव

"अहं ग्राह्यमकारेण चोकारेणानहंकृतिः ।
मकारेण तयोर्भिन्नं नेति शब्देन लक्षितम् ॥"
अकारस्त्वहमात्मास्यादुकारश्चैतदोऽपरः ।

मकारस्तु नकारस्थश्चास्यैतत्सार्विकोऽन्तरः ॥"

इत्यादिमहावाक्यैः स्पष्टमुक्तं भवति । एवमेव

"अहमेतत्समायोगो ह्यकारोकारसंविधः ।
स च तत्त्वमसिवाच्यः प्रपञ्चो योगसंपरः ॥
एतन्नेति विधेर्वाक्यात्संसारेषु विरुद्धता ।
पौनःपुन्येन योगस्यान्नैवास्मीहेति किञ्चन ॥
अहमेतन्नेति सर्वतयोर्भिन्नं ततः परम् ।
ओमित्येकेन शब्देन त्रयं संबोध्यमानसम् ॥
अहमेतन्नेतिख्यातं भाने चैतत्पृथक्पृथक् ।
नाहं किञ्चिन्नचैवैतन्नेति नेतीह सर्वथा ॥
संसारोऽहमेतन्मात्रं तज्ज्ञानस्मरणं परम् ।
एतन्नास्मीत्यहं योगे निषेधस्य फलं भवेत् ॥

इत्यादि प्रवचनम् । अत एव " अहं ब्रह्म, चैतद्ब्रह्म, ब्रह्म नैवास्ति किञ्च न " इत्याद्युक्तिः। तस्मान्मूलभूतं महावाक्यं समाहारनिष्ठमहमेतन्नेति चैकम्, पृथक्पृथज्ज्ञानेच्छाक्रियानिष्ठं महावाक्यं त्रयम्, चतुर्णां विभागेन ज्ञानक्रियायां क्रियेच्छायाञ्च सति योगे क्रमेण पञ्चमं महावाक्यञ्च भवति ।

एतेषां प्रत्येकं क्रमभेदेन द्वादशमहावाक्यं भवति; ज्ञानक्रियेच्छासमाहारः, इच्छाज्ञानक्रियासमाहारः इति । एवं क्रमेण द्वादशम-

हावाक्यप्रवचनम् । अतः परमपि चानन्तं महावाक्यं वेदितव्यम् । अहमेतन्नास्मीति चतुर्णां ज्ञानेच्छाक्रियासमाहाराणां परिवर्तनेन चतुर्विंशति महावाक्यं भवति । तदेव चतुर्विंशत्यक्षरात्मिका गायत्री भवति । इयमेव पूर्वमवधेया भवति । तदुपरि च प्रत्येकं पृथक्पृथक्प्रकारनिर्धारणे द्वादशमहावाक्यानि भवन्ति । एवं तेषामपि मूलभूतं चतुर्विधं भवति । तस्यापि मूलभूतप्रवचनम्, अहमेतन्न इति चैकं भवति । परिवर्तननिर्वतनानुसारेणैव चाहमेतन्नेत्यस्य दुस्तरत्वमुक्तं भवति । यस्य च परिवर्तनविवर्तनमेवातीतम् , तस्यैव दुस्तरत्वं वक्तुमुचितम् । आन्तर्यदृष्ट्या हि सर्वं सुलभमेव भवेत् । अहमेतन्नेत्यत्र तु नान्तर्यम्, किन्तु सर्वातीतं सर्वतो भिन्नं सर्वानुगतन्तादिति विज्ञेयम्। तस्मादहमेतन्नेत्यनेनैव सर्वसंसारमात्रं द्रष्टव्यम्। प्रत्येकमणोरप्यहमेतन्नेति त्रितयत्वं वेदितव्यम् , "यदहन्तदणुः यदणुतदहम्" इत्यादिप्रवचनात् । यद्यपि त्वमहमयमन्यदां भेदः, तथापि सर्वान्तर्गतं सर्वमपि स्वयमहमेतन्नेत्यन्तर्गतं भवति । अतः नानात्वन्नकिञ्च न " इत्याद्युक्तिः । "सर्वं खल्विदं ब्रह्म" इत्युक्त्यापि, इदमित्यस्यापि ज्ञानौचित्यमुच्यते–इदमितीदमेव एत्रमहमेतन्नेति । तदेवं क्रमेण महावाक्यचतुष्टयम् , महावाक्यपञ्चकम्, द्वादशमहावाक्यानिचोक्तानि सन्ति । पूर्वेणानेन नियमेन ज्ञानादीनां

चतुर्णां परिवर्तनेन यच्चतुर्विंशति, तत्क्रमवाचकान्यपि चतुर्विंशति महावाक्यानि स्पष्टमुक्तानि सन्ति । एतन्महावाक्यचतुष्टयन्तु, महाविष्णुप्रणीतं प्रकारावधारणस्वरूपञ्च भवति । अन्यानि च महावाक्यानि विष्णुब्रह्मशिवप्रणीतानि , प्रकारावधारणरूपाणि भवन्ति । पश्चाच्च तदवधारणक्रमेण संसारभवनप्रकारः प्रदर्शितो भवति । यच्चावधारितम् , तदेव वेद इति व्याख्यानफलम् । अत एव

" चत्वारि मूलवाक्यानि चोङ्कारविहितानि च ।
सर्वसिद्धान्तवादीनी महाविष्णूदितानि हि ॥
महावाक्यानि चान्यानि चतुर्णां परिवर्तनात् ।
विष्णुब्रह्मशिवै र्नाम प्रणीतानि श्रुतानि च ॥
तस्मादेवं क्रमेणैव चत्वारो वेदसंज्ञकाः ।
सर्वे भवन्ति संसारे प्रकारैर्वानुवाचकाः ॥
अकारान्तर्गतं ज्ञानमहमित्येतदावृतम् ।
एतदित्येकवृत्तिर्वा क्रियानिष्ठा विधीयते ॥
अहमश्चैतदायोगः संसारस्समुपस्थितः ।
नेत्येतच्च समाख्यानमिच्छानिष्ठं परावरम् ॥
एतन्नेतीति यो योगः स नास्तीति विधीयते । "

इत्यादिप्रवचनम् । तस्मादहमेतत्, एतन्नाहम्, नैतदहम्, नाहमेतत्, अहन्नैतत्, इत्यादिपरिवर्तनमेव संसारः । अत्रैव

देशकालवस्तूनि च संदृश्यन्ते । अहमेतदेवकालः, अहमा चैतदो योगस्य क्रमिकत्वेन सर्वत्र प्रवचनं भवति । क्रमस्यैव हि कालत्वमुक्तम् । अहमेतदिति योगस्तु परावरोऽतीतश्च भवति । तत्रैवास्ति च क्रमः । अहमेतत्, एतदहमिति च परस्परं सापेक्षो निरपेक्षश्च भवति । अहमेतदित्यारंभः एतदहमिति मध्यमः । एतदि चाहंत्वं देशः । एतन्न इति च वस्तु । नैतदहमिति चान्त्यम् । एतन्नाहमिति चानन्तम् । अहमेतन्नेत्यनादिः । नैतदहमित्यन्तम् । अहं नैतदित्यादिः । एवं सर्वमित्येकवाक्येन पदार्थमात्रं वेदितव्यम् । एवमेकवाक्यस्यैव परिवर्तनेन सर्वाः क्रियाः बोद्धव्या भवन्ति । एकवाक्यन्तु साक्षात्प्रणवनिष्ठमोमित्येतत्स्वरूपं बोध्यम् । अत्राप्येवं विधिः । अकारस्योकारेण, उकारस्याकारेण च परिवर्तनम् । एवं मकारेणापि तादृशमनन्तानन्तम्, सादि सान्तश्चातीतमनतीतं ज्ञातव्यं भवति। अत एव

"अनाद्यनन्तं सर्वस्वं तदाद्यन्तं ततः परम् ।
अतीतमनतीतञ्च ह्योमित्येतदुदाहृतम् ॥
परिवर्तनं सर्वेषामेवं सर्वविवर्तनम् ।
दुस्तरस्सर्वसंसारश्चात्मा नात्मा परात्परः ॥
तत्सर्वं त्वेकवाक्येन बोध्यं कार्यप्रकारकम् ।

अहमेतन्नेति योगसाध्या सार्वत्रिकी क्रिया ॥
देशः कालस्तथा वस्तु समाहारस्त्रयस्य च ।
परिवर्तनात्तद्वाक्यं सर्वं बोध्यं यथायथम् ॥

इत्यादिप्रवचनम् । वस्तुतस्तु न वाक्यम्, नैव वा विषयः, न तत्परिवर्तनं विवर्तनञ्चेत्यादि ज्ञेयम् । अत एव

"अहं चैतदित्थं क्रियाज्ञाननिष्ठं
परं ज्ञानमिच्छा क्रियासु प्रयोगम् ।
तदिच्छा क्रियाज्ञान संभावना च
सदावश्यकं सर्वसिद्धं स्वरूपम् ॥
यदेतन्निषिद्धं च संसारनिष्ठं
न चैवैतदित्थं स्वमात्मानमाद्यम् ।
अहं सर्वसिद्धे समे वर्तनीये
विवर्त्तैकसिद्धस्वरूपं जगत्स्यात् ॥
सदासत्यसंसारसारे प्रयुक्ते
न चैवायमात्मा प्रसिद्धः प्रधानः ।
न वेदो न वाक्यं महावाक्यमेतत्
सदा सत्यसंस्थं तदोङ्काररूपम् ॥
अकारात्मकश्चाहमेतत्प्रयोगो
ह्युकारात्मकं विश्वमेतद्विधानम् ।

उकारस्तथा कालयुक्तो हि कालः
तथैवास्ति देशः प्रसिद्धो मकारः ॥
सदेशस्तथा वस्तुकालप्रयुक्तं
समस्थस्सदा संप्रवृत्तः परेशः ।
स ज्ञानक्रियानिष्ठितो नेच्छयात्मा
सदा मुक्तरूपो परंब्रह्मसिद्धः ॥ ”

इत्यादिप्रवचनम् । एवमेव

“ एतन्नास्मीति सर्वञ्चाहमेतन्नेति सर्वशः ।
अकालश्चानकालश्च व्यतीतं च ततः परम् ॥
देशकालौ तथा देशः वस्तु सिद्धं स्वतः परम् ।
नैवाणुर्नमहान्कश्चित्सर्वान्तर्यपरंपरा ॥
क्रिया सानातनी चैषा महावाक्येन साधिता ।
ज्ञानेच्छे च क्रियानिष्ठे समाहारस्समात्मकः ॥
एषैव परमा माया माया मायानुकारिणी ।
मायया जायते माया मायया तद्विनाशनम् ॥
मायया च तदाद्यन्तमनाद्यन्तं ततः परम् ।
सर्वातीता भवेन्माया सर्वा सर्वगता स्मृता ॥ ”

इत्याद्युक्तिः । तस्मादहमेतद्योगमात्रिका माया भवति । अत्रैव, देशकालवस्तु परिणामापरिणाम विपरिणामारंभावसान नियमा-

नियमानियमातीतानतीतास्तिनास्तिभावनाविभावनाभावाभावा-श्चेत्यादीनां प्रतिभासनम् । अत एव “ अहमित्येतस्य पृथक्त्वे न किञ्चित्” इत्यादिवचनम् । अस्यार्थस्तु, अहमित्यस्य पृथ-क्त्वन्नकिञ्चित्सर्वमहमन्तर्गतं भवति , तत्पृथक्त्वस्यासंभवात् ।

यद्यपि संसाराद्बहिर्भूत्वात्मानं पश्येदित्युपदेशः , तथापि संसाराद्बहिर्भवनमिदम्—केवलमेतन्नद्रष्टव्यम्, किन्तु अहं ना-वित्यपि द्रष्टव्यौ । अहमं नञ्च विना नैतदुपस्थितिः । उपस्थिति-रित्यपि न वक्तुमुचितम् । एतच्छब्दोऽपि निरर्थः । एतद-स्संसारत्वोक्त्या चैतद एव हि बहिर्भवनमहन्नेति विशिष्टं द्रष्ट-व्यम् । आत्मात्वहमेतन्नेति युक्तः । तथा च तमात्मानमहमेत-न्नेति विशिष्टं पश्येदित्युपदेशफलम् । एतदो भिन्नस्य त्वहमस्सं-ज्ञापि न भवति । “ नाहं स्वयं किञ्चित्, नैतत्किञ्चित्, न नेति किञ्चित्” इत्यादि वचनं बोध्यं भवति । तस्मात्केवलं संसारश्चाविचार्य इति व्याख्यानफलं भवति । आत्मानमेतन्न विशिष्टं पश्येदिति तदर्थः । अतः

“ अहमेतन्नेति युक्तं ज्ञातव्यं सकलं जगत् ।
एवं ज्ञात्वा यथा योग्यं ज्ञातव्यमहमा जगत् ॥
अभेदेनाहमेतच्च ज्ञातव्यं नेति संपरम् ।
नाहमेताद्धि भेदस्थं चात्मानं पश्य सर्वथा ॥

अहं सर्वमेतादित्थं नैतत्सर्वत्र संस्थितम् ।
अहमेतन्नत्थमस्ति सर्वं ब्रह्म परात्परम् ॥
नैतदहं न चैवाहं नाहमेतत्समाश्रितम् ।
एतन्नाहं विधिस्थश्च ह्येतन्नेति हि सर्वशः ॥ ”

इत्यादि प्रवचनम् । तस्मात्तादृशं मूलमहावाक्यं समाहाररूपमथर्ववेदीयत्वेन सिद्धम् , ततश्चत्वारि, ततो द्वादश, ततश्चतुर्विंशति च परिवर्तनविवर्तनाभ्यां भवन्तीति विज्ञेयम्।

अत्रैव देशकालादिव्यवसायः, ज्ञानेच्छाक्रियानिष्ठः बोध्य इति निश्चितं भवति । एतत्सर्वम् , प्रणवान्तर्गतं तादृशाहमेतन्नेति बीजेनाकारोकारमकारान्तरं परिवर्तनीयं विवर्तनीयञ्च भवतीति व्याख्यानफलम्। यद्यप्येवम्—अहमस्मि, एतदस्ति नास्ति, नाहमस्मीत्यादि पृथक्त्वेन प्रवचनम् ; तथापि तस्य चैकत्वमुक्तं भवति । एतदं विना नाहमः स्थितिः । नाहमं विना चैतदिति किञ्चित् । एतादित्यस्य वाच्यमपि अन्यदहमं मत्वा वक्तुमुचितम् । तस्मादहमेतन्नेत्यस्य चैकत्वं सर्वथा बोध्यं भवति । यद्यपि सर्वेषामक्षराणां वर्णसमाम्नायस्थानां पृथक्पृथगुपस्थितिः, तथापि परस्परमेकीभवनेनैव शब्दकार्यं भवति । अन्यथा त्वेकैकवर्णेन न किञ्चिदपि फलमिति शब्दशास्त्रे स्पष्टमुक्तं भवति । तस्मात्तादृशेन नियमेन मूलमहावाक्यस्थानां त्रयाणामप्येकत्वं विज्ञेयम्।

अहमेतदोरित्यत्रापि त्रितयत्वं भासते । अहमिति चाक्षरत्रयेण युक्तम् । एवं हि किल ज्ञायते—अ ,ह , म् , इति । अकारस्त्वात्मा , हकारश्चैतज्जगत् , मकारस्तयोः परस्परसंबन्धनिषेधकः । अत एव “ य , अ , सोऽमृतम् , ह , इति मृतमश्नुते , संबन्धस्तु मकारेण सर्वं नियच्छाति” इत्यादि श्रुतिः । एवमेतदश्चापि बोध्यम्—ए इति त्वात्मस्वरूपपरम् , त इति विश्वम्, द् इति तयोः परं तृतीयं तादृशार्थबोधकं भवति । यद्यपि नकारस्य चैतदन्तर्गतत्वान्न तत्र त्रितयत्वपरिकल्पनव्यापारः, तथापि वर्णसत्तायां नेत्यत्रापि त्रितयत्वं बोध्यम् । तदित्थम्—न् , अ , ञ् , इति वर्णत्रयेण नकारोपपत्तिः । एवं हि तत्र क्रमः—अ , ञ् , न इति । एवमेव प्रत्यक्षरमपि त्रितयत्वं विज्ञेयम् । तस्मान्मूलभूतमिदमहमेतन्नेति प्रयुक्तं भवति । अत एव

“ अहंम्यपि त्रयं वेद्यं त्रयश्चैतत्परायणम् ।
नकारेप्येवं संपत्तिस्तदेवं त्रितयात्मकम् ॥
ओमित्येकेन मूलेन महावाक्यानि सर्वशः।
वेद्यानि च यथायोग्यमात्मा नात्मा निषेधकम् ॥ ”

इत्याद्युक्तिः । अस्मादेवाहं ब्रह्मास्मीति स्थलेऽपि चाहमित्यस्यैवं त्रितयत्वेन ब्रह्मास्मीति प्रवचनम् , त्रितयत्वं विना ब्रह्मेति प्रवचनस्यासंभवात् , “ त्रितयश्चाहं त्वमयं सर्वं ब्रह्म ” इत्युक्तेः ,

" एतदहमेतन्नाहन्नैतत्समस्थम् " इति प्रणवसूत्राच्च । तस्मात्सर्वत्रैवं त्रितयत्वेन ब्रह्म विज्ञेयं भवति ।

एवं तत्वमसीत्यादावपि बोध्यम्,–तत्, त्वम्, असि, इति । एवं प्रतिशब्दमपि तत्क्रमानुष्ठानेन ज्ञानमुचितम् । यद्यप्यहं ब्रह्मेत्युक्त्या ब्रह्मज्ञानपरश्चेश्वरः महाविष्णुः विष्णुश्च प्रतिष्ठितो भवति, तथापि तस्यानतीतत्वान्न तस्य ब्रह्मत्वेन प्रवचनम् । यथा चैकाणुस्तथैव व्यक्तिमात्रं मन्तव्यम् । यद्यपिचाणोर्दृष्ट्यास्तिशक्तिरधिकम्, तथापि तदान्तर्येण तादृशमणुत्वमेव तदर्थमुक्तं भवति । तस्मात्तत्प्रबोधनाय महावाक्यं विज्ञेयं भवति । महावाक्यं ज्ञात्वैव सर्वस्मादतीतत्वं बुध्यते । तदेव ब्रह्मेति प्रवचनम् । अत एव

" ज्ञानं विना न मोक्षस्याज्ज्ञानमेवमनन्तजम् ।
अतीतश्चानतीतश्च ब्रह्मत्वमुपकल्प्यते ॥
महावाक्येन तत्सर्वं वेदितव्यं यथा यथम् ।
अहमेतन्नस्थमेव चास्ति सर्वश्च सार्विकम् ॥
अहमिस्थमेतदिस्थं नस्थन्नेतीह किञ्चन ।
यत्र तत्र न वक्तव्यं नैवात्र विहितं क्वचित् ॥
क्वचित्कश्चित्तथा काचित्किञ्चिन्नास्ति यतस्ततः ।
सार्वत्रिकं परं ब्रह्म जगदेतन्नेति स्थितम् ॥
एतन्नाहन्नाहमेतदहमेतच्च सार्विकम् ।

इदमेव क्रियातत्वं परं संसारवर्तनम् ॥
सृष्टिर्लयस्तयोर्भिन्नं चेदमेतद्व्यवस्थितम् ।
ओमित्येकं परं विद्धि तस्यैवं परिभावना ॥
दृश्यतां सर्वतो ज्ञानं मोक्षश्चास्ति क्रियापरः ।
ज्ञात्वा चैवं ब्रह्मतत्वं कुरु संसारसाधनम् ॥
आश्रमे नियताचारः गृह्यतामेकवृत्तितः । "

इत्यादि प्रवचनम् । तस्मादेतन्महावाक्यान्तर्गतः वर्णाश्रमधर्मोऽप्यभिधीयते , इत्युपदेशः ।

एवं हि किल ज्ञायते —अहमिति ब्रह्मचर्यम् , केवलं स्वात्मानं सर्वोपस्थापकं यो जानाति स एव ब्रह्मचारी, अहमेतदिति गृहाश्रमः, एतदा चाहमो योगेन गृहाश्रमरूपस्संसारोऽनुष्ठितो भवति, एतन्नेति वानप्रस्थाश्रमः, स च यदेतत्तन्नकिञ्चित्स्वयमितिरूपः, एतन्नाहमिति सन्यास इति । यदेतत्तदेवाहम्, यदहं तदेवैतत्, एतदः पृथङ्नाहं किञ्चित्, इति तत्फलं भवति । अत एव

" आत्मज्ञानं ब्रह्मचर्यमेकस्मिन्नहमि स्थितम् ।
अहमश्च परं ज्ञानमेतदेतेन संयुतम् ॥
गृहाश्रममिदं प्रोक्तं संसारस्यानुसाधनम् ।
यदस्माभिश्च लभ्येत तत्सर्वेभ्यः प्रयच्छतु ॥
एतदन्तर्गतं सर्वं ममैवास्तीह सर्वथा ।

इदं गार्हस्थ्यरूपं स्यादहमेतदभिन्नता ॥
एतन्नेति वनस्थस्स्यात्सर्वतः पर एव सः ।
यदेतद्भासते किञ्चित्तन्नेतीह परस्परम् ॥
अहमं विना न चैवैतद्वानप्रस्थफलं परम् ।
नैवैतत्केवलं किञ्चिन्नैवाहं केवलं तथा ॥
एतन्नाहं त्रिभिर्युक्तस्सन्यासश्चोपलभ्यते ।"

इत्याद्युक्तिः ।

एवं वर्णधर्मोऽपि बोध्यो भवति । अहमेतन्नेति पूर्णं ज्ञानं ब्राह्मण्यं भवति । अहमेतन्मात्रज्ञानं क्षत्रियत्वरूपम्, "अहमैव चैतदः पालनम्, एतदेवाहमो धर्मः" इत्यभिधानात् । एतन्नेति ज्ञानन्तु वैश्यत्वरूपम् । तच्च, यदेतद्विश्वन्तदेतन्नकिञ्चित्केवलमेवं ज्ञानेन चेन्द्रियाणां वशीकरणं भवति । नाहमिति ज्ञानञ्च शूद्रत्वरूपम् । अहन्नकिञ्चिदित्यहंकारबुद्धिनिषेधः। यच्चास्ति तदेतदहमिति बुध्या तत्कार्यं भूतसेवनं चेति वर्णधर्मः । अत एव

" एतज्ज्ञानमहं ज्ञानं नेति ज्ञानञ्च ब्राह्मणम् ।
अहमेतन्नेति ज्ञानाद्ब्राह्मण्यञ्च लभेन्नरः ॥
ब्रह्मज्ञानमिदं त्रित्वमनाद्यन्तं प्रतिष्ठितम् ।
अहमेतन्मात्रज्ञानात्क्षत्रियत्वं विधीयते ॥
अहमा चैतदो योगस्समिष्टो धर्मपालकः ।

तदेव क्षत्रियाणाञ्च भवेत्कार्यं परं हि तत् ॥
एतन्नैवेति विज्ञानं वैश्यधर्मोऽभिधीयते ।
अहमं विना निरर्थमेतज्ज्ञानं हि लौकिकम् ॥
केवलस्यास्य विज्ञानव्यापारश्चैतदस्सदा ।
नैव किञ्चित्क्वचित्सत्यं तद्वैश्यत्वाभिसंवृतम् ॥
नाहं किञ्चित्परोद्भूतमहंकारं परित्यजेत् ।
एतच्चैव महंयुक्तं भूतानाञ्चाभिषेवणम् ॥
इदमेव हि शूद्रत्वं चतुर्वर्णान्तरे विधिः । "

इत्याद्युक्तिः । एवमेव हि

" वर्णाश्रमेण धर्मेण ब्रह्मज्ञानं लभेन्नरः ।
ब्रह्मभावाय सर्वस्वं ज्ञानविज्ञानसंभवम् ॥
अहमेतन्नेति युक्तं ज्ञात्वा ब्रह्माण्डकल्पनम् ॥"

इत्यादि प्रवचनम् । तस्माद्वर्णाश्रमधर्मोऽपि चैतन्मूलत्वेन बोध्यः । सर्वं प्रकारमात्रं संसरणरूपमहमेतन्नेत्यत्रान्तर्गतं भवति । अत एव

" अहमन्तर्गतं ज्ञानमेतदन्तर्गता क्रिया ।
नकारान्तर्गता हीच्छा समाहारस्तु सर्वशः ॥
एवं हि प्रणवं विद्धयहमेतन्नेति भावना ।
अकारान्तर्गतं ज्ञानमहमेतत्सुसंस्थितम् ॥
उकारान्तर्गता नित्यं क्रियैवैतत्प्रकाशिका ।

मकारान्तर्गता हीच्छा नकारप्रतिवाचिका ॥
अहमेतदोर्योगस्तु संसार इति कथ्यते ।
एतन्नाहंप्रयोगेण विरोधः प्रतिभासते ॥
अहमेतन्नेति ब्रह्म सर्वज्ञानन्तसंज्ञकम् ।
योगेऽप्यणोश्च प्रत्येकं द्रष्टव्योऽयं त्रिधान्तरः ॥
ज्ञानं क्रिया तथैवेच्छा सर्वमेतत्त्रिधा भवेत् ।
त्रिभुवनं त्रिलोकी च सर्वत्र प्रतिभासते ॥
सर्वत्रात्मा च संसारः निषिद्धस्त्रितयात्मकः ।
संसारस्तदिदं सर्वमहमेतन्नेति युक्तम् ॥
अतीतार्थोऽयं शब्दश्च ह्योङ्कारप्रणवो विधिः ।
संसारार्थमिदं वाक्यं लक्ष्यते सार्वदेशिकम् ॥
अणोरारम्य संसारे महाविष्णोरनुष्ठिते ।
सर्वश्शब्दोऽपि संबद्धो ज्ञानकार्यमनन्तरम् ॥
अतीतज्ञानभाश्चैव कैश्चिन्नैव हि भाव्यते ।
एकत्वाच्च महत्वाच्च संभवो न कदाचन ॥
ज्ञाता च स्वयमज्ञेयः सर्वं ब्रह्मेति संस्थिते ।
अज्ञेयत्वञ्च वक्तव्यं ब्रह्मैवं कार्यतत्परम् ॥
कार्यं ब्रह्म क्रिया ब्रह्म ब्रह्म ब्रह्मेति निश्चयः ।
वाचको ब्रह्म वाच्यञ्च वचनं ब्रह्मसंज्ञकम् ॥

तस्मादसंभवं विद्धि ज्ञानातीतं परावरम् ।
एवमस्ति हि विज्ञानं ब्रह्मज्ञानं सनातनम् ॥
अहमेतन्नेति सर्वो बोधो येषां विजायते ।
तदर्थस्तु महानन्दः परो मोक्षः परायणः ॥
अतो ज्ञानं विना मोक्षो न कदापीति चोच्यते ।
तज्ज्ञानं ब्रह्मतत्वाख्यं प्रतिष्ठश्चानुनिष्ठितम् ॥
ब्रह्मज्ञाता भवेद्ब्रह्म ज्ञानं ब्रह्मेति वै तथा ।
ज्ञेयं ब्रह्म स्वयं साक्षात्स्वात्मानं संप्रबोधते ॥
स्वस्य तत्त्वं च सर्वत्र सर्वं स्वमिति मन्यते ।
कर्म निदिध्यासनं च श्रवणं मननं तथा ॥
स्मरणं योगनिष्ठा च क्रियाकार्यकलापकम् ।
विद्या चैवमविद्या च संसारस्सर्व साधनः ॥
अधिष्ठानमधिष्ठाता चाधिष्ठेयस्तथात्मनः ।
ओमित्येकस्वरूपस्थमहमेतन्नेति स्थितम् ॥
सर्वं ज्ञानमतीतञ्च ज्ञात्वा संसारसंस्थितीः ।
स एव धार्मिको मुक्तो ब्राह्मणस्सर्वदर्शनः ॥
सर्वस्थस्सर्वगस्सर्वो सच्चिदानन्दमूर्तिमान् ।

इत्यादि प्रवचनम् । तस्मादहमेतन्नेत्यस्य पृथक्त्वैकत्वरूपविज्ञानं सर्वज्ञानफलमिति सिद्धान्तः ।

वस्तुतस्तु न किञ्चिदपि प्रतिभासते । अत एवोक्तम्
“ न वर्णो न वर्णाश्रमं विद्धि नित्यं
न चैवाश्रमः केवलो वेदनीयः ।
न मे ब्रह्मचर्यं व्रतं ज्ञाननिष्ठं
गृहस्थं न मे वा वनस्थप्रयुक्तम् ॥
न चैवास्ति सन्यासससंभावनीयं
सदैवाहमेतन्नकारेण युक्तम् ।
न मे ब्राह्मणत्वं न मे क्षत्रियत्वं
न वैश्यत्वमेतन्नशूद्रप्रधानम् ॥
स्वतस्सच्चिदानन्दमूर्ति त्रिरूपं
सदैवाहमेतन्नकारेण युक्तम् ।
न चाहं न चैतन्न नेति प्रवाच्यं
न वाक्यं न वाच्यं न मे वाचकत्वम् ॥
स्वतस्सत्ययुक्तं समं ह्यात्मसिद्धं
सदैवाहमेतन्नकारेण युक्तम् ।
पृथक्त्वं न चान्तर्न बाह्यप्रतीतिः
द्वयोर्मुख्यमेवं तथामुख्यमेवं ॥
न गौणं न मे भावना वृत्तिमात्रे
सदैवाहमेतन्नकारेण युक्तम् ।

न संसारसारस्समासारसारः
न चोत्पादकोत्पत्तिरूपं प्रधानम् ॥
स्वयं ज्ञानगम्यं स्वयं ज्ञातृरूपं
सदैवाहमेतन्नकारेण युक्तम् ।
तदेतन्नकारः कदा वेदनीयः
कदा नाहमेतत्समष्टिप्रधानम् ॥
सदा सर्वदा सर्वथा सर्वरूपं
सदावश्यकं मूलवाक्यं प्रशस्तम् ।
तदोङ्कारनिष्ठं तथैवाहमेतत्
महावाक्ययुक्तं परं वाक्ययुक्तम् ॥
स्वयं वेदरूपं स्वयं धारणीयं
स्वतस्सर्वसंसारमूलप्रतिष्ठम् ।
अनन्तं परं चाव्ययं ब्रह्मरूपं
गिरामन्तगातीतशुद्धं प्रभूतम् ॥
सदैवाहमेतन्नकारेण युक्तं
निषिद्धं तथा सर्वथा वेदनीयम् ॥ ”

इत्यादि प्रवचनम् । तस्मादहमेतन्नेति विशिष्टं सर्वं वेदितव्यं भवति ।

अहं ब्रह्मास्मीत्यादिमहावाक्यानामप्येतद्वाक्यान्तर्गतत्वं बोध्यम् । अत्रैव सकालं कालरहितं सदेशं निर्देशश्च वक्तव्यं

भवति । एतद्वाक्यसमूह एव क्रियाक्रिया वस्त्ववस्तु साधन-स्साधकश्च भवतीति बोध्यम् । अत एव “अहमेतन्नास्मिस-मिष्टं पुरुषमव्ययमीश्वरं महाविष्णुमनन्तमतीतमाद्यन्तमनादि परं सर्वस्थं सान्तरं देशयुक्तं निर्देशं कालयुक्तमकालिकं निर्वचनं सक्रियमक्रियं सर्वस्वरूपम्” इत्यादि प्रवचनम् । एवमेव

“सदेशं तथा सत्यनिर्देशमूलं
सकालं विकालं महाकालनिष्ठम् ।
स्वतस्त्वक्रियं निष्क्रियं नित्यसिद्धं
सदा सत्यनैमित्तिकं भावशुद्धम् ॥
अभावप्रयुक्तं प्रतिष्ठान्तरस्थं
स्वरूपं सदादुःखसौख्यप्रशस्तम् ।
निराकारमाकारयुक्तं प्रधानं
चिदाकारमोङ्कार संबोधनीयम् ॥
अतर्क्यं वितर्क्यं महातर्कसाध्यं
ह्यसाध्यं तथा चानतीतं विधिस्थम् ।
स्वयं व्यापकं व्याप्तमेतद्गुणान्तं
तथा सर्वगं नित्यजं नित्यमूलम् ॥
अजं निर्विकल्पञ्च संकल्पसिद्धं
तदेवाहमेतन्नकारेण बोध्यम् ।”

इत्याद्युक्तिः । तस्मात्सर्वमेतद्वाक्यपरं ज्ञातव्यम् । एतस्यैव सार्वत्रिकत्वात्, वेदसमाहारे चाथर्वणे व्यवस्थितिः । एतद्वाक्येनैव सर्वत्राहमन्यन्नेत्यपि चोच्यते एतदहं तदन्यत्, यदन्यत्तदहं नकारप्रयुक्तं बोध्यम् । तत्राप्यहमित्यात्मा, अन्यदित्येतदनात्मा, नेति नकारपरं निषिद्धञ्च भवति । तत्सर्वमोमित्येकान्तर्गतं भवति । अत एव

“सर्वथा विद्धि सर्वज्ञोऽहमन्यन्नेति निश्चयः ।
मामन्यन्नैव वक्तव्यमन्यन्मां नोपपश्यति ॥
न मामन्यत्पृथग्वाच्यमात्मज्ञानमिदं भवेत् ।
एवं ज्ञात्वा लभेन्नित्यममृतं सत्यसंपरम् ॥”

इत्यादि प्रवचनम् । तस्मात्तादृशमहमेतन्नकारयुक्तं सर्वं पश्येदित्युपदेशः । एवं क्रमेण सर्वाणि महावाक्यानि विष्णोरवधारणतया जायन्ते । एतेषां महावाक्यानां गायत्र्याश्च मूलं प्रणव इति निश्चयः। तस्मादेव संसरणप्रकाराः बोध्या भवन्ति । तद्विस्तृतये विष्णुर्ब्रह्मा शिवः, तादृशः समाहाररूपः महाविष्णुश्च वेदचतुष्टयोपन्यस्तो भवति । एतच्चतुर्णां व्याख्यानं चैतन्महावाक्येन ओङ्कारानिष्ठेन कर्तुमुचितं भवति । सर्वञ्चैतादृशं संसरणरूपम्, ब्रह्मतत्वविज्ञानाय वेदितव्यमित्युपदेशफलम् ।

यद्यपि चास्ति चतुर्णां परस्परं शब्दभेदः, तथापि चोङ्का-

रज्ञानादेकत्वं प्रतीयते । गायत्री महावाक्यञ्च महाविष्णुस्वरूपनिर्णायकं पृथग्रूपम्, संसारसाधनार्थं बोद्धव्यमिति विज्ञेयम् । एतयोर्गायत्रीमहावाक्ययोरर्थेन प्रकारसमूहस्य विस्तरतया चत्वारो वेदा भवन्तीति ऋग्यजुस्सामाथर्वण इत्याख्यातम् । ते चाप्यहमेतन्नेत्यत्रान्तर्गता भवन्ति । अहमित्येतन्निष्ठः ऋग्वेदः । एतन्निष्ठः अहमायुतश्च यजुर्वेदः । नेति निषिद्धनिष्ठस्सामवेदः । अहमेतन्नेति समाहारनिष्ठश्चाथर्ववेद इति बोध्यम् । इत्येवं वेदसमूहांशभूतगायत्रीमहावाक्यादिकं निरूपितं भवति ॥

इति श्री महर्षिगार्ग्यायणप्रणीते प्रणववादे तृतीयप्रकरणे

॥ चतुर्थस्तरङ्गः ॥

ॐ

ॐ

॥ अथ पञ्चमस्तरङ्गः ॥

अथातस्त्रिगुणात्मकः संसार इत्युच्यते । सत्वं रजस्तमश्चेति गुणा भवन्ति । तादृशज्ञानेच्छाक्रियाक्रमानियमेन गुणाः वेदितव्या भवन्ति । सत्वं हि किल ज्ञानम् । रजश्च क्रिया । तमश्चेच्छा

त्रयाणां समाहारश्चतुर्थः । अत एव "प्रकारत्रयेण सर्वं जगत्" इत्युक्तम् । एवमेव

"त्रिविधञ्च जगत्सर्वं प्रकारैस्त्रिभिरन्वितम् ।
सात्विकं राजसञ्चैव तामसञ्च तथा परम् ॥
त्रयाणाञ्च समाहाराच्चतुर्थस्तादृशः क्रमः ।
अहमेतन्नेति योगाज्ज्ञानमिच्छाक्रिया परा ॥
वेदितव्यञ्च सर्वस्वं ऋग्यजुस्सामसंज्ञकम् ।
अथर्वा तत्परो वेद्यः प्रकाराश्च तदन्वयाः ॥
सात्विकानां समुत्पत्तिस्संस्थितिस्तद्विनाशनम् ।
फलञ्चावश्यकं तेषामृग्वेदश्च प्रभाषते ॥
राजसानां समुत्पत्तिः कार्यमात्रञ्च सर्वशः ।
यजुर्वेदेन बोद्धव्यं द्वयोरेकत्रसंग्रहः ॥
ततस्संबन्धरूपार्थं तामसानां विभाषणम् ।
तेषां सम्यक्परादानं सामवेदेन चोच्यते ॥
त्रयाणां यस्समाहारस्संयोगाद्युपपत्तिता ।
कारणं तद्विधानेन कार्यनिष्ठं परायणम् ॥
अथर्ववेदनिष्ठैवं सर्वसङ्घातनिश्चयात् ।"

इत्यादिप्रवचनम् । तस्मान्महावाक्यमूलेन सर्वसंसारमात्रप्रकाराः ज्ञानेच्छाक्रियानुसारेण वेदितव्या इत्याख्यातम् ।

यद्यपि "कर्मणां संपादनार्थाय ऋग्वेदोऽभिधीयते, ज्ञान-संपादनार्थाय यजुस्सामानि समावृत्ते" इत्याद्युक्तिः, तथापि ऋग्वे-दस्य ज्ञाननिष्ठत्वमेव सिद्धं भवति । कर्मसंपादनार्थ इत्युक्त्या चासंपादितकर्मणो ग्रहणं न स्यात्; किन्तु संपादनकरणसाम-र्थ्यस्यैव ग्रहणम्, ज्ञानं विना कर्मणामनुत्पत्तेः । यद्यपि यजु-र्वेदस्य सामवेदस्य च ज्ञानपरत्वेन प्रतीतिः, तथापि तत्र कर्मा-दिप्रयोगात्, ज्ञानस्य तत्साधकत्वाच्च तथाह्युक्तं भवति; अन्यथा तु "ज्ञानप्रकारपरः ऋग्वेदस्थः यजुर्वेदेन कर्मणाम्" इत्यादि प्रवचनं विरुध्येत । मीमांसयापि यजुर्वेदस्य कर्मपरत्वं सिध्यति । तद्यथा

"ज्ञानं प्राप्य च ऋग्वेदैः कुरु कर्म यथेप्सितम् ।
कृत्वा सम्यक्समारब्धं लभतां परमां गतिम् ॥
ज्ञात्वा ज्ञानमयं वेदं पुनः कर्मावधारणम् ।
इच्छावधारणं पश्चात्समाहारः फलं परम् ॥
ऋग्वेदं ब्रह्म विज्ञाय ज्ञातव्यः कर्मनिश्चयः ।
ततश्चेच्छापरं ज्ञात्वा संपातं सिद्धमूलकम् ॥
ज्ञानविद्याश्च ऋग्वेदाद्ब्रह्मचर्यादिभावना ।
यजुर्वेदेन गार्हस्थ्यं वानप्रस्थन्तु सामतः ॥
सन्यासोऽथर्ववेदेन ब्रह्मतत्वमिदं भवेत् ।"

इत्याद्युक्तिः । तस्माज्ज्ञानक्रियेच्छासमाहारनिष्ठाः चत्वारो वेदा भवन्ति । तादृशेन चतुर्विधनियमेन प्रत्येकं ऋग्यजुस्सामाथर्व-संज्ञाः भवन्तीति बोध्यम् ।

ऋग्वेदे चास्मिन्हि ज्ञानस्य चतुर्णां परिवर्तनेन व्यवहारः । अस्य षोडशमण्डलानि विहितानि सन्ति । नियमेन चतुर्विंशति-मंडलानि सन्ति । समाहारान्तर्गतं मण्डलाष्टकम् । इच्छानिष्ठ-त्वात्षोडशेन प्रवचनम् । सर्वत्र ज्ञानमात्रं पृथिव्यप्तेजोवाय्वा-काशेषु, कालदिशोः, क्रियायाश्च यच्च किञ्चित्; तत्सर्वं ऋग्वेदेन बोध्यं भवति । यद्यपि ऋग्वेदमंत्रैश्च यज्ञादयस्संभवन्ति, तथापि तन्मंत्रस्य ज्ञानपरं प्रयोजनं बोध्यं । अत एव

"सर्वत्र विद्यते ज्ञानं क्रिया सर्वत्र विद्यते ।
इच्छा च विद्यते नित्यं समाहारोऽनुवाचकः ॥
न च ज्ञानं विना कर्म कर्म नैवेच्छया विना ।
समाहारस्त्रयाणाञ्च संसारस्सर्वकल्पनः ॥
सर्वसंसारमात्रस्य दृश्यते त्रिविधा गतिः ।
अतस्त्रिभुवनं सर्वं विद्या वेदत्रयान्विता ॥"

इत्यादि प्रवचनम् ।

यद्यपि "द्वे विद्ये वेदितव्ये परापराच" इत्युपदेशश्रुतिः, तथापि परापरयोरेकत्वेन निर्धारणं भवति, परा च केवलं

ज्ञानरूपा, अपरा तु क्रियारूपा, इत्यादिबीजात् । ज्ञानक्रियेच्छा-संबन्धरूपं समाहारस्थं सर्वं यज्ञादिकमपीति व्याख्यानफलम् । तन्मूलवाक्येनाप्येवं द्रष्टव्यम्—अहमिति परा विद्या, अहमेत-दित्यपरा विद्या, अहमेतन्नेति द्वयोर्भिन्ना इति । तस्मात्परापरा-चेति विद्यायाः द्विविधो भेदः प्रशस्तो भवति । अत एव

“ परा तु केवलं ज्ञानं चाहमेतद्विधिस्थितम् ।
अपरा तु क्रियाज्ञानमहमेतत्सनातनम् ॥
ज्ञानमात्रन्तु ऋग्वेदैर्वेदितव्यं यथायथम् ।
द्विधा विद्या समाख्याता ज्ञाननिष्ठा क्रियापरा ॥
ताभ्यां भिन्ना महाविद्याहमेतन्नेति संज्ञिका ।
एषा प्रणवमात्रेण ऋग्वेदस्थाभिधीयते ॥
अकारस्तु परा विद्या ह्युकारस्त्वपरा क्रिया ।
मकारेण महाविद्या तयोस्संबन्धरूपिणी ॥
समाहारस्तु विद्यैवमोमेतच्छब्दसंयुतम् ।
ऋग्वेदैस्तद्विधानं स्यात्सर्वसंसारमूलकम् ॥
एषा च परमा विद्या सर्वमुक्तिप्रदायिनी ।
साक्षान्मुक्तिस्वरूपा च सर्वलोकहिते रता ॥ ”

इत्यादि प्रवचनम् । एवमेव

“ स्वयं हि विष्णुना दत्तो ऋग्वेदो ज्ञानगोचरः ।

अथर्वज्येष्ठपुत्राय ददौ ब्रह्मा सनातनः ॥
एषा च ब्रह्मविद्या वा ब्रह्मणे दत्तवान्भुवः ।
ब्रह्मण्येव प्रतिष्ठाप्य ब्रह्मणो ब्रह्मसाधनम् ॥ ”

इत्यादि प्रवचनम् । तस्मादेनां ब्रह्मविद्यां ब्रह्म ब्रह्मणे प्रदत्तवत्, ददाति, दास्यति च ।

यद्यपि सर्वज्ञानमयो ब्रह्मा, न तद्विद्यावश्यको भवति, तथापि सृष्टिक्रियानुसन्धानाद्ब्रह्मणः कर्मपरत्वाच्च जीवमात्रेभ्यस्त-त्प्रदानौचित्यं युक्तं भवति । जीवमात्रस्य तत्र ब्रह्मत्वेन प्रवचन-मिति मन्तव्यम् । अत एव “ब्रह्मणो ब्रह्म साधनम्” इत्या-द्युक्तिः । एवमेव

“ ब्रह्मा जानाति नित्यं वै ब्रह्मतत्त्वं यथायथम् ।
ओमित्येकेन शब्देन सर्वैकं विद्धि शाश्वतम् ॥
सर्वकालमदेशञ्च निष्क्रियं सत्क्रियं तथा ।
सर्वस्वं सर्वशो विद्धि चात्मनैवात्मधारणम् ॥ ”

इत्याद्युक्तिः । तस्मादेतद्विद्यामात्रस्य व्याख्यानं षोडशमण्डलेन ऋग्वेदेन कृतमिति विज्ञेयम् । अत एव “एषा विद्या महाम-ण्डला सर्वधामप्रदायिनी सर्वसिद्धा सात्त्विकी ब्रह्मात्मिका सर्वा-र्थसारा सर्वप्रसिद्धा ऋग्वेदविहिता बोध्या ” इत्याद्युक्तिः । अत एव “ज्ञानं प्रतिष्ठितं पुरुषमव्ययोदयं सद्भूतं सत्यमनुष्ठितञ्च”

इत्यादि प्रवचनम् । तस्मादपि ज्ञानं ऋग्वेदविदितं बोध्यम् । ज्ञानपरिवर्तनरीत्या चतुर्विंशतिमण्डलान्युक्तानि । समाहारस्य क्रियान्तर्गतत्वेन, तस्य मूलभूतैकवाक्यसिद्धेन षोडशमण्डलान्यपीति ऋग्वेदस्योच्यते । सिद्धान्तस्तु चतुर्विंशति मण्डलान्येवेति । तस्य ऋग्वेदस्य ब्रह्मप्रतिपादकत्वमेवेत्युक्तं भवति । अत एव

" ऋग्वेदो ज्ञाननिष्ठस्स्यादकारान्तर्गतस्तथा ।
अहमः प्रतिबोधाय कृतं षोडशमण्डलम् ॥
अष्टसु मण्डलेष्वेवं समाहारो व्यवस्थितः ।
सार्वत्रिकत्वमूलेन ब्रह्माख्यानं व्यवस्थितम् ॥ "

इत्याद्युक्तम् । तस्मादृग्वेदस्य तादृशं विष्णुसम्मितत्वमुच्यते । अत एव प्रथममण्डलस्यादिममंत्रेण तादृशं ज्ञानानुष्ठानं दर्शितं भवति– अग्निमीळेपुरोहितमित्यादि । तस्यार्थश्च, अग्निमीळे अग्निं शाश्वतं पूर्णं अहमेतन्नास्मीति विशिष्टम् , इति । अकारेण तादृशोऽयमकारः प्रणवस्थोऽहमित्येतत्स्वरूपः, गकारश्चैतद्रूपः, नीतिनिषिद्धरूपः इत्यवगम्यते । तदग्निस्वरूपं प्रकाशमयं भवति । यद्यपि विना च तमः, प्रकाशस्यानुपस्थितिः; तथापि तमसः प्रकाशत्वेन प्रवचनं भवति, न हि प्रकाशादन्यं तमः किञ्चिदिति व्याख्यानात् । अहमेतदोरिव तमःप्रकाशयोर्नकिञ्चिद्भेदः । न भवति च तत्र पूर्वं परं वा । अत एव " तमः प्रकाशपूर्वम परञ्च " इत्यादिवेदैस्स्पष्टमुक्तं भवति । तमग्निं प्रकाशस्वरूपं साक्षाद्ब्रह्मतत्वमीळेऽज्ञाये इति तदर्थः । ब्रह्मतत्वजिज्ञासया तज्ज्ञानावश्यकत्वं भवति । विना च ब्रह्मतत्वज्ञानं कर्मादिकं न संभवति । अत एव

" प्रथमं ब्रह्मचर्यं स्याद्द्वितीयन्तु गृहाश्रमम् ।
वनाश्रमं तृतीयंस्याच्चतुर्थेतु परिव्रजेत् ॥
एतैरेव चतुर्भिश्च संसारस्यानुवर्तनम् ।
आरंभः परिणामश्च वर्तनञ्च विवर्तनम् ॥
परिवर्तनं सर्वं च ब्रह्मसिद्धान्तसाधनम् ।
प्रत्यण्वपि च संपश्येन्महतो महतामपि ॥
परात्परं प्रद्रष्टव्यं जिज्ञासा ब्रह्मणस्सदा ।
सत्यं ज्ञानमनन्तं हि कर्तव्यो ब्रह्मनिश्चयः ॥"

इत्यादिप्रवचनम् । तस्मात्प्रथमं ब्रह्मजिज्ञासया ज्ञेयं समुचितं भवति । अतश्चाग्निस्वरूपं प्रकाशस्वरूपं जानामि, ज्ञात्वा हि यज्ञस्य देवममृतत्वं प्राप्स्यामि । इदमेव रत्नधातमत्वं मुख्यप्रयोजनं भवतीति तन्मूलार्थः । एतच्चाग्नेस्सर्वं कार्यं ज्ञानमात्रमृग्वेदे स्पष्टमुक्तं भवति । येन पुरोहितं यत्पूर्वं ब्रह्मतत्त्वम्, तदेव प्राप्नोतीति फलितार्थः । एवं क्रमेण सर्वश्च ऋग्वेदः ज्ञान-

निष्ठो भवति । "अस्मादयं प्रजायेत, अनेनेदं विनश्यति, अत्रेदं तिष्ठति, एतस्यायं कालः, अयं देशश्च, तद्विभागश्चायम्, तदेकत्वं न पृथक्त्वं पृथक्त्वाभासनकारणन्नानात्वानानात्वपरिभावनम्, तयोरावश्यकत्वम्, यतस्सर्वाणि भूतानि भवन्ति भविष्यन्तिवा, तद्भवनमात्रं संसारपरं संसरणमात्रं, यतश्चायमात्मा तिष्ठति, येन नियमेनायमात्मा परिवर्तते, विवर्तते, प्रवर्तते, निवर्ततेच" इत्यादिज्ञानप्रकारमात्रमृग्वेदेन बोध्यं भवति । क्रियायां यश्च कश्चिज्ज्ञानांशः, एवमिच्छायाम्, समाहारे च वा; स च सर्वोऽपि प्रकारमात्रपरः "अहमिति बोधनायैतद्बोधनाय चाहमेतदन्तर्गतन्नान्तर्गतश्चयक्तिद्भवति, नैवमेतदन्तर्गतं भवति" इत्यादिसर्वमुक्तक्रमेण महावाक्यस्य ज्ञानमात्रं विष्णोरवधारणं सर्वं सप्रयोजनमावश्यकमनावश्यकञ्चाख्यातम् । तस्माज्ज्ञानार्थमृग्वेदं विद्धीत्युपदेशः । मोक्षार्थं ज्ञानं संपादयेत्यपि च । तस्माज्ज्ञानं मोक्षार्थं भवति । मोक्षश्च ब्रह्मतत्वावधारणरूपम्, तच्च विज्ञेयमित्युपदेशफलम् । यच्च विज्ञाय ब्रह्मतत्वं ब्रह्मभावमुपलभेत्, तस्यैव पूर्णत्वमानन्दित्वमुत्तरोत्तरं सुखं च भवतीतिविज्ञेयम् ।

यद्यपि क्रियाप्राथम्यं सर्वत्रोक्तम्, "ब्रह्माविष्णुशिवः सत्यं समेयम्" इत्यादिप्रवचनात्, तथापि क्रियायाः सर्वत्र

दृश्यत्वेन तत्प्रवचनं । क्रियैव हि सर्वत्र भासते । भासनमात्रञ्च क्रिया भवति । अतस्तद्व्यवहारेण ब्रह्मणः पूर्वोक्तं भवति । अन्यथातु महाविष्णुविष्णुः ब्रह्माशिवश्चेति क्रमस्स्यात् । ओमित्येकशब्देन सर्वत्र परिवर्तनं निवर्तनञ्चेति नियमात्, पूर्वापरत्वं न किञ्चिदिति सूचितं भवति । पूर्वापरनियमे तु व्यवधानावश्यकत्वम् । यद्यपि क्रियाज्ञानेच्छा यास्समाहारत्वात्, समाहारस्याव्यवहितत्वाच्च न पूर्वापरत्वं वाच्यम्, तथापि प्राधान्यबोधनाय ज्ञानादिनियमः । अत एव

"महाविष्णुस्ततो विष्णुस्स्वयं ब्रह्मा शिवस्तथा ।
ओमित्येतन्महावाक्ये सर्वेषां परिवर्तनम् ॥
गायत्री च महावाक्यं वेदाश्चैवं त्रयस्तथा ।
बोद्धव्यं प्रणवे लीनं प्रतिष्ठं ब्रह्मसंज्ञकम् ॥
कालोऽकालस्तथादेशः निर्देशो नाममात्रतः ।
अकारोकारमकारसंस्थिताश्च व्यवस्थिताः ॥
यानि नामानि रूपाणि ज्ञानान्युपह्वतानि च ।
तत्सर्वं ह्योङ्कारगतं ज्ञात्वा सिद्धः परो भवेत् ॥"

इत्याद्युक्तिः । तस्मादृग्वेदेन तादृशो ज्ञानप्रकारो व्यवस्थितो भवति । वस्तुतस्तु सर्वं न किञ्चिदिति नियमः । अत एव

" विधाता पिता नैव विष्णुः प्रशस्तः
महाविष्णुरेवं समानन्दरूपः ।
प्रसिद्धः प्रगल्भः प्रतिष्ठोऽयमात्मा
तदोङ्कारनिष्ठस्वरूपस्समेयः ॥
प्रमाणप्रमेयो न बद्धोऽयमात्मा
गुणानामनन्तः प्रतिष्ठोऽयमात्मा ।
न ज्ञानैर्विहीनं प्रयुक्तं प्रधानं
सदावश्यकं वेदभिन्नं विरूपम् ॥
अकारान्तरं सर्वमूलं विनेयं
सदा निर्णयज्ञानरूपं प्रसिद्धम् ।
अनैकान्त सिद्धान्तवेद्यं प्रकाशं
लघुत्वान्महत्वात्परं वेदनीयम् ॥
तदृग्वेदसिद्धं यजुर्वेदसिद्धं
स्वतस्सामवेदेन संवेदनीयम् ।
अथर्वान्तरं सत्समाहाररूपं
सुखानन्तमाद्यं विशेषैर्विभिन्नम् ॥
सदा सत्यसामान्यमन्तं व्यतीतं
ह्यनावश्यकं सर्वसामान्यहीनम् ।
न युक्ताभियुक्तं श्रुतेरन्तरूपं

महाकल्पनाकल्पनिष्ठं प्रतिष्ठम् ।
स्वतस्सर्वसङ्कल्पपूर्णं प्रमेयं
स्वतस्सिद्धमात्माहृतं सर्वजीवम् ॥
परं ब्रह्मरूपं निरीहं प्रतर्क्यं
ह्यतीतं तथातीतमभ्यस्तमेवम् ।
अनभ्यस्तमभ्यस्तरूपं समर्थं
सदैवाहमेतन्नकारेण युक्तम् ॥
विशुद्धं परं चैकमेवाद्वितीयं
सदानन्दरूपं निराधाररूपम् ।"

इत्यादिप्रवचनम् । तस्मात्तादृशं ब्रह्मैव मन्तव्यमित्युपदेशफलम् । एवमेव हि बीजेन ऋग्वेदमयं ब्रह्मतत्वमित्याद्याख्यातम् । एषैव हि परमार्थदायिनी महाविद्या सत्स्वरूपावधारणा आत्मज्ञानपरा च प्रोक्ता भवति । अहमाचैतत्, एतदा ह्यहम्, अहमेतत्, एतदहम्, इति ज्ञानस्वरूपमभिहितं भवति, अहमेतदोर्योगस्यैव ज्ञानत्वप्रवचनात् । तस्मात् एवं ऋग्वेदाविहिता, स्मृतिः विस्मृतिः अनुस्मृतिश्चेत्युक्तं भवति । अत एव " ऋग्वेदेनात्मानं पश्येत्, आत्मात्मानं पश्यति " इत्याद्युपदेशः । तस्मात्सर्वमृग्वेदं ज्ञानमयम्, ज्ञानञ्च क्रियेच्छासमाहारनिबद्धं सर्वत्रोपयुक्तम्, सर्वानुगतमात्मस्वरूपम्, संसरणप्रकारमाञ्च, चतुर्विंशतिमण्डलाभि-

विहितं सर्वार्थदं सर्वसिद्धं विद्धीत्येतद्व्याख्यानफलं भवति। तस्मादेवमृग्वेदो ज्ञानस्वरूपप्रतिपादनपरोऽवधेयः ॥

इति श्रीमहर्षिगार्ग्यायणप्रणीते प्रणववादे तृतीयप्रकरणे

॥ पञ्चमस्तरङ्गः ॥

ॐ

॥ ॐ ॥

॥ अथ षष्ठस्तरङ्गः ॥

अथ यजुर्वेदश्चेत्थं क्रियानिष्ठो विज्ञेयः। प्रकाराख्यानञ्च क्रियायाश्चात्राभिहितत्वं भवति, यजनं क्रियते सर्वयजुरिति तदर्थात्। कारणव्यवहारः, कार्यकारणयोस्संबन्धः, कर्तृकरणसंबंधः, कर्तृकरणयोर्व्यवहारः, कर्तृकरणकार्यप्रयोजनसंबन्धः, अन्यदपि तदावश्यकञ्च सर्वम्, यजुर्वेदोपन्यस्तं भवति। यथा—आकाशाद्वायुः, वायोरग्निः, अग्नेरापः, अद्भ्यः पृथिवी, पृथिव्या ओषधयः, ओषधीभ्योऽन्नम्, अन्नाद्रेतः, रेतसस्सर्वम्, इत्यादिसंसरणव्यवहारः। आकाशाद्वायोर्जायमानत्वे ह्याकाशस्य कारणत्वम्। एवं सर्वेषामुत्पत्तिमात्रविधानञ्च यजुर्वेदेन बोध्यम्। ब्रह्मप्रणीऽतोयं यजुर्वेदः। स च सर्वक्रियासिद्धो वेदितव्यः। अत एव

"अहमेतन्नेति वाक्यस्यैतन्मात्रञ्च यद्भवेत्।
उकारान्तर्गतं तच्च सर्वं प्रोक्तं स्वयंभुवा ॥
यजुर्वेदविधानेन क्रियामात्रप्रकारकः।
बोद्धव्यं निश्चयेनैवमुत्पत्तिः प्रळयादिकम् ॥
अहमेतत्तदेतच्च नैतदेतच्चतुष्टयम्।
क्रियातत्त्वमिदं विद्धि कर्तृकार्यप्रयोजनम् ॥
तत्रैवान्तर्गतं सर्वं त्रयाणां कारणं तथा।
इदं संसरणं सर्वमेतत्प्रणवसंस्थितम् ॥"

इत्यादि प्रवचनम्। तस्मादहमि चैतद्वर्तमानत्वं पूर्वं पुनरहमेतत्तादृशञ्च नैतदेतच्चेति क्रियायास्तत्वं भवति। कर्तृकरणकार्यप्रयोजनयुक्ता च क्रिया मन्तव्या भवति। ताश्च सर्वा अपि क्रियाः यजुर्वेदविहिता बोध्या भवन्ति। अत एव "अहमन्तर्गतञ्चैतदेतदन्तर्गतं ह्यहम्" इत्याद्युक्तिः। एवमेव च "कर्तृकरणकार्यप्रयोजनयुक्ताः क्रियाः, सर्वत्रोपस्थितास्सार्वत्रिक्यः, जगदुत्पत्तिस्थितिप्रळयरूपाश्च, कमलासनेन निर्मिताः" इत्याद्युक्तम्। अतः कमलासनो ब्रह्मा, जगदुत्पत्तिकारणं भवति। एवमेव च "पालनं विष्णुना नित्यं शंभुना तद्विनाशनम्" इत्यादि प्रवचनम्।

एवमुत्पत्तिस्थितिलयानां त्रयाणां परस्परकार्यकारणत्वं

वेदितव्यं भवति । विनाचोत्पत्तिं न परिपालनस्य संभवः । स्थितेरेव विनाश इत्यनुभवेन न तां विना विनाशसंभवः । अतः परस्परत्वव्यवहारः । अत एव

" उत्पन्नानाञ्च वस्तूनां रक्षणं जायते सदा ।
विनाशो जायते तेषां जगदेतात्क्रियात्रयम् ॥
विनष्टानां समुत्पत्तिर्गतिरेवं परस्परम् ।
ओमित्यन्तर्गतं सर्वं महावाक्येन वेष्टितम् ॥"

इत्यादि प्रवचनम् । तस्मादुत्पत्तिस्थितिप्रळयानां परस्परपरिवर्तनं भवति । प्रळयोऽप्युत्पत्तिरेव, सर्वस्यानाश्यत्वाद्रूपान्तरभवनाच्च । एवं स्थितेरप्युत्पत्तिर्वक्तव्या, उत्पन्नाधीनत्वादुत्पत्तेस्तात्कालिकत्वाच्च । तस्मात्सर्वं क्रियामात्रं तादृशं यजुर्वेदेन बोध्यं भवति । क्रियायामपि ज्ञानादिपरिवर्तनत्वात्तादृशाश्चतुर्विंशति प्रकाराश्च सन्ति । अन्यथा तु सर्वं ब्रह्ममयमेकवद्भासते चेत्याद्युपदेशस्स्यात् । अस्मिन्नेव यजुर्वेदे ज्ञानादिसंपरिवर्तनेन कामार्थतत्वम्, उत्पत्तिस्थितिविनाशाः, तादृशश्च समाहार इत्यादि तत्सर्वमेतत्क्रियाव्यवहारान्तर्गतं बोध्यम् ।

एतच्चतुर्णाञ्च तादृशानां क्रमेण च दृश्यादृश्यत्वप्रकारेण, चत्वारिंशदध्यायात्मकोऽयं यजुर्वेदः भवति । अणावपि प्रत्येकं क्रियैव सन्दृश्यते, तस्यास्सर्वसाधनव्यवहारात्संसारव्यापाररूपत्वाच्च । तस्मात्तादृशः क्रियाप्रकारः ज्ञानेच्छासमाहारनिष्ठः ज्ञेयो भवेत् । अत एव " हिरण्यगर्भस्समवर्तताग्रे " इत्यादिश्रुतिः । हिरण्यगर्भ तेज इत्युच्यते । अतः तेजोमयः प्रकाशरूपः गर्भः यस्येति तदर्थः । हिरण्यगर्भस्तावज्जगद्विशिष्टात्मा भवति । हिरण्यगर्भ एव सर्वत्र भासते । अयमेव च क्रियायाः बीजं भवति । स च हिरण्मयो गर्भस्संबभूव एतदन्तर्गताहंगर्भान्तर्गतं हि हिरण्यं भवति । विस्तारो हि गर्भः । विस्तार एव तेजसस्सर्वथा दृश्यते । अतो हि हिरण्यगर्भः, समवर्तनरूपसंसरणमकरोत्; इति तदर्थः । अकरोदित्यनद्यतनोक्त्या हि, कालत्रयस्यापि ग्रहणम् । अतीतत्वात्सार्वकालिकत्वाच्च, अग्रे समवर्तत इत्याद्युक्तिः । अग्रावर्तन्तु वृद्धिरेव, परिवर्तनव्यवहारात् । हिरण्यगर्भस्तु, प्रतिक्षणं त्रुटया त्रयावयवी वर्द्धत एवेति तद्भावः । तस्मात्क्रियायाः व्याख्यानं यजुर्वेदसिद्धं बोध्यम् । एवमेव हि

" रुक्माभं स्वसुधीगम्यं हिरण्यं पुरुषोत्तमम् ।
हिरण्यगर्भमात्मानं सच्चिदानन्दविग्रहम् ॥
तं ज्ञानेच्छाक्रियानिष्ठं समाहारसमन्वितम् ।
अहमेतन्नस्थमेवं जगद्रूपं परायणम् ॥
ओमित्येतत्स्वरूपस्थं विद्धि वेदविचारतः ।
अकारार्थो हिरण्यं स्यादुकारो गर्भवाचकः ।

मकारस्तु तयोर्भिन्नं नेति नेति प्रभाषितम् ॥
पृथक्त्वं सर्वमैक्यञ्च सर्वसिद्धं सनातनम् ।
सर्वथा सर्वदा विद्धि सत्यं सत्यपरावरम् ॥ ”

इत्यादि प्रवचनम् । वस्तुतस्तु क्रियादीनामपि , तादृशमहमेत-न्नकारयुक्तं ब्रह्मत्वप्रवचनं भवति । अत एव

“ न मे कारणत्वं न मे कार्यसिद्धं
क्रिया नैव नेच्छा समाहाररूपम् ।
सदाशुद्धबुद्धं समैतत्प्रयुक्तं
ह्यखंडैकसिद्धस्स्वरूपोऽहमात्मा ॥
न कर्ता परं कार्यरूपं तुरीयं
न मे धर्मसिद्धिः समेयं प्रमेयम् ।
न चैवोपमानोपमेयेन सिद्धं
पृथक्त्वं न चैकत्वरूपं मदीयम् ॥
सदा सत्वसंसारभूतोऽहमात्मा
तदेतन्नकारं परं विद्धि नित्यम् ।
अनन्तञ्चनाद्यन्तभिन्नं स्वरूपं
न चानन्दमानन्दमासं प्रकाशम् ॥
सदा सर्वदा सर्वरूपेण युक्तं
स्वतस्सर्वमात्मस्वरूपं प्रधानम् ।

यजुर्वेदसिद्धं न मे वेदनीयं
न चैवाहमेतत्परं याजनीयम् ॥
सदा सच्चिदानन्दमाभासरूपं
हिरण्यं परं तैजसं ब्रह्मवेद्यम् ।
अहमेतन्नकारस्थं नकारस्तान्निषेधकः ।
अहमेतत्परं युक्तमयुक्तं प्रणवान्तरम् ॥
सर्वसिद्धं सुखं ब्रह्म सर्वथा सर्वदा हि माम् ।
ओंकारान्तर्गतं नित्यं स्वात्मानं विद्धि सर्वथा ॥
यदिदं तत्वमेवासि यत्वं यच्चैव सर्वशः ।
अहं त्वमन्यदुद्भासं सर्वमेतत्प्रपञ्चता ॥
विनश्यमाने सर्वस्वे ब्रह्मास्मीति प्रयुज्यते ।
इदं ब्रह्म चाहं ब्रह्म त्वं ब्रह्मेति विदुर्बुधाः ॥
अन्यद्ब्रह्म ह्ययं ब्रह्म सर्वस्वं सार्वकालिकम् ।
तत्सार्वदेशिकमिदं देशकालपरात्परम् ॥
एकत्वं विध्यनेकेषामेकञ्चानेकसंयुतम् ।
अहमेवैतदं विद्धि चैतदं मा प्रविद्धि च ॥
ममैतदं समं विद्धि तयोर्भिन्नं न चात्मकम् ।
अकारोकारमकारस्थं तद्धि सकलं जगत् ॥
इदं ब्रह्म चेदं मोक्षः क्रियासारमिदं भवेत् ।

ज्ञानसारमिदं विद्धि चेच्छासारमिदं तथा॥
समाहारमिदं तत्वं ब्रह्मज्ञानमिदं भवेत् ।
एतद्धि ज्ञानमात्रेण शोकहर्षौ विनश्यतः॥
त्यक्त्वा सर्वाणि कर्माणि प्रपञ्चात्मपराणि च ।
मन्तव्यांशञ्च मत्वा हि भाव्यं मत्वा च सर्वशः॥
ब्रह्म मत्वा स्वमात्मानं ह्यतीतं कालसंज्ञकम् ।
कुर्वन्ति सर्वकर्माणि चैवं स्यान्मुक्तलक्षणम्॥ ”

इत्यादि प्रवचनम् । तस्मादेषा क्रिया पृथक्त्वैकत्वयुक्ता चोङ्कार-निष्ठा विज्ञेया भवति । तथा

“ न च त्वं न चाहं न चायं प्रतिष्ठः
त्रिरीहं सदा निर्विकल्पं हि विद्यात् ।
तदोङ्कारमेतत्परं गोचरं मे
स्वतस्सत्यमेतत्समं सत्यमेवम्॥
स्वनिर्दिष्टमूलं स्वनिर्मूलमेतत्
स्वभावं परं ब्रह्मतत्वं हि बोध्यम् ।
यजुर्भावना ज्ञानसारं प्रमेयं
क्रियासारमैक्यं तदोङ्कारनिष्ठम्॥
स्वभावाभिभूतं स्वयं ब्रह्मरूपं
ह्यधिष्ठानमायान्तरं संप्रबोध्यम् । ”

इत्यादि प्रवचनम् । अत एव मोक्षप्राप्तेरपि कार्यकारणत्वमुक्तं भवति । अतीतत्वादनन्तत्वाच्च न केऽपि मुक्ता नकेऽपि बद्धाः ।

यद्यपि मोक्षार्था चैषा क्रिया कर्तव्येत्युपदेशः, तथापि चावस्थानिर्देशेनैव सा बोध्या । या वा चैषावस्था, तस्या एव मोचनं संभवतीत्युपदेशफलं भवति । एवं हि—चैषा क्रिया कर्तव्या, यथा च मोक्षं सार्वत्रिकम् , आनन्दश्च सार्वकालिकं सार्वदेशिकमुपलभेदिति , तदाशयः । केवलमित्थं भूतमस्त्येवेति मन्तव्यमात्रं मोक्षः । स एवानन्दमय इति तत्फलम् । यदिदं व्याकुलत्वम्—इत्थं कृते सत्येवं भवति, एवं न कृतम् , एवं करोम्येवं कृतम् ,एवं कृते नैतत्प्राप्तमित्यादिचावधारणमात्रस्यैव परित्यागाय सर्वोपदेश इति व्याख्यानफलं भवति । उपदेशश्च—सर्वं भाव्यं सर्वस्मिन्कृतेसति सर्वं भवति , सर्वं कृतं करोमि च सर्वम् ,सर्वं प्राप्तं प्राप्नोति प्राप्स्यति वा,सर्वमावश्यकं सर्वसिद्धञ्च, न मत्कृतं नान्यत्कृतं न त्वत्कृतम् ,नाहंत्वमन्यत्किञ्चित् , यत्वन्तदहं तदेवान्यदिति मन्तव्यमात्रमानन्दं मोक्षस्वरूपं विद्धीति । न चान्यथा । अत एव

“ न मुक्तो न बद्धस्स्वरूपोऽयमात्मा
ह्यभिव्यापकस्संप्रयुक्तोऽयमात्मा ।
सदा भावनाभावसिद्धोऽयमात्मा

त्वभावस्थ एतत्स्वरूपोऽयमात्मा ॥
अहं सर्वमेतन्नकारोऽयमात्मा
तदोङ्काररूपप्रकारोऽयमात्मा ।
वियद्व्यापकः खण्डरूपोऽयमात्मा
ह्यखण्डस्तथा खण्डनीयोऽयमात्मा ॥
तथा नेति नेति स्वरूपोऽयमात्मा
सदैवैतदेतद्गुणस्थोऽयमात्मा ।
तथा चान्यदीयो मदीयोऽयमात्मा
त्वदीयस्तथा चैतदीयोऽयमात्मा ।
क्रियेच्छापरज्ञाननिष्ठोऽयमात्मा
सदैकैकसिद्धोऽद्वितीयोऽयमात्मा ।
क्रियाभ्यन्तरः कार्यरूपोऽयमात्मा
स्वयं सत्यरूपः स्वमुक्तोऽयमात्मा ॥
त्रयाणां परश्च त्रिकस्थोऽयमात्मा
त्रिभिर्बध्यमानः प्रमाणोऽयमात्मा ”

इत्यादि प्रवचनम्। तस्मात्क्रियाकरणं सार्वकालिकमतीतं चेति विज्ञेयम् । मुक्तेऽपि केवलमिदं पूर्वाख्यातमात्रं भवति। न मोक्षः कश्चित्पदार्थः परिशिष्टरूपः परिदृश्यते । सर्वत्र सर्वथा सर्वदा संसरणव्यापारसंबन्धश्चास्ति । तदन्तर्गतोह्यानन्दश्च निर्बन्धरूपः

ब्रह्मस्वरूपश्च भवति । तच्च प्राप्नोत्यवश्यमिति सिद्धान्तः । अत एव

“ क्रियन्ते सर्वकार्याणि सर्वकालञ्च सर्वथा ।
भुज्यते परमानन्दः सर्वकालक्रियापरः ॥
सर्वकालमहं नैवमहञ्च सार्वदेशिकः ।
सर्वानन्दस्य संप्राप्त्यै यत्नस्सार्वत्रिको भवेत् ” ॥

इत्याद्युक्तिः । अत एवयावत्सार्वत्रिकत्वं न प्राप्नोति । न तावत्परितोषो भवति । अन्तरेण परितोषं वीतहर्षशोको न कदापि भवतीति निश्चयः । परितोषस्याऽप्यसंभवत्वं विज्ञायते, सार्वत्रिकस्य तस्य चातीतत्वादकालिकत्वाच्च । परितोषस्तु केवलमेतज्ज्ञानपर एवेति फलितार्थः ।

यद्यपि “परितुष्टोऽयं क्रियाभिर्निवृत्तोऽयम्” इत्याद्युक्तिः, तथापि स परितोषः निवर्तनं चेदमेव । एवं “ज्ञानमनन्तमिदं अनादिस्थं चातीतानतीतभिन्नम्, नात्र लाभालाभौ, मानावमानौ, प्राप्ताप्राप्ते, सर्वथा भाव्यमेव भवति ” इति हि परितोषस्वरूपमुच्यते । निवर्तनमपीदं भवति, क्रियायाः यत्फलमदर्थं त्वदर्थमन्यार्थश्चेतिरूपम् , तैरेव निवृत्तिरिति तदाशयो विज्ञेयः । अन्यथा तु, क्रियायाश्चातीतकालिकत्वेन सर्वथा संभवो भवत्येवेत्युपदेशफलमुक्तम् ; क्रियामन्तरेण स्थितिरयुक्ता

भवेत् । स्थितिरपि च स्वयमेव क्रिया भवति, व्याख्यानात् । "करणं क्रिया" इत्युक्त्या, यत्कृतं तस्यैव स्थितिरिति स्पष्टतया क्रियान्तर्गता चोत्पत्तिस्थितिलया इति विज्ञायन्ते । तस्मात्क्रियाभिर्निवर्तनं परितोषश्च तावद्बोधमात्रं विज्ञेयम् । एवं हि व्याख्यानफलं भवति, क्रियासत्ताया निवर्तनं तत्परितोषश्च न कदाचिदपि भवतीति । अत एव "मुक्तो भूत्वापि, पारमार्थिकं कर्म करोत्येव" इत्याद्युपदेशः । "जीवितमुक्ताश्च तावत् , सर्वेषामपि संसाराणां नियन्तारो भवन्ति" इत्यपि च । अत एव

"उक्तानि सर्वकर्माणि वयं कुर्मो हि नित्यशः ।
क्रियामात्रं ह्यतीतंस्यादोङ्कारः परमोत्तरः ॥
प्रणवस्थमिदं सर्वं करणं कारणादिकम् ।
अतीतत्वादनन्तत्वात्सर्वस्थं सार्वदेशिकम् ॥"

इत्यादि प्रवचनम् । एवमेव

"सुयो जीवितात्मा स्वयं मुक्तरूपं
स नित्यान्तरं कार्यमेवं विधातुम् ।
सदावश्यकं सर्वसंसारभोग्यं
विधानेन योगे परं स्थापितं स्यात् ॥"

इत्याद्युक्तिः । तस्माज्जीवितमुक्तानामपि क्रियाभ्यः निवर्तनं नैवेति सिद्धान्तः । यद्यपि "अनित्यास्सर्वाश्च क्रियाः , मिथ्याभूतश्च

संसरणस्वरूपम्" इत्याद्युक्तम् । एवं "अनित्यानि परित्यज्य मुक्तो भव" इत्याद्युपदेशोऽपि ; तथापि क्रियाश्चानित्यत्वं केवलक्रमनिष्ठम् , सर्वसत्ताप्रधानत्वात् , देशतः कालतो वस्तुतो वा चापरिच्छिन्नत्वात् । इदमेवानित्यमिति विज्ञेयम् , अस्मादारभ्यैतत्पर्यन्तञ्च यदारोपणम् , तदेव भवतीति । अन्यथा तु नित्यकार्यं नित्यमेव भवेत् । नित्यत्वाच्च सत्तायाः , क्रियाया अपि नित्यत्वं बोध्यम् । अनित्यं तावदीप्सितम्—एवं कृते सत्येवं भवति , इत्यादिरूपम् ; तं परित्यज्य मुक्तो भव , साक्षात्सार्वत्रिकं सार्वदेशिकं सर्वतत् , स बुध्यतीति ह्युपदेशफलं भवति ।

यद्यपि जीवितमुक्त इत्युक्त्या मुक्तस्य विशेषप्रतिवचनं भवति , तेनजीवितोऽपि चानुमीयते ; तथापि जीवितमुक्तस्तावत्त्रितयत्वेन ब्रह्म जानातीति बोध्यम् । मुक्तिस्तावत् प्रतिज्ञानमपि संभवति , यो ह्येवं जानाति—संसारो नित्य एव , संसरणमेव कर्तव्यम् , किमन्येन, न चास्तिचात्मा ह्यन्यः, न किञ्चिदेतत्संबन्धरूपः इति ; तस्यापि मुक्तत्वप्रवचनम् । यस्तु केवलं निषिद्धात्मकं सर्वतो भिन्नं ब्रह्म समधीते , सोऽपि मुक्त एव । तस्यापि मुक्तत्वप्रवचनमप्यस्ति ।

यद्यप्येतदंशं संसारात्मकं न जानाति, तथापि मुख्य-

त्वेन संबन्धरूपं वेत्येवेति निश्चयः । यस्तु केवलमहं ब्रह्मास्मीति मन्यते, आत्मैव ब्रह्म, अनात्मा न किञ्चित् इति च; सोऽपि मुक्त एव भवति । परंत्वनात्मानं विना नात्मा तिष्ठतीति ज्ञानमात्रं दोषः । तस्मान्निर्दोषं यत्त्रितयस्वरूपमात्मानात्मनिषिद्धरूपम् , पृथक्त्वैकत्वयुक्तं विद्धीत्युपदेशफलम् । एवं भूते जीवितमुक्त इति तद्विशेषफलम् । यद्यपि त्रयाणां तावदस्तित्वमेकत्वेनोच्यते, यत्र प्रत्येकं पृथग्भानत्वेनापि मोक्षोऽयुक्तः, प्रत्येकं भानमेवायुक्तम; तथाप्याद्यन्तक्रमेण ज्ञानस्य क्रमान्तर्गतत्वादेवं भानमस्त्येवेति विज्ञेयम् । त्रितयस्य ब्रह्मत्वादेकैकज्ञानस्यापि मोक्षत्वेन प्रवचनम् । अत एव " आत्मानात्मानिषिद्धं ब्रह्म " इत्युच्यते । तस्माच्च सर्वे मुक्ताः सर्वेऽपि च बद्धास्सर्वे हि च सिद्धा इति हि सिद्धान्तः । तस्मादेव हि " जीवितमुक्ताः, विमुक्ताः, मुक्ताश्च भवन्ति " इति चोच्यन्ते । एवमन्येऽपिबहवो भेदास्सन्ति यथा—"महात्मानस्साधवो योगिनः योगेश्वरास्सन्तो मुक्ताः प्रविष्टाः परमासिद्धाः सिद्धाश्च " इत्यादयः । ज्ञानानुसारेण हि क्रियानिवृत्तिपरितोषवृत्योरवस्था चानवस्थावृत्तिरितिबोध्या भवति। तस्मात्क्रिया च सर्वसिद्धा सार्वत्रिकी चातीतानतीता सर्वपरा ब्रह्मपरा परंपरा चेत्यादि रूपिणी यजुर्वेदसंस्थिता विज्ञेया भवति । अत एव

"प्रणवस्था क्रिया सर्वा सर्वमूलोपकारिणी ।
कर्तव्या च प्रतिष्ठा च सर्वधर्मसनातनी ॥"

इत्याद्युक्तिः । तस्मात्क्रियाया अपि तादृशं ज्ञानं परमिच्छासमाहारनिष्ठं वेदितव्यमिति निश्चयः ।

अत एव मोक्षेऽपि चतुर्विधो विभागः—सालोक्य सायुज्य सामीप्य सारूप्य रूपः । तेषाञ्चतुर्णां विभागः क्रियापरश्चेति विज्ञेयः । यद्यप्येते चत्वारः, तादृशाकारोकारमकारपराः, तथापि कार्यत्वेन तत्र भेदोऽयमवश्यमभ्युपेयः । सालोक्यन्तावत्साहितो लोकेनेति स लोकः, तद्भावस्सालोक्यं संसाररूपमुकारपरं वेदितव्यम् । लोकसहितैव तस्य भावना, लोकाद्बहिर्न किञ्चन ; इति हि मुक्तानां ज्ञानं भवति । लोकस्तावत्संसारः। सायुज्यञ्चात्मानात्मविशिष्टज्ञानम् । अस्त्ययं संसारः । स चात्मा विशिष्टः । सहितं युक्तञ्च यत्तत्सायुज्यमिति तदर्थादात्मानात्मनोर्ग्रहणम् , अनेन चाकारोकारयोस्सन्धिश्च तत्र बोध्यः । न केवलोऽयं संसारस्तिष्ठति, न चात्मा, द्वयोः परस्परसापेक्षत्वात् । तस्माद्योह्यनात्मानं केवलं मन्यते, तस्य सालोक्यमुक्तिर्भवति । दोषयुक्ता हि सा भवति । योह्यात्मानात्मानौ मन्यते, तस्य सायुज्यमुक्तिः । संबन्धरूपज्ञानाभावात्सापि दोषयुक्ता भवति । सारूप्यं तावद्रूपसंज्ञासहितम् , आत्मानात्मनिषिद्धपरं वेद्यम्। सारू-

प्यन्तावन्मकारनिष्ठम् , ओमित्येतत्स्वरूपाश्रयं बोध्यम् । सामीप्यश्चैतत्त्रितयस्यैकत्वरूपं सिद्धान्ततत्वं भवति, अतीतत्वे सामीप्याभावस्यैवोपस्थितत्वात् । यद्यप्यणुरपि मुक्तस्त्रितयात्मकः, सालोक्यसायुज्यसारूप्यपरश्चोङ्कारनिष्ठः, तथाप्योङ्कारस्यातीतत्वात्तस्यसामीप्यमेव सिद्धं भवति, सर्वस्याप्यणुत्वात्सर्वस्य महत्वाच्च । महाविष्णोस्समीपे यथाचाणुः एवं महाविष्णुरपि कस्य चिद्दृष्टया समीपगतः । एवं सर्वत्र क्रमश्चानन्तः कालातीतश्च बोध्यः । अत एव

"अकारस्मरणेनैव सायुज्यं लभते नरः ।
केवलोकारबोधेन सालोक्यं मुक्तिसंग्रहम् ॥
सारूप्यञ्च मकारेण संबन्धस्त्रितयात्मकः ।
अनादित्वादनन्तत्वात्सामीप्यं मोक्ष उच्यते ॥
अनवस्थापरास्सर्वाः क्रियाः कालपरायणाः ।
सायुज्यं चाथ सालोक्यं सारूप्यं त्रितयात्मकम् ॥
सामीप्योऽजीवितो मुक्तः सर्वदा सर्वकारकः ।
सा निर्दोषा भवेन्मुक्तिः सामीप्यात्सर्वसिद्धिजा ॥
तत्सर्वं प्रणवस्थं स्यात्सर्वसौख्यसमायुतम् ।"

इत्यादि प्रवचनम् । तस्मात्सायुज्यसालोक्यसारूप्यसामीप्यानि चेति मुक्तेश्चातुर्विध्यमस्ति तत्रैवमेव च क्रमः। यद्यपि सालोक्यस्याप्राथम्यं

सारूप्यस्य परमत्वं चोक्तं भवति "सालोक्यादथसायुज्यात्सामीप्याच्च सारूप्यं परमा मुक्तिः "ब्रह्मण्येव विलीयते" इत्यादिश्रुतिवचनात् , "ब्रह्मण्यधिष्ठिते सति ब्रह्मैव भवति" इति श्रुतेर्वा ; तथापि संसारदृष्टया सालोक्यस्य प्राथम्यम् । ततश्चात्मानं ज्ञात्वा ह्यात्मानात्मविशिष्टत्वरूपं सायुज्यं द्वितीयम् , "सहितो वियुक्तोऽयमात्मा" इत्यादि प्रवचनात् । वियुक्तश्चानात्मनेति तदर्थः । तदात्मानात्मनोरेकत्वं सारूप्यं तृतीयम् , सहितो रूपेणेति तदर्थात् । सहितइत्युक्त्यास्ति चान्यापेक्षा । "एतद्दृष्टया सर्वमपि सारूप्यमेव, सर्वोऽपि च मुक्तो बद्धश्च" इत्यादिवचनात्सारूप्यस्य परमत्वं सिद्धं भवति । त्रितयात्मकत्वाद्द्वयोस्संबंधरूपत्वात् , सामीप्यन्तावत्सारूप्यपरमेव भवति । ओमित्येतत्सन्धिरूपः प्रयोगः । यदिदं त्रितयात्मकं सायुज्यसालोक्यसारूप्यविशिष्टम् , तत्सर्वं सामीप्यमेव, तस्यातीतत्वादनाद्यनन्तत्वाच्चेति सिद्धान्तः ।

एवं भूते ब्रह्मण्यधिष्ठिते , मान्ये च , सति साक्षाद्ब्रह्मैव भवतीति ब्रह्मत्वकल्पनमेव फलं भवति । सायुज्यसालोक्यसारूप्यसामीप्यानामेव ब्रह्मत्वम्, तस्मिन्नेव विलीयते इति तदर्थः । अत एव "मुक्तः पुरुषो ब्रह्मलीनः" इत्याद्युक्तिः । ब्रह्मणि लीनाश्च तावद्ब्रह्मैव भवन्तीति लीनशब्दार्थः । लीनतायास्तात्पर्यमिदं भवति—सर्वं सर्वपरं स्वपरपरमाभिभिन्नमिति ।

यत्त्वं तत्परं यत्परं तत्त्वं स्वपरमेव परममिति लीनफलं भवति । अन्यथा तु अयमात्मा संसारश्चाभिन्नएव स्यात् । सर्वपरश्च भाव्यत्वेनास्त्येव । अहं त्वमन्य इत्यादि पृथग्भासनरूपं नानात्वम्, कल्पनामात्रं भ्रमरूपमेवेति विज्ञेयम् । एतद्भ्रमवारणाय च, सर्वाः क्रियास्सर्वसिद्धा इति बोधनाय सर्वशास्त्रोपदेशः । यदिदमात्मानमनात्मानं शून्यञ्च पृथक्पृथङ्मन्यसे तन्नोचितमिति शास्त्रोपदेशफलं भवति । अनात्माप्यात्मा, आत्माप्यनात्मा, शून्यमपि तदधिष्ठितं वेदितव्यमितिव्याख्यनफलं भवति । अत एव

" सालोक्यमथसायुज्यं सारूप्यं प्रणवस्थितम् ।
ज्ञात्वा सर्वार्थसिद्धश्च सामीप्यं पारमार्थिकम् ॥
यत्नेनैव हि जीवानां लाभस्तस्य विजायते ।
लब्ध्वा तत्परमानन्दं भुंक्ते च परमं सुखम् ॥
अकारोकारमकारस्थाहमेतन्नेति युक्तम् ।
सर्वं विद्धि यथात्मा हि ब्रह्मण्येव विलीयते ॥
ब्रह्मलीनो हि यो मुक्तः स एव परमो मतः ।
अत्रैव ब्राह्मणादीनां सर्वदा समुपस्थितिः" ॥

इत्यादि प्रवचनम् । अत एव महावाक्यं ज्ञात्वा ब्रह्म भवेत्याद्युपदेशः । एवमेव

" सायुज्यमहमं विद्धि सालोक्यं विद्धि चैतदम् ।
मकारं विद्धिसारूप्यं सामीप्यं त्रितयात्मकम् ॥
सकालोऽयं सदेशोऽयं सक्रियं स्यात्पृथक्पृथक् ।
सायुज्यमथ सालोक्यं सारूप्यं परमं पदम् ॥
सामीप्यं सर्वतस्सिद्धं तन्निर्देशो न कालिकः ।
इदं हि निष्क्रियं ज्ञानं सद्भूतं ब्रह्मसम्मितम् ॥
इदं ब्रह्मलयं तत्वं सामीप्यं परमाश्रयम् ।
भाव्यमेव हि सामीप्यं सर्वज्ञानपरावरम् ॥
सर्वशास्त्रफलं चैतत्सर्वकार्यफलं तथा ।
एतदर्थाः क्रियास्सर्वाः सर्वेषाञ्चैव सर्वथा ॥
नित्यमिच्छत्यणुरपि सामीप्यं मुक्तिनिश्चितम् ।
यस्मिन्प्राप्ते सुखंदुःखं हर्षशोकौ न किञ्चन ॥
सर्वथा सर्वदा शुद्धः सदैवावश्यकस्तथा ।
वर्णत्रयस्थममृतमभिवांछत्यशेषधीः ॥"

इत्यादि प्रवचनम् । ततस्तादृशश्चतुर्विधोऽपि मोक्षः वेद्यो भवति । अत एव " त्रयाणां सगुणत्वं सामीप्यस्य निर्गुणत्वञ्च भवति " इत्याद्युक्तिः। सायुज्य सालोक्य सारूप्याणां सगुणत्वेन संबन्धः । अणुर्हि तावत्, महाविष्णोर्मतमभिषज्जते, एवमेव हि महाविष्णुरपि स्वात्मनोऽन्यमतमभिषज्जते । अतः परस्परमन्तव्यत्वं तयोः ।

अस्यैव सायुज्यादिमोक्षत्वमुक्तं भवति । सामीप्यं हि, स्वयमव परं सर्वाश्रयं कालातीतमेव च भवति । अत एव

" ज्ञानमात्रेण संपन्ना मुक्तिस्सालोक्यदायिनी ।
क्रियामात्रेण सायुज्यं भक्त्या सारूप्यमाव्रजेत् ॥
ज्ञानेन कर्मणा भक्त्या समाहारेण तत्वतः ।
सामीप्यं परमो मोक्षः सच्चिदानन्दसंवृतः ॥
आत्मानात्मानिषिद्धश्च ज्ञानेच्छाक्रियया युतम् ।
इदमेव परं ज्ञानं त्रितयं यत्सनातनम् ॥
अहमेतन्नेतिवाच्यं प्रणवं प्रणवान्तरम् ।
तस्माज्ज्ञानक्रियेच्छानां तिसृणां संग्रहं कुरु ॥
चतुर्थोपासको भूत्वा प्राप्नुयात्परमं पदम् ।
ऋते ज्ञानान्नमुक्तिस्स्यात् ज्ञानञ्च त्रितयात्मकम् ॥
अतो मोक्षस्य साध्यस्य ज्ञानं सत्साधनं परम् ।
साध्यता चैव मोक्षस्याज्ज्ञाने साधनता भवेत् ॥
भक्तिकर्मयुतं ज्ञानं सर्वत्रैवोपादिश्यते ।
नायमात्मा श्रुतेनैव प्रलभ्यो न च बुध्यते ॥
नैवैतत्संस्मृतेनैव न च ध्यानेन सिध्यति ।
सर्वेणैव हि सर्वात्मा सर्वैरेव हि बुध्यते ॥
सर्वार्थं क्रियतां यत्नः सर्वप्राप्तौ हि तुष्यतु ।

परितोषः परं धाम परमं प्रणवामृतम् ॥
इदमेव हि वैकुण्ठमेतदेव सुखात्मकम् ।
अतस्सर्वार्थसिध्यर्थं संतोषो नन्दनं वनम् ॥
अस्ति ज्ञानक्रियेच्छानां समाहारो हि यत्र च ।
ज्ञात्वा चैवं समाहारं प्राप्यते नन्दनं वनम् ॥
वनञ्चैतज्जगत्सर्वं तामसच्छविसंयुतम् ।
भ्रमादेव हि सर्वस्वं तमोरूपेण भासते ॥
सर्वान्धकारसंपन्नं भ्रमन्त्येव यथायथम् ।
इतस्ततो भ्रमन्तश्च ज्ञानमेनं सनातनम् ॥
अहमस्मि चैतदस्ति चैवं नास्मीति चोत्तमम् ।
अहमेतदेतदेतन्नैतन्नैतदहं ह्यहम् ॥
एतदहं तथा नैवं नाहमेतत्प्रतिष्ठितम् ।
नैवाहं केवलं किञ्चिन्नचैतत्केवलं क्वचित् ॥
नैव नास्ति न चैवास्ति चास्ति नास्ति तयोः परम् ।
परमहमेतदन्तं सर्वं नान्तं तथा परम् ॥
सर्वमेवं परिष्कारं ज्ञात्वा मोक्षं प्रपद्यते ।
स्वात्मानं मन्यते मुक्तं यादृशं वास्तवप्रभम् ॥
एतत्संमन्यमानेन प्राप्यतेऽमरता सदा ।
अयं मृतोऽमृतश्चान्यदहमप्येव तादृशः ॥

जीवत्ययं तथा चान्यदहमप्येव तादृशः ।
जीवनं मरणञ्चैव सर्वमावश्यकन्त्विदम् ॥
कालातीतमिदं सर्वं भाव्यमेव भवत्यपि ।
कर्तव्यश्च समाहारः सर्वं मत्वा स्वमाश्रयम् ॥
इदमेव परा काष्ठा क्रिया सर्वार्थवैभवा ।
अमराणां महाधर्मः प्रत्यणुह्यधितिष्ठति ॥
अज्ञानं मन्यते यस्य तत्त्वज्ञानप्रतिच्छविः ।
सोप्यन्यं तादृशं नित्यं मन्यते स्वात्मनो लघुः ॥
ज्ञानवान्यः परस्सिद्धः निष्ठावानपि सर्वथा ।
अन्यदृष्ट्या तदान्तर्यात्तादृशाज्ञानसंभवः ॥
तस्मादेनं परित्यज्य सादृश्यं यत्परस्परम् ।
सर्वमेकभवं ज्ञानं मुक्तावस्थानुकल्पितम् ॥
सर्वाः क्रियाश्च कर्तव्याः सावकाशाश्च सर्वदा ।
अवकाशपरं सर्वं जीवनं मरणं तथा ॥
द्वयोरेकरूपं ज्ञानं वितयं ब्रह्मसंज्ञकम् ।
तदोङ्कारपराधारममरत्वं विधीयते ॥
पृथक्पृथक्च यज्ज्ञानं मरत्वं तत्पराश्रयम् ।
अमृतं विध्यनुत्पत्तेः जगदात्मा न विद्यते ॥ ”

इत्यादि प्रवचनम् । तस्मादमृताय सर्वाः क्रिया अपि कर्तव्या ;

इत्युपदेशफलम् । अत एव मोक्षस्यामृतत्वेन प्रवचनम् । वस्तु-तस्तु अयमात्मा स्वतस्सिद्ध एवेति बोध्यम् । अत एव

“ न कांक्षापरो निष्ठितो नैव मुक्त्यै
न सायुज्यरूपं न सालोक्यरूपम् ।
न सारूप्यरूपं न सामीप्यसिद्धं
सदा सर्वदा चाहमेतत्प्रयुक्तम् ॥
न सालोक्यसंभावनस्थोऽयमात्मा
न सायुज्यनिष्ठः प्रयुक्तो न चात्मा ।
न सारूप्यभूतो विलीनोऽयमात्मा
न सामीप्यसंभावनीयोऽयमात्मा ॥
सदा सर्वदा शुद्धबद्धस्वरूपं
न चैवाहमेतत्प्रयुक्तं प्रधानम् ।
तदोङ्कारनिष्ठश्च निश्शङ्कनीयं
निषिद्धं वियुक्तं नियुक्तं तदन्यत् ॥
न चाकेवलं केवलं बद्धरूपं
न तत्केवलं मुक्तरूपं प्रयोज्यम् ।
अतीतं गुणानन्तमाद्यन्तहीनं
तदेतन्निषिद्धेन युक्तोऽहमात्मा ॥”

इत्यादि प्रवचनम् । तस्मात्सर्वं परञ्च सादृश्यं सर्वकारकमिति

बोध्यम् । अत एव " सर्वाः क्रियास्सर्वस्थास्सर्वसंपन्नाः यजुर्वेदरूपाः " इति व्याख्यानोक्तिः ।

यद्यपि यजुर्वेदेनाश्वमेधादिविधानं तैनैव च कर्मणा मुक्तिः, "अश्वमेधादियज्ञेन मुक्तिमांश्च भवेन्नरः " इति "निष्कामं क्रियतां यज्ञः कर्मणा मोक्षमेष्यति " इति च प्रवचनात्; तथापि तत्र ज्ञानादेरावश्यकत्वं विज्ञेयम् । ज्ञानं विना हि चाश्वपदार्थस्य मेधापदार्थस्य च, पञ्चमहायज्ञीयपदार्थानां भूतबल्यादिकर्मणाञ्च बोधो न संभवति । क्रियामात्रस्य करणव्यापारस्तावज्ज्ञाननिष्ठ इति सर्वत्र स्पष्टमुक्तं भवति । यद्यपि क्रियायाः स्वातन्त्र्यमुक्तम्, तथापि तस्याः कर्तुरपेक्षा चावश्यं भाव्यैव। अत एव

" ज्ञानमेवं क्रियाधीनं ज्ञानाधीना क्रिया भवेत् ।
इच्छाधीनं द्वयं बोध्यं समाहारस्ततो भवेत् ॥
क्रियायास्संभवो नैव ज्ञानमात्रं विनापि च ।
तस्मान्न कर्मभिर्मुक्तिः केवलैर्नेति संस्फुटम् ॥
अश्वमेधादिकर्माणि ज्ञानाधीनानि सर्वथा ।
ज्ञानतन्त्रेण कर्मैवं कर्मतन्त्रेण सर्वशः ॥"

इत्याद्युक्तिः । तस्मादश्वमेधादिकर्मणां ज्ञानमेवाधिकरणमिति स्पष्टमुक्तं भवति । एवमेव

" सर्वेषां याजकानाञ्च मुख्यत्वं ज्ञानमार्गतः ।
इदञ्च प्रतिष्ठारूपं ज्ञात्वा कर्म समाचरेत् ॥
ज्ञानेनैवं बलिं दद्यादश्वमेधादिसाधनम् ।
कुर्याद्भक्तिञ्च सर्वेभ्यस्सर्वस्थो भव सर्वथा ॥"

इत्याद्युपदेशः । अत एव

"केवलेनाश्वमेधेन महायज्ञेन सर्वथा ।
नायमात्मा लभ्य एवमात्मा ज्ञानपरायणः ॥
ज्ञानेनापि लभेन्नैवमेतदात्मा क्रियापरः ।
इच्छया लभते नैवमात्मा चैवं द्वयोः परः ॥
द्वाभ्यां च लभते नैवं केवलेच्छा परात्परा ।
तस्मात्त्रयाणां बृन्देन लभ्यमानेयमात्मधीः ॥
सदा ज्ञानसिद्धस्सदा कर्मसिद्धः
सदा भक्तिसिद्धस्स्वरूपोऽहमात्मा ।
न वैकैकसिद्धः सदा सर्वसिद्धः
सदा केवलाकेवलस्सत्यरूपः ॥"

इत्यादि प्रवचनम् । अतस्सत्यार्थेन युक्तोऽयमात्मा, एष एव च मुक्तिरिति स्पष्टमुक्तं भवति । तस्मात्कर्मादिष्वपि ज्ञानावश्यकता भवति । अत एव कर्मणो ज्ञानस्य भक्तेश्च परतन्त्रत्वमुक्तं भवति, परस्परसापेक्षत्वात् । अतस्सर्वेषाञ्चाश्वमेधादिकर्मणां विषयश्च

प्रथमो ज्ञातव्यः । "ज्ञात्वा हि तदाचरणे प्रवृत्तिः" इति शिक्षा। अतीतत्वादनन्तत्वाच्च वितयसिद्ध एव मोक्ष इति व्याख्यानफलं भवति । तस्मादश्वमेधादिकं कर्मापि ज्ञानत एव बोद्धव्यं भवति । न हि ज्ञानमन्तराश्वार्थप्रतीतिर्भवति । अश्वो हि ज्ञानम्, अश्यते सर्वाणि भूतानि अनेनेति तदर्थात् । मेधा तावज्ज्ञानक्रिया भवति । अश्वस्य मेधः इति व्युत्पत्तिमङ्गीकृत्य, सर्वमिदमकारात्मकं ज्ञानकरणमिति ह्यश्वमेधक्रिया भवति । अत एवाश्वानां पदार्थानां हवनमपि प्रयुज्यते । अश्वस्तावज्ज्ञानजन्यः पदार्थः । तेषां हवनञ्चैतद्ब्रह्माग्नौ संप्रदानमेव, इति हि तदर्थः । अत एव "एतत्पाठे चाश्वमेधशतस्य सहस्रस्य वा फलमाप्नोति" इत्याद्युक्तिः । अत एव

"ज्ञात्वा ब्रह्म यथायोग्यं यच्चान्येभ्यश्च दापनम् ।
अश्वमेधः परो यज्ञः सर्वमुक्तिप्रदायकः ॥
साक्षान्मुक्तस्वरूपं स्यात्कर्मैतत्परमोत्तमम् ।
परमार्थाभिधानं स्यादहमेतत्परं तथा ॥
सर्वं ब्रह्माग्निसंपन्नं होमं चैवं परोत्तमम् ।
कृत्वा मोक्षमवाप्नोति ब्रह्मभावाय कल्पते ॥"

इत्यादि प्रवचनम् । एवम् "ब्रह्मदो हि ब्रह्मसराष्टृतां याति" इत्यपि च । अत्र हि ब्रह्मदानं केवलं ज्ञानप्रदानमेवेति संभवात्, ब्रह्मभावलाभस्य फलमिदं भवति । स्वयं ब्रह्म भूत्वा

ब्रह्मणो ब्रह्मत्वकल्पनमिति विज्ञेयम् । तदेवमश्वमेधाख्यं कर्म यावज्ज्ञानबद्धम्, तावन्मोक्षप्रदमेवेति फलितं भवति ।

एवं पञ्चमहायज्ञाश्च भवन्ति । गृहस्थाश्रमधर्मोऽयं पञ्चमहायज्ञः । तांश्च कृत्वा बलिं दत्वा च भोक्तव्यम् । तस्मात्पञ्चमहायज्ञं च सर्वेषां भूतमात्राणां ब्रह्म मत्वा, न मदीयं त्वदीयमन्यदीयं सर्वं सर्वस्येति बुध्वा च, प्राप्तानां यथाव्यवहारं कर्तव्यतैवेति सिद्धान्तः । कर्तव्याश्च ते, पञ्चप्रकारतया पञ्चमहायज्ञा भवन्ति । यजते क्रियते वा यज्ञ इति तदर्थः, यष्टुं योग्य इति वा । प्रथमं संसरणव्यापारः एकोऽहं बहुस्यामिति नियमाचाररूपः, तथा बहुभूतानां ब्रह्मत्वकल्पनरूपं कर्म द्वितीयम्, तत्पूर्णञ्च तदावश्यकत्वज्ञानं तृतीयम्, स्वप्रबन्धनियमानुसरणं चतुर्थम्, पञ्चमश्च सर्वतस्सर्वोपकारकरणं सर्वैः प्रकारैस्सर्वानुसेवनञ्चेति पञ्चप्रकाराः बुद्धिमहत्वप्रयुक्ताश्चेति विज्ञेयम् । एतेनैव हि पञ्चमहायज्ञेन यदेतत्सर्वं पृथक्पृथग्भासते, तद्विकाररूपम्, तद्धि विनश्यति इति विज्ञेयम् । धर्मोऽयं परमो भवति गृहस्थानाम् । अत एव "ब्रह्मतत्वं विज्ञाय गृहस्थाश्रमस्सेव्यतां यत्र च पञ्चसूनानां निवारणम्, सर्वथा पञ्चयज्ञकरणञ्च संभवत्येव" इति सूक्तिः । एतच्च पञ्चमहायज्ञस्यैवानुकणं भवति । सर्वथाप्यग्नौ होमो विधीयते । यदिदमन्नं स्वात्मार्थं

तदेवाग्नौ संप्रदद्यादिति हि नियम इति तु, केवलवक्तव्यानुकरणरूप एव । भूतेभ्यः प्रदानमेव सार्वत्रिकमिति तु स्पष्टमुक्तं भवति, बलिप्रदानस्य तु क्रियाप्रदानार्थकत्वम्, प्रदानशब्दस्य दानप्रकर्षार्थकत्वञ्च व्युत्पत्त्या प्रतिपादनात्, "विश्वेभ्यो भूतेभ्यो देवेभ्यो दातव्यः सर्वः बलिः" इत्यादि प्रवचनात्, "बलिदानं कर्तव्यमुचितम्" इति श्रुत्या च वा

विश्वस्य हि देवो विश्वदेवो भवति; तद्भावो हि वैश्वदेवः, बलिरपि तादृशः । देवाश्चैतद्विश्वस्य सर्वे जीवभूता भवन्ति । अणोरारभ्य हि चानन्तानन्तप्रतीतिका भवन्ति । एतज्जीवसमूहस्यैव विश्वत्वम्, प्रवचनलब्धम् । तस्मात्पञ्चमहायज्ञाः, बलिर्वैश्वदेवः, बलिप्रदानादिकञ्च सर्वं विहितम्; एतज्ज्ञानसंबद्धं प्रणवस्थञ्च बोध्यम् । अत एव

"ब्रह्मचर्यव्रतं कृत्वा गृहस्थाश्रमधारणम् ।
कुर्यात्पञ्चमहायज्ञं बलिभूतं तदात्मकम् ॥
बलिप्रदानं कर्तव्यं सर्वधर्मपरायणैः ।
अहमेतदिति मूलात्सर्वस्वं विद्धिनिश्चितम् ॥
एवं परिवर्तनेन प्रकाराः पञ्च साधकाः ।
वैश्वदेवादिकं कर्म चैतेनैवाभिजायते ॥"

इत्यादि प्रवचनम् । एवमेव "बलिप्रदाने पूजायामग्निहोत्रे महो-

त्सवे" इत्यादि चोक्तिरपि । तस्मात्तादृशं बलिप्रदानं बलिर्वैश्वदेवः पञ्चमहायज्ञाश्च सर्वं कर्तव्यं भवति । बलिप्रदानं चैकदेशव्यक्त्यर्थं भवति, सर्वार्थञ्च यद्बलिप्रदानं तद्वैश्वदेव इति तयोर्भेदः । पञ्चमहायज्ञा अपि स्वार्थपराः, परमार्थनिष्ठाश्चेति बोध्यम् । अत एव

"अतिथ्यभ्यागतानाञ्च यतीनां ब्रह्मचारिणाम् ।
सन्यासिनामभीष्टानां बन्धूनां सज्जनस्य च ॥
पुत्रपौत्रकलत्राणां सर्वेषाञ्च कुटुंबिनाम् ।
तन्ममत्वविशिष्टानां येषां ह्याशा न कर्मणि ॥
तेभ्यश्च पञ्चकर्माणि कर्तव्यानि विधानतः ।
महायज्ञा भवन्त्येवं सर्वमोक्षप्रदायकाः ॥
कृतो येन महायज्ञः वैश्वदेवो बलिस्तथा ।
कृतं बलिप्रदानञ्च ह्युदारचरितो भवेत् ॥
त्यक्त्वा सर्वं फलन्नित्यं सवार्थः कर्मसंग्रहः ।
एवं हि नियमवतां वसुधैव कुटुंबकम् ॥
नायं निजः परश्चायं नैवान्यश्च प्रपञ्चता ।
अहं ह्यहं हि सर्वत्र चैतदेतच्च सर्वथा ॥
अहमेतदेतदेतन्न सर्वं प्रणवस्थितम् ।
वर्णत्रयगतं ब्रह्म वेदितव्यं सनातनम् ॥"

इत्यादि प्रवचनम् । तस्मादेवं महायज्ञादिकरणे फलमित्युपदेशः ।

यद्यपि ज्ञानक्रियेच्छासमाहाराश्चत्वारो भवन्ति, तथापि तदधिष्ठानत्वेन पञ्चप्रकारा भवन्तीति विज्ञेयम् । ज्ञानेच्छाक्रियानुसारेण तु, बलिर्वैश्वदेवः भूतबलिप्रदानश्चेति त्रीणि भवन्ति । अत एव

" आत्मातु बलिर्विश्वोऽयं संसारो ह्यधिदेवता ।
आत्मार्थे हि च सर्वस्वं सप्रभुस्सर्वकर्मणाम् ॥
भोक्ता कर्ता नियन्ता च ग्रहणो ग्राहकस्तथा ।
त्याज्यस्त्यागस्तथैवात्मा दाता देयस्सनातनः ॥
बलिभूतोऽयं संसारः ह्यनात्मा सर्वबन्धकः ।
अहं त्वां मामिति प्रोक्त्या चैतदा च त्विदं ततम् ॥
एतदर्थमहं दास्ये चात्मसंसारयोगवान् ।
बलिप्रदानं नेतीत्थं द्वयोस्संबन्धमूलकम् ॥
बलिमेवं प्रकर्षेण गृण्हाति च ददाति च ।
सर्वथा सर्वदा सिद्धः सर्वकर्माभिसंयतः ॥
वर्णत्रयगतं तत्स्यात्तादृशं त्रितयात्मकम् ।
अन्यथा नित्यधर्मोऽयं गृहिणां परमो मतः ॥"

इत्याद्युक्तिः । तस्मादेतत्त्रयाणां नित्ययज्ञत्वेन गृहस्थेभ्यो ह्युपदेशः । एवं कृतेन, सर्ववर्णाश्रमधर्मान्कृत्वा निश्चलां मतिमेष्यतीति व्याख्यानमपि भवति ।

अग्निहोत्रादिकर्माख्यानमपि चैतत्त्रितयानियमेनैव । अग्नौ प्रकाशे जुहुयादिति तदर्थः । सर्वमिदं संसारमात्रमग्नेः प्रकाशरूपम् । तस्मिन्हवनञ्च हीच्छामात्रस्येत्यग्निहोत्रं विज्ञायते । हुतेऽग्नौ सर्वेभ्यः प्राप्नोतीति विज्ञेयम् । एतद्वन्हौ पदार्थानां हवनेनापि, सूक्ष्मतरजीवेभ्यस्तत्प्राप्तिर्भवत्येव । अग्नौ प्रक्षिप्तं हि रूपान्तरेणाऽन्यभूतेभ्यः प्राप्नोति, इदमेव हि यज्ञमात्रस्य फलं भवति । यज्ञरूपं हि कर्म सूक्ष्मेऽप्युत्तमं प्राप्नोति । अत एव सर्वेष्वपि यज्ञेषु चोत्तमोत्तमपदार्थानां हवनसंबन्धः स्पष्टं परिदृश्यते । " अश्वोधान्यं तथैवाज्यं कुटकं पर्णिकादयः" इत्यादिवचनात्, होमस्याप्येवं विधानं हि परिदृश्यते । वस्तुतस्तु यज्ञः ज्ञानक्रियेच्छानिष्ठः सर्वार्थ एवेत्युक्तो भवति ।

एवं वाजपेयोऽपि यज्ञपरः । वाजपेयस्तावत्समाहाररूपतया, यथावश्यकं दृष्ट्वा सम्यक्तत्प्रतिपादनपरः भवति।सत्यामेतज्ज्ञानादीनां प्राप्तौ परमां पदवीं ब्रह्मभावञ्च प्राप्नोतीति हि तत्फलं भवति । अत एव पञ्चमेधानग्निहोत्रादिकञ्च कृत्वा परमां गतिमधितिष्ठति । अत एव

" गोमेधश्चाश्वमेधश्च नरमेधस्तथापरः ।
अजस्य महिषस्यापि मेधाः पञ्च प्रकीर्तिताः ॥
वाजपेयस्ततो यज्ञः अग्निहोत्रं तथा परम् ।
दीक्षाकर्मत्रयो यज्ञः सर्वमेतत्सुखावहम् ॥"

इत्यादि प्रवचनम्।तस्मादेतद्यजनमपि नैमित्तिकाचरणरूपं भवति। यज्ञानामेतेषां सन्निधिस्तु पृथगेव भवति ।

गोमेधस्तावाच्छब्दमेध इत्यवगम्यते, गां वाणीं मेधया संयोजनमिति तदर्थात् । शब्दशास्त्रज्ञानमात्रस्य सर्वेभ्यः प्रदानमेव गोमेधः यज्ञः । तद्भवनञ्च शाब्दिकसन्निधानपदार्थानामेवेति विज्ञेयम्। अश्वमेधश्च सर्वज्ञानोपलक्षकः,अन्यपरः सर्वार्थः भवति, सर्वं स्वात्मानं मत्वा चेति तदाशयो विज्ञेयः । दृश्यतामिह — लोके ये च नास्तिका भवन्ति, तैश्च सर्वं जगदनीश्वरमनात्मात्मकमिति च मन्यते,"यदस्ति तदस्त्येव नासीन्नभविष्यति "इति प्रवचनात् । अत्रैवमुच्यते, ते चास्तित्वे स्वसंमतिप्रदाने प्रवृत्ता भवन्ति । यदिचेदिदं जगत्स्वतस्सिद्धं निष्प्रयोजनम्, तर्हि किं सर्वेण प्रयोजनं भविष्यति । ते नास्तिका अपि मत्वा स्वात्मानमेव तादृशं किमपि नाचरन्ति । सर्वसंबन्धमात्रन्तु तेषामपि माननीयत्वेन वरं भवति । अन्यथैवेहोपदेशस्य फलं निरर्थकमेव भवेत् । तस्मादश्वमेधस्सर्वथा कर्तव्य एवेत्युपदेशः। अयत्नतोऽपि तादृशाश्वमेधश्चावश्यकतया भवत्येवेति विज्ञेयम् ।

बहुस्यामिति सङ्कल्पबुध्या सर्वत्र स्वमन्तव्यस्यैव सर्वार्थं प्रतिपादनं भवति, अस्य समूलत्वादतीतत्वाच्च । यज्ञश्चैषस्सर्वदा राजभिः कर्तव्य एव भवतीति सर्वत्रोक्तं भवति । राजानस्ताव-

द्धर्मपालका भवन्ति । एतद्धर्मपालकतया राज्ञामयमावश्यकः । यथा महाविष्णोरूपस्थितस्सर्वाश्रयोऽयं संसारः, तथा राज्ञः प्रजानाञ्च संबन्धः । अन्यथा "ब्रह्मणः प्रजाः प्रजायन्ते" इत्याद्युक्तिः न संगच्छते । प्रजायन्ते इति प्रजा भवन्ति, स्वयमेव राजते इति राजा भवति, एवमेव हि प्रत्यर्थमवगम्यते । सर्वार्थधर्मप्रदानं शिक्षाकरणम्, राज्ञामेव समुचितं विहितञ्च भवति । राजते दीव्यते अनेनेति वा तदर्थः, दीप्तिश्च विधियुक्तैव । विधिरेव धर्म इत्युक्त्या तेषामेव धर्माधिकारः । एवं धर्मे कृते सति सर्वं परात्मकं भवति । स्वपरञ्चान्यत्सर्वं विरुद्धमेव । अहं त्वमयमन्य इति तु विरोधबीजम् । एवं जित्वा ब्रह्मपदवीमुपासते । अत एव स्तोत्रमाहात्म्यादावप्येव मुक्तिः ।

" ओमित्युच्चारणेनैव धर्मो भाति हि शाश्वतः ।
अश्वमेधसहस्रैश्च गोमेधानां सहस्रकैः ॥
प्राप्नोति मानवो नित्यं फलमेतत्सनातनम् । "

इति । अत्र चोच्चारणन्नकेवलं वचनमात्रं प्रशस्यते, किन्तूच्चारयितारमप्यभिप्रेत्य ह्युच्चारणश्रोतॄणां शिक्षात्वेन तदर्थबोधः भवति, "ब्रह्मणापि लभ्यते ब्रह्मज्ञानम्" इत्युक्तेः ब्रह्मणोऽपि ब्रह्मलाभाच्च । तस्मादयमश्वमेधयज्ञः राज्ञामवश्यं कार्यो भवति ।

नरमेधश्चेच्छापरस्तयोस्संवन्धरूपो बोध्यः । नर इति

सर्वाश्रयभूतस्यैव संज्ञा। सर्वाश्रयं सर्वमित्येतद्बोधमात्रं तदेवेति विज्ञेयम्। एतत्परस्परसापेक्षत्वमेव परिपूर्णो नरमेधो यज्ञः। अत एव

" गोमेधो ज्ञाननिष्ठश्चाहंरूपमकारकम्।
एतद्रूपाश्वमेधश्चोकारात्मक्रियापरः॥
नकारो नरमेधस्स्यादिच्छारूपः सनातनः।
समाहारश्चाजमेधः सर्वधर्मानुवर्तनः॥
जायते म्रियते नैव चेति मिथ्यायुतो भवेत्।
स एवमजमेधोऽयं समाहारस्त्रयात्मकः॥
ततश्च माहिषो मेधः पञ्चमः सर्वसंस्थितः।
ब्रह्मणा क्रियते नित्यं पञ्चमेधाः परावरः॥ "

इत्यादि प्रवचनम्। तस्माद्यज्ञभूतश्चायं संसार इति चोच्यते, यज्ञेन स भवतीति तदर्थात्। एवमेव

" ब्रह्मा विष्णुश्च रुद्रश्च महाविष्णुस्तथापरे।
कुर्वन्ति पञ्चमेधांश्च संसारस्तेन भासते॥
तज्ज्ञानेच्छाक्रियानिष्ठस्तत्समाहार एव च।
पञ्चमं तदधिष्ठानमतीतः प्रणवाभिधः॥
अहमेतन्नेति ज्ञानमेतदन्तर्गतं तथा।
सर्वे मेधाश्च यज्ञाश्च सर्वज्ञानक्रियादयः॥

नान्तरो माहिषो मेधः पञ्चमो धर्मसाधनः।
फलार्थं न च कर्तव्यं सर्वमेव स्वभावजम्॥
नैतदन्तर्गतं यच्च ह्यहमेतत्समायुतम्।
समाहारो ह्यजो मेधश्चास्ति नास्ति समन्वितः॥
एतदन्तर्गतश्चैषः नरमेधस्तृतीयकः।
अहमेतदेतद्युक्तो ह्यश्वमेधः परायणः॥
अहमेव परश्शब्दः शब्दब्रह्मपरात्मकम्।
गोमेधश्चाहमेवास्ति पञ्च मेधास्समाश्रिताः। "

इत्यादि प्रवचनम्। अत एव

" ज्ञानं प्राप्य च संसारे परेभ्यो यः प्रयच्छति।
स धीमान्सैव पुण्यात्मा प्रविष्टो धर्मवित्सदा॥
ज्ञानं प्राप्य तदाचारः द्वितीयं कर्मसाधनम्।
आचारादिष्टसिद्धिस्यात्तृतीयं परमं मतम्॥
नैवाचारोह्यनाचारः ज्ञानाज्ञानं न किञ्चन।
सर्वं ब्रह्ममयं बुध्वा सच्चिदानन्दमूर्तिमत्॥
एतच्चतुष्टयं कर्म मोक्षश्चैवमयं सदा।
सर्वार्थ एव यत्नस्यादेवं कर्माणि पञ्च च॥ "

इत्यादि प्रवचनम्। तस्मादेतेषां पञ्चानां मेधानां कर्तव्यत्वमेव। अत एव चैतदकरणे दोषप्रतिपादनम्। किञ्च

" ज्ञानादिकञ्च संप्राप्य यः परेभ्यो न यच्छति ।
स ज्ञानी बाध्यते तस्य सर्वस्वं कर्म दूषितम् ॥ "

इत्याद्यनुवचनमपि । तस्मात्सर्वे याजका भवन्तीति सिद्धम् ।

एतादृशज्ञानोपदेशाय, तद्व्याख्यानाय, सर्वभूतोपकाराय-ब्रह्मभावसिद्धये च महाविष्णोरागमनमप्युपन्यस्तं भवति, एतदर्थमेव सर्वावताराश्च भवन्तीति विज्ञेयम् । संसारमात्रं यज्ञेनाभूत्, भवति, भविष्यति चेति व्याख्यानफलं भवति । एवमग्निहोत्रं वाजपेयः दीक्षाकर्म च भवति । अग्निहोत्रं तावत्स्वप्राप्तस्य ब्रह्माग्नौ प्रदानमेव । वाजपेयश्चाप्राप्तप्रदानमेव, तच्चाप्राप्तप्राप्त्यर्थयत्नरूपमेव भवति । प्राप्ताप्राप्तं च, सर्वसमं सार्वदेशिकं सार्वकालिकं चेति बोध्यम् । वस्तुतस्तु प्राप्ताप्राप्तानप्राप्तभिन्नम् , तत्परञ्च ब्रह्म बोद्धव्यं भवति । एतदग्निहोत्रवाजपेययोः संबन्धरूपं दीक्षाकर्म भवति । अत एव

" यः करोत्यग्निहोत्रञ्च ह्यहं ज्ञानेन वेष्टितम् ।
वाजपेयो ह्युकारस्थो ह्येष चैतत्समन्वितः ॥
तयोस्संबन्धरूपेण दीक्षाकर्म मकारजम् ।
अग्निहोत्रस्य विज्ञानं वाजपेयस्य सर्वदा ॥
दीक्षैव कारणं नित्यं त्रितयं प्रणवस्थितम् ।
अहमेतन्नान्तरं स्यायज्ञमात्रं ह्युपस्थितम् ॥

सर्वं ह्यावश्यकं विद्धि सर्वं मोक्षस्य साधकम् ।"

इत्यादिप्रवचनम् । तस्माद्दीक्षाकरणम्, द्वयोः परं तृतीयमिति विज्ञेयम् । दीक्षाकरणञ्च दीक्षाप्रदानम् । तच्च–ह्येवं कृते सत्येवं भवति, कर्तव्यमिदञ्चावस्थापरम् , कुरु तावदेतत् इत्यादि रूपम् ।

एतत्समाहाररूपमेव संस्कारः । अत एव

" गृहाश्रमनियुक्तानां कर्मैव मोक्षदायकम् ।
कुर्यात्पञ्चमहायज्ञाः वैश्वदेवो बलिस्तथा ॥
नित्ययज्ञा इति विद्यात्कर्मैवावश्यकं परम् ।
नैमित्तिकोऽयं यज्ञस्यात्पञ्चमेधास्तदात्मकाः ॥
अग्निहोत्रं वाजपेयः दीक्षाकर्म परावरम् ।
संस्कारं परमं प्राप्य ब्रह्मत्वं पर्युपस्थिताः ॥ "

इत्यादि प्रवचनम् । एवमेव

" अहमेतन्नान्तरञ्च सर्वमोमित्यन्तर्गतम् ।
क्रियाज्ञानपरैवेच्छा समाहारार्थवाचिका ॥
ब्रह्मत्वं प्राप्यते लोकैर्वर्णाश्रमविधानतः ।
वर्णाश्रमीयधर्मेण यजनेन कृतेन च ॥
सन्तुष्टोऽनुभवेन्नित्यं ब्रह्मभावं सनातनम् ।
सर्वथा सर्वदा नित्यं भवेद्ब्रह्माण्डकल्पना ॥

अनाद्यनन्तं सर्वस्त्रमतीतं गोचरं परम् ।
ओमित्येकाक्षरेणैवं वेष्टितं सर्वशब्दवत् ॥
नित्यनैमित्तिकं कर्म गृहस्थानामुपस्थितम् ।
नैमित्तिकञ्च यन्नित्यं तथा नित्यं परस्परम् ॥
तयोर्भिन्नं नैमित्तिकं सर्वं संबन्धमूलकम् ।
अकारश्चास्ति नित्यं वै नैमित्तिकमुकारकः ॥
मकारश्चानैमित्तिकमहमेतन्नेति युतम् ।
एतत्प्रणवरूपेण चतुर्वर्णाश्रमक्रिया ॥
सार्वत्रिकी सर्वसिद्धा सर्वरूपा सनातनी ।
अयमेव हि संस्कारस्सर्वेषां भेदकारकः ॥
अहमेतन्नेति योगात्संसारे भेदभासनम् ।
एकान्तरो भवेदेकः जगत्यन्तर्गतं जगत् ॥
अणावन्तर्गतं सर्वं सर्वे ह्यन्तर्गतं ह्यणौ ।
अणोरप्यणुभावश्च सर्वातीतो ह्यनादिमान् ॥
अनतीतं तयोर्भिन्नं शब्दज्ञानेन वर्जितम् ।
तस्मादेव हि संसारे नित्यनैमित्तिकाः क्रियाः ॥
चतुर्वर्णाश्रमेणैव कर्तव्यमुचितं सदा ।

इत्यादि प्रवचनम् । तस्मान्नित्यनैमित्तिकानि चात्मानात्मनिषिद्ध-पराणि भवन्ति । एवमेव

" सर्वसंसारमात्रेषु भवेद्वर्णाश्रमो विधिः ।
जातिर्व्यक्तिः पृथक्त्वैक्ये ह्यात्मानात्मा निषिद्धजे ॥
सर्वं प्रणवजं विद्धि सर्वञ्च प्रणवात्मकम् ।
महाविष्णुस्तथा विष्णुश्शिवो ब्रह्मा सनातनः ॥
नित्यनैमित्तिकं कर्म कुर्वन्त्येते व्यवस्थया ।
महायज्ञं बलिञ्चैव मेधांश्चैतान्तदात्मकान् ॥
अग्निहोत्रं यथायोग्यं संसारस्समवायवान् । "

इत्यादि प्रवचनम् । अत एव, "सर्वे महर्षयः ऋषयो महात्मानो ब्राह्मणाः योगिनश्च देवाश्च यज्ञे समागच्छन्ति, आगत्य च यथात्मकमुपदेशं कुर्वन्ति, " इत्यादीतिहासैः स्पष्टमुक्तं भवति ।

सतां समुदायस्य फलमिदं भवति । अत एव " समुदाये भगवान् स्वयं तिष्ठति " इत्याद्युक्तिः । यज्ञभूमिस्तावदेतत्समुदायभूमिरिति सर्वत्र स्पष्टम् । एतद्भूमेरेव तीर्थत्वेन प्रवचनम्, यत्र गत्वा तदुपदेशं श्रुत्वा तादृशाचरणेन तरति । तरणन्तावद्भ्रमराहित्यमेव भवति । एकैकत्वेन पृथग्ज्ञानमेव भ्रमः । तत्समुदायज्ञानमेव त्रितयात्मकञ्चोपदेशादिकेन लभ्यमानं भवति । अत एव

" कृते तीर्थे तरन्त्येव मानवा ये च पातिनः ।
साक्षाद्ब्रह्मत्वमेष्यन्ति मोक्षे ह्येवं हि निश्चितः ॥

वैकुण्ठं परमं धाम यदेतत्प्रणवप्रभम् ।
प्राप्नोति मानवो नित्यं यज्ञतीर्थबलेन च ॥"

इत्यादि प्रवचनम् । तस्मात् "यज्ञभागभुङ्मुक्तः" इति विधानाच्च क्रियापि ज्ञाननिष्ठा बोध्या भवति । ज्ञानं विना कर्मणामसंभव एवेति बोध्यम् । अत एव ब्रह्मचर्यवत एव यज्ञाद्याचारस्योपदेशः । यद्यपि ब्रह्मचर्येऽपि, "सायं प्रातर्जुहुयात्" इति प्रवचनेन कर्मणः कर्तव्यौचित्यं भवति; तथापि तस्य ज्ञानसापेक्षत्वमेवेति विज्ञेयम् । सायं प्रातर्हवनञ्च ; ज्ञानप्राप्तये ब्रह्मचारिणां परस्परानुवादरूपमेवेति सिद्धान्तः। सर्वकालश्चाध्ययनार्थं सायं प्रातः व्याख्यानार्थञ्च तन्नियतम्" इतीतिहासैः स्पष्टमुक्तं भवति । अत एव

"गुरुणा प्रेरितो वापि चाप्रचोदित एव वा ।
कुर्यादध्ययने यत्नमाचार्यस्य हिताय च ॥
सायं प्रातश्च होतव्यमेतत्सर्वाश्रितं परम् ।"

इत्यादि प्रवचनम् । अत्र हि गुरुणा प्रेरितः, सर्वथा सर्वदा ज्ञानप्राप्तिकरणे प्रवृत्तिरिति तदर्थोऽवधेयः । सायं प्रातश्च होतव्यं व्याख्येयः स्वाध्ययनविषयः, इति फलितं भवति । एवमेव

"समिधं वा पलाशं वा चैकीकृत्य यथाविधि ।
अग्निकार्यं प्रकुर्वीत सायं प्रातस्समाहितः ॥"

इत्याद्युक्तिः । समिधं वा पलाशं वा स्वस्वज्ञानानुगुणं पृथक्पृथग्विज्ञेयम् ।

ज्ञानमात्रं समिद्भवति । पलाशश्च क्रियापरः । अग्निस्तदिच्छा । स्वेच्छया स्वविषयाणां परस्परं पर्यभिनिवेशनमेव तद्धवनमिति विज्ञेयम् । अत एव

"समिच्च ज्ञानसंपन्ना ह्यात्मानात्मविवेचिनी ।
पलाशस्तु क्रिया ज्ञेयः तादृशी त्रितयैक्यता ॥
एवं ज्ञात्वा महत्सौख्यं लभन्ते ब्रह्मचारिणः ।
ततो गृहाश्रमी भूत्वा प्राप्नोति परमं पदम् ॥
आत्मनिष्ठञ्च यज्ज्ञानं क्रिया नात्मपरायणा ।
निषिद्धं त्रितयस्थं स्यादेषा प्रणवसंस्थितिः ॥
अहमेतन्नेति मूलं सर्वविद्यापरायणम् ।
ज्ञात्वा ब्रह्मत्वमाप्नोति सर्वसिद्धेन सिध्यति" ॥

इत्यादि प्रवचनम् । तस्मात्सायं प्रातर्होतव्यमित्युपदेशः । हुते सति सायं प्रातश्च विषयः स्पष्टो भवति । तेन सर्वधर्माधिकारी सर्वानुवर्तकश्च भवतीति विज्ञेयम् । यद्यपि ज्ञानं क्रिया च व्याख्यानात्सिध्यति, तथापि क्रियान्तर्गतत्वात्त्रितयज्ञापनार्थं समित्पलाशाग्निशब्दानां प्रयोगः । एव मेव

"मानावमानजं त्यक्त्वा ब्रह्मचर्यव्रतेन च ।

सायं प्रातश्च होतव्यं क्रियाज्ञानं परस्परम् ॥
ज्ञात्वा सर्वाणि कर्माणि ह्याचरन्ति सनातनाः ।
एवमाचारसंसिद्धो ब्रह्मत्वमधिगच्छति ॥
ब्रह्म भूत्वा पुनर्लोके स्वयं ब्रह्माण्डकल्पकः ।
सर्वान्तर्गतं हि सर्वं तज्ज्ञानं निश्चयात्मकम् ॥
सम्यकृते ब्रह्मचर्ये गृहस्थाश्रमसंस्थितिः ।
न तस्य सुखदुःखौ च बाधकाबाधकानि च ॥
सर्वमेतत्समं कृत्वा समाचारेण साधते । ''

इत्यादि प्रवचनम् । अत एव ''सर्वकर्मणामभिज्ञापकं ब्रह्मचर्यं सर्वथाधितिष्ठन्, गृहस्थाश्रममूलं सर्वानन्दप्रदं स्वस्वरूपम्''इत्यायुक्तिः। वस्तुतस्त्वयमात्मा न यज्ञः न याजकश्च भवति। अत एव

'' न चैवाश्वमेधेन यज्ञेन साध्यो
न गोमेधयज्ञादिसंसाधनीयः ।
द्वितीयस्तृतीयश्चतुर्थस्थितस्या-
स्तथा पञ्चमेधात्मको नैवमात्मा ॥
बलिर्वैश्वदेवो न संस्थोऽयमात्मा
बलिर्भूतभावो विकल्पोऽयमात्मा ।
बलेस्संप्रदानप्रयुक्तोऽयमात्मा
निषिद्धः परश्चाहमेतत्प्रयुक्तः ॥

न चाकालकालस्वरूपोऽयमात्मा
तथा पञ्चयज्ञैर्न भूतोऽयमात्मा ।
न चैवं लघुस्यान्महान्सुप्रतिष्ठो
सदैवाहमेतत्प्रयुक्तोऽयमात्मा ॥
न चैतत्क्रियारूपसंभावनीयो
ह्यहं सर्वरूपाश्रयो ब्रह्मरूपः ।
सदैवाहमेतन्नकारेण युक्तः
सदा याजको यज्ञरूपः प्रधानः ॥
पलाशस्तथा सामिधो नायमात्मा
न चैवैतदन्यप्रकारोऽयमात्मा ।
सदा सर्वथा सिद्धरूपः प्रधानः
गुणाढयो ह्यनन्तस्वरूपप्रशस्तः ॥ ''

इत्यादि प्रवचनम् । तस्मात्तदेवं विधानेन यज्ञमात्रं गृहस्थानामुपस्थितं भवति । तद्यज्ञकर्माणि च मोक्षसाधकानि यजुर्वेदविहितानि भवन्ति ।

एवमेव चाहरहर्यज्ञकरणं गृहस्थानां प्रशस्तं भवति । एवमेव ह्युपदेशः । हेतुनानेन यज्ञाश्च सर्वे, वर्तमानभविष्यद्भूतकालपरा एवेति विज्ञेयम् । सर्वेषाञ्च यज्ञानां फलं मोक्ष एव, नान्यदपेक्षितं फलं भवति । अत एव

"सर्वं कर्म हि कर्तव्यं निरपेक्षं निरामयम् ।
फलेच्छया हि भूतानां बन्धो वै सर्वथा भवेत् ।।
अतः कर्मपरो भूयाः मा फलेषु च सर्वदा ।
एवं ज्ञानञ्च संप्राप्य सर्वयज्ञव्रतं कुरु ॥

इत्यादि प्रवचनम् । तस्मात्फलानपेक्षञ्च भवति, सर्वकर्म कर्तव्यौचित्यम् । पूर्णे हि ब्रह्मचर्ये फलापेक्षापि न भवति । अत एव "ब्रह्मचर्यान्निवृत्तानां गृहस्थाश्रमधारणम्,येन येन शोकहर्षाभ्यामुत्तीर्णो भवति"इत्यादि प्रवचनम् । किञ्च

"पूर्णे सिद्धे ब्रह्मचर्ये गृहस्थाश्रमधारणम् ।
तत्र नैव सुखो दुःखो ब्रह्मकार्यानुकल्पनम् ॥"

इति प्रवचनम् । तस्माद्ब्रह्मचर्यव्रतं पूर्णं कृत्वा गृहमेधी भवेदित्युपदेशः । अत एव ब्रह्मचारिणां भिक्षाटनादि कर्म प्रशस्तं भवति । तच्च केवलं मानावमानपरित्यागप्रयोजनं भवति । अतो दृश्यमानं क्रियमाणञ्च सर्वं स्वात्मवत्प्रतिभासते, इति हि तदाशयो विज्ञेयः । तस्मादेवं ज्ञानस्य, कर्मणः, मोक्षसाधनत्वमिति सिद्धं भवति ।

अत एव कर्मणां प्राधान्येन, सर्वेषां संस्कारप्रयोजनं भवति । विना च संस्कारम्, संस्कार्यं ब्रह्मभवनरूपं न सिध्यतीति विज्ञेयम् । इत्थं हि स्पष्टमवगम्यते, ब्राह्मणादिवर्ण-

नियमोऽपि हि संस्कारपर एवेति । वर्णमाले च, द्विजोऽद्विज इति भेदद्वयं दृश्यते । अद्विजश्च शूद्रः, स च सर्वभूताभिसेवको भवति । द्वाभ्यां संस्काराभ्यां जातो द्विज इति व्युत्पत्या, तादृशाकारोकारमकारनियमेन च, ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यानां द्विजत्वमुक्तं भवति । संस्कारद्वयञ्च सत्यमसत्यञ्चेति स्पष्टमवगम्यते । सत्यञ्च ब्रह्मज्ञानपरम्, असत्यञ्च ब्रह्मक्रियापरम्, तयोर्भिन्नमसंस्कृतमेवेति त्रितयं तद्विज्ञायते । सत्यसंस्कारस्तावज्ज्ञानक्रियेच्छायोगरूपः, कर्मज्ञानभक्तिषु सतीषु भवतीति विज्ञेयम् । तत्रैकस्मिन्सत्यपि संस्कारः, स च लोकप्रसिद्धोऽसत्यरूपश्च भवति ।

जननं हि किल सर्वेषां जन्तूनामेकरूपमेव भवति । तच्च सर्वम्, परस्परं कामसंभूतं प्रकृतिपुरुषयोगमात्मानात्मरूपं विज्ञेयं भवति । तत्र च, चत्वारो भेदास्संभवन्ति, धातुवृक्षपशुमानवा इति । तादृशाश्च ज्ञानक्रियेच्छादिनियमात्संभवन्ति । एते च चत्वारो भेदाश्चक्षुर्गोचराः स्थूलनिष्ठाश्च भवन्ति । अतः पूर्वमप्येवन्नियमेन ह्यनन्तविभावना भवति । चतुर्णामेतेषामन्तर्गताश्च परमाणवोऽपि ह्यनेका भवन्ति । प्रत्यण्वपि चैवं चत्वारो भेदाः । एवं बुध्या हि सर्वस्यातीतानतीतस्य चैकत्वेन व्यवहारः, त्रितयस्य ब्रह्मरूपत्वात्तदतीतत्वाच्च । भवनव्यापारमात्रञ्च, जननं तत्स्थितिः नाशनं द्विजननं त्रिजननं चेति विज्ञेयं भवति । एवमेव सर्वेषामुत्प-

तिमात्रमेकरूपमेव । तेषां कार्यन्तु, स्वव्यापारपरं पृथग्भूतमेक-
त्वविशिष्टं बोध्यम्। तस्मान्मानवानामपि तादृश एव नियमो भवति ।

सर्वेषां जननन्त्वेकरूपमेव । ज्ञानक्रियेच्छाधिकारात्कार्यं पृथक्पृथग्भवतीति वेदितव्यम् । शूद्रत्वं हि सर्वभूतसेवनकार्य रूपं भवति । तेन च सर्वेषामौचित्यमेव चोच्यते । सेवनकार्य-मित्युक्त्या हि सेव्यसेवकभावः कथितो भवति । यस्तु केवलं भूतमात्रमभिषेवते, स शूद्रो भवति । न तस्य किञ्चिदपि ज्ञानमस्ति, नैव हि क्रियेच्छासंबन्धज्ञानमपि, नैव हि समाहार-ज्ञानञ्च ; किन्तु केवलं प्रधानतया सर्वभूताभिषेवणमेव तद्धर्मो भवति । यो हि शूद्राणां मध्ये जानात्यात्मतत्वमनात्मतत्वं निषि-द्धस्वरूपञ्च, स चान्तर्मुखो भवति चान्येभ्यः । तदर्थमेव हि चेन्द्रियाणां निग्रहं तद्वशीकरणञ्च करोति । एवमेव व्यापारेण वैश्यत्वमपि भवति । तस्यांतर्मुखीभवनसाधनोऽयं संस्कारस्सत्य-रूपोऽसत्यरूपश्च भवति। तदनुकरणमेव, ब्रह्मचर्यादिव्यवहाराभि-निवेशनं भवति । अतस्तस्य शास्त्राध्ययनपरत्वम् , यादृशाध्यय-नेन सत्यसंस्कारभाग्भवति ।

सत्यपि शूद्रत्वे स्वार्थतयासेवनं सत्यानुकरणञ्च सच्छूद्र-त्वरूपमेव । यश्च पुनस्सत्यपि चेन्द्रियकार्यव्यापारे,बहिस्थितोऽपि सर्वमेकजं मत्वा सर्वमभिषेवते; स सच्छूद्रो भवति । एवं सद्वै-

श्यानुकरणं ह्यसत्यवैश्यत्वम्, तत्र व्यापारकरणं भवति । ते च हि व्यापाराः, स्वार्थतया, परार्थतया, परमार्थतया वा ब्रह्मकार्यानु-साधना भवन्तीति विज्ञेयम् । एवं सत्क्षत्रियोऽपि तादृशो बोध्यः । क्षत्रं तावदधर्मस्य क्षयः, धर्मानुसंधानम्, स्वात्मार्थमन्यार्थञ्च तद्धा-रणम्, रक्षणञ्च भवति; सर्वस्यैकत्वात् । तदनुकरणञ्चाक्षत्रियत्वम्, राजा प्रजादि व्यवहारात् । प्रजानां पालनञ्च तन्मर्यादाभिस्थाप-नमेव भवति । एवं त्रितयत्वेन ब्रह्मज्ञानत्वमेव सद्ब्राह्मणत्वम् । तदनुकरणञ्चासद्ब्राह्मणत्वम् । सत्प्रयोजनतया, यजनयाजनाध्य-यनाध्यापनदानप्रतिग्रहरूपाणी षट्कर्माणीति सर्वस्थितानि भवन्ति । सप्तकर्माधिकारी, न ब्राह्मणो न क्षत्रियो न वैश्यो न शूद्रश्च भवति । ज्ञानक्रिययोः परिवर्तनेन पूर्ववत्सप्तकर्माण्यपि च स्पष्टानि भवन्ति । यजनादीनि हि षट्कर्माणि । सप्तमन्तु, तत्सिद्धान्तरूपमतीतं कर्म करणान्निरपेक्षञ्च भवति । ज्ञानक्रिये-च्छानां प्रत्येकं द्विविधेन हि भेदेन षड्भेदा भवन्ति । तत्समा-हारस्तु सप्तम इति विधानेन स्पष्टमुक्तो भवति । तस्मात्तदन्तर्मुख-वृत्तिभवनस्यैव, द्वितीयसंस्कारत्वं सिद्धं भवति । शूद्राणां कार्याणि च बहिर्मुखानि भवन्ति । इन्द्रियवशीकरणव्यापारस्तु,वैश्यादेवा-रभ्यते । अतस्त्रयाणां वर्णानां द्विजत्वेन प्रवचनम् , उपनयनमु-पवीतधारणं मुख्यञ्च भवति ।

उपनयनं हि सद्गुरुणा कर्तव्यं भवति । संसारमात्रं सुखदुःखरूपं ज्ञात्वा ह्येषावस्था भवति । कर्तास्याश्चेश्वरः । अहञ्चात्मा भवति । सर्वं हि ब्रह्ममयम् । ब्रह्मचानन्दमयं सच्चिद्रूपं भवति । तर्हि किमेवं संसारे भ्रमः—जायते म्रियते तिष्ठतीत्यादिपरस्परव्यतिक्रमविभवः, कथं वा सुखं दुःखं चाप्नोति, कथं हि हर्षशोकौ, रागद्वेषौ च व्यवस्थितौ, किमत्र मानम्, कस्मात्कथं भवति इत्यादिपरिभावने सति सद्गुरुं प्राप्नोति । प्राप्तश्च तदुपनीतो भवति । इदमेव ह्युपनयनं भवति । तत्र, त्रितयज्ञानं पृथक्त्वैकत्वविशिष्टं निर्णीतं भवति । तदुपनयनस्यानुकरणञ्चासत्संस्कारोपवीतोपनयनं भवति । यस्य च व्रतबन्धत्वेन प्रवचनम्, सोयमुपवीतसंस्कारः । यस्मात्कालादयं शास्त्राध्ययने प्रवृत्तो भवति, प्रवृत्तं कारयति च; तस्मिन्काले एव तच्छास्त्राध्ययनरूपब्रह्मचर्यस्यारंभः । तदेवोपवीतं भवति । तत्र सर्वेषां ब्रह्मज्ञानोपार्जनशक्यत्वाद्धर्षो भवति । अयञ्च ब्रह्मचारी भवतीत्यभिप्रेत्य सर्वेप्युत्साहिता भवन्ति । तत्र चाचार्यः नियतः करोति । अनेन सह चैतच्छास्त्रमध्येयं भवति । तच्छिन्हं सूत्रधारणं भवति । उपनयनेऽपि सूत्रत्रयं ज्ञानक्रियेच्छाज्ञापकं भवति । तस्यैवानुकरणं ह्यसत्संस्कारे सूत्रत्रयधारणम् । तच्छास्त्राध्ययनपरिसमाप्तये, विघ्नध्वंसार्थं सर्वेषां बोधनाय च साक्षीत्वेन

यज्ञो भवति । तत्र चैतत्संसारे देवानामृषीणां महर्षीणां ब्राह्मणानां योगिनामन्येषां तद्विशिष्टानां चावाहनं भवति । आवाहयित्वा च सर्वे प्रार्थयन्ति,—एतद्ब्रह्मचर्यं पूर्णं कुरुत, यतोनिर्विघ्नब्रह्मतत्वाध्ययने चास्य प्रवृत्तिर्भवेत्, इत्यादि । एवं सूत्रत्रयेण तं चिन्हितं कृत्वा, तस्याचारशिक्षाञ्च कृत्वा साकमाचार्येण मातापितरौ तमेवमुपदिश्य प्रेषयतः—गच्छ तात यथासुखम्, एतदाज्ञां कुरु, शास्त्राण्यधीत्य ब्रह्मतत्वं परिज्ञाय ब्रह्मभावं प्राप्य संसाराभिनिविष्टो भव, इत्यादि । तादृशज्ञानेच्छाक्रियानुसारेण तस्य चैकान्हपर्यन्तं गृहसंबन्धानुवर्तनमुचितं भवति । पश्चादाचार्यस्यानुवर्तनेन यथावदङ्गोपाङ्गवेदाध्ययने सर्वप्रकारमात्रज्ञाने, प्रवर्तनीयश्चेति विज्ञेयम् । त्रयाणां वर्णानाञ्चैवमन्तर्मुखत्वं सिद्धं भवति । अतस्त्रयाणामनुवर्णितवर्णानामेवोपवीतधारणाधिकारः । शूद्रधर्मे तु सर्वाभिषेवणमेव, न यस्यैतादृशी बुद्धिः, यथा चान्तर्मुखव्यापारो भवति । अत एव द्विजाद्बहिस्तत्संज्ञा भवति ।

अत्रांशे परंपरासंबन्धोऽपि वर्तते । परंपरया वर्णत्रयमिदं वैश्यक्षत्रियब्राह्मणमन्तर्मुखाधिगम्यं भवति । येषामन्तर्मुखीभवनमेव कार्यम्, तत्र जातानामपि तादृशं कार्यं भवति; इति हि लोकसिद्धं भवति । कर्मानुसारेणैव सर्वेषां जननं भवति । यादृशं यस्य यस्य च कर्म, तादृशं तस्य तस्य च कुलम्,

व्यवहारः, धनम्, राज्यम्, सुखदुःखे, भवन्ति । तथैव येषां किञ्चिन्मात्रमपि कर्म तादृशं, तेषामेव वर्णत्रये समुद्भवः । यद्यपि बहूनाञ्चोत्पत्तिमात्रमिष्टं भवति न तत्करणसामर्थ्यम्, तथापि तत्र चोत्पत्तौ सत्यां शिक्षादिकमपि जन्मान्तरे भवतीति निश्चयः। एवं बीजेन हि सर्वत्रोपवीतोपनयनविधिः । अयञ्च वर्णाश्रमधर्म-संस्कारः यज्ञादिकञ्च, सार्वत्रिकं सार्वकालिकं सर्वानुगतश्चेति बोध्यम् । एतदनुकरणंच, धातुवृक्षादावपि सूक्ष्मतया वर्तते । मानवस्य हि, सर्वश्रैष्ठ्यात्सर्वोत्तमत्वाच्चाधिक्यं विज्ञायते । तत्रैवं विधानेन चोपवीतोपनयनसंस्कारो भवति । उपनयनोपवीतयो-रप्येवं भेदः। उपवीतञ्च स्थूलम्, उपनयनं हि सूक्ष्मं भवति ।

सदसदादिभावनञ्चेत्थं भवति । यदसत्तन्नकिञ्चिदिति नियमात्संस्कृतास्सर्वेऽपि चान्तश्शास्त्राधिकारिणो भवन्ति । एत-दन्तर्मुखप्रवृत्तौ सत्यां शूद्रस्यापि द्विजत्वं प्रतीयते । यो ह्येवं कदाप्यन्तर्मुखो न भवति, स नान्तश्शास्त्रे प्रवृत्तः पतितश्च भवति। संसारगतं हि सुखं दुःखञ्च क्षणभंगुरं भासते । मृतौ शोकः, जनने हर्षः, प्राप्तौ सुखम्, तदभावे दुःखञ्चेत्याद्यधमा गतिः । याथातथ्यं हि न सर्वस्य भासते, इदमेव भ्रष्टता । अन्यथा न दुर्गतिः, न च सुगतिरिति च सर्वत्र न भवेत् । अत एव ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यानां प्रसिद्धवर्णनां परंपरया प्रख्यातद्विजानाञ्चा-

युर्बलेन, कर्मानुयोगेन चाधिकार उक्तो भवति । यद्यूर्ध्वमस्ति चैदतत्कालः, न तस्यान्तः प्रभवति; तर्हि तस्यापि तादृशं पातित्यं वेदितव्यम्, नास्मिन्जन्मनि चान्तश्शास्त्रे प्रवृत्तिर्भवति, इत्यादि-तच्छ्रेष्ठानां परिभावना भवति । वर्णत्रयेऽपि, यथाकालं यथादेशं, यथावयश्च परंपरया नियतम्; तथा तस्मिन्तस्यौचित्यं भवति ।

एवं क्रमेण वर्णानां त्रयाणां जननादारभ्यान्तपर्यन्तञ्च सदसद्विशिष्टत्वम्, षोडशसंस्कारैः स्पष्टमुक्तं भवति । तन्मूलञ्चैकं महावाक्यमहमेतन्नेति, निश्चितं भवति । अत्र च बीजमेतन्महा-वाक्यम्, अहमेतन्नेति त्रीणि, समाहारश्च भवति । प्रत्येकं तत्र तादृशात्रितयपरिवर्तनं भवति, समाहारस्य सर्वत्र युक्तत्वात्। अतः प्रत्येकं चतुर्विधेन षोडश भवन्ति । ते च संस्कारत्वेन विधीयते। एतच्चतुर्णां परिवर्तनमेव, जननादारभ्य सामान्यनियतायुषां प्रभ-वति । यद्यपि जननकालेऽपि मृत्युर्भवति, एवं युवावस्थायां बाल्ये चान्यस्मिन्नपि च, अतो न नियतायुः कश्चिदपि भवति; तथापि सामान्यतः, यथाकालगमनमायुरपि नियतं भवति । अस्मिन्युगे मन्वन्तरे वा सामान्यमायुरिदं भवति, तस्य च गतिः आचा-रपरिभ्रष्टानां त्वन्यथा हि भवति । तेषां हि विशेषविधिना प्रयोगः । संस्कारादयस्तु, सर्वसाधारणतया भवति । तस्मा-

त्सर्वार्थम्, षोडशसंस्काराश्च नियता भवन्ति । संस्काराणामेतेषां प्रणवेन संबन्धो विज्ञायते । स च, तादृशाश्वमेधादिवत्पूर्वोक्ख्यानेन बोध्यो भवति । अत एव

"गोमेधश्चाश्वमेधश्च नरमेधश्च सर्वशः ।
संस्काराष्षोडशैवैते प्रणवस्थास्समुद्भृताः ॥"

इत्यादि प्रवचनम् । तस्मात्षोडशसंस्काराणामपि चाकारोकारमकारप्रतिष्ठितत्वं विज्ञेयम् । अत एव तत्रासत्सदिति भेदद्वयम्, ज्ञानक्रियायाः प्रसिद्धत्वाख्यानादिच्छायास्संबन्धरूपत्वाच्च । सदसत्परिभावनया, तद्विवर्तनपरिवर्तनाभ्याञ्च विधेरनन्तत्वम् । अत एव संस्कारस्याप्यनन्तत्वमुक्तं भवति । संस्काराणांकर्म प्रवचनत्वेन क्रियायाः ग्रहणं भवति । अत एव

"यजुर्वेदस्थितास्सर्वे संस्काराश्च भवन्ति हि ।
संसाराणां हि सर्वेषां संस्कर्ता तु पितामहः ॥
महाविष्णोः प्रयत्नेन भासते सकलं जगत् ।
सर्वस्वं प्रणवस्थं स्यात्सर्वान्तर्गतमेव तत् ॥
ज्ञानांशेन तु ऋग्वेदः विष्णुना कल्पितः पुरा ।
कर्मांशेन स्वयं ब्रह्मा यजुर्वेदं चकार च ।
सर्वेषां भूतमात्राणां ब्रह्मा संस्कारकारकः ॥
प्रत्येकमप्यणूनाञ्च भवेद्यज्ञादिभावना ।

संस्कारो हि भवेत्तत्र यथा भावानुसारतः ।
संस्कारेण विशुद्धानां ब्रह्मत्वमुपजायते ॥"

इत्यादि प्रवचनम् । तत्सर्वेषां संस्कारो नित्यो भवति । विना च संस्कारम्, त्रितयात्मकब्रह्मभवनमनुपपन्नम् । यद्यपि प्रत्येकं ब्रह्मत्वं सिद्धम्, तथापि बहूनामेकत्वात्संस्कारोऽयं केवलं सर्वेषामैक्योत्पादको भवति । अन्यथा ह्ययमात्मा निरस्तः, सर्वभिन्नः भवेत् । अत एव

"न चैवायमात्मा ममत्वेन सिद्धः
न यज्ञेन दानव्रतेनानुशिष्टः ।
न तत्संस्कृतस्सुप्रयुक्तः प्रधानः
सदा सर्वदा चाहमेकोऽयमात्मा ॥
न चैवैतदेतत्समष्टिस्समस्तं
न च व्यष्टिरूपो न च ज्ञानरूपः ।
न तद्बोधको नैव बोध्यो भवेत्स्यात्
सदैवाहमेतद्विधानप्रयुक्तम् ॥
मदीयं त्वदीयं न चैवान्यदीयं
सुखं नैव दुःखं परं भावनीयम् ।
न जातो मृतो देहशुद्धोऽयमात्मा
सदैवाहमेतन्नकारप्रयुक्तः ॥

नैवायं नायमत्रस्थः तत्रस्थो नैव किञ्चन ।
सर्वत्रात्मा समानन्दः सर्वदा सर्वसंवृतः ॥
एकप्रणवशब्देन चोमित्येतत्परेण च ।
तद्बोधो जायते नित्यं सर्वगस्सर्वसिद्धिदः ।
अकारोकारमकारैस्संस्काराष्षोडश स्मृताः ॥ ”

इत्यादि प्रवचनम् । तस्मात्षोडशसंस्काराणां धारणं धर्मत्वेनोक्तं भवति । उक्तेन हि नियमेनान्तर्मुखत्वप्रतीत्या, वैश्यक्षत्रियब्राह्मणानामेवाधिकारः । शूद्राणां हि तावत्सेवैव नियता भवति । तत्सेवया तु पुनरन्तर्मुखत्वं तद्व्यापारसाधनं यदिचेद्भवति, तदा स्वसद्गुरुणा सर्वाधिकारेण तेषामपि तत्संस्कारा भवन्ति । अत एव

“ सेवया हि च सर्वैस्तु त्रिवर्णत्वं सुलभ्यते ।
द्विजो भूत्वा यथायोग्यं कर्तव्यं कर्म चोत्तमम् ॥
संस्कारविहितं मुख्यं तथोपनयनादिकम् ।
तं प्राप्नोति मनुष्यश्च सेवया सर्वकर्मणा ॥
मनसा कर्मणा वाचा क्रियया ज्ञाननिष्ठया ।
सर्वथा सेवनं कुर्याद्भूतमात्रस्य निश्चयात् ॥
एवं कृतेन वैश्यत्वं जायते मानवस्य च ।
क्षत्रियत्वं लभेत्तेन ब्राह्मण्यञ्च परात्परम् ॥

लोके च ब्राह्मणो भूत्वा स्वयं संसारकल्पकः ।
बहुस्यामिति सङ्कल्पात्सर्वातीतप्रदर्शनात् ॥
ओङ्कारजायमानत्वात्संसारे त्रितयक्रमः ।
त्रितयं ज्ञात्वैकरूपं ब्रह्मकार्यसुसाधनम् ॥ ”

इत्यादि प्रवचनम् । तस्मादहमयमन्यद्यत्तदिदं त्वमियमित्यादिप्रपञ्चरूपन्नाशयित्वा सर्वं ब्रह्ममयं स्वात्मानञ्च विद्धि, एतदेव संस्कारफलं भवति । सर्वमयमहम्, मन्मयञ्च सर्वमिति हि तत्परिज्ञानम् । तस्मादेवं संस्कृतानां ब्रह्मपरिभावना च सर्वाधिकारसिद्धा भवति । अस्मादेव हेतोर्ब्राह्मणादीनां त्रयाणां वर्णानाम्, ब्रह्मस्वरूपविज्ञानाधिकारस्सिद्धो भवति । शूद्राणान्तु, ब्रह्मप्रबोधमात्रात्सेवाकरणकार्यमुक्तं भवति ; “सम्यक्क्रियते परस्परप्रस्तावः संस्कारः” इति सूत्रात् । परस्परप्रस्तावैश्च यथायथं ज्ञानं भवति । सर्वैः प्रकारैस्तत्करणमिति हि विज्ञेयं भवति । तस्मात्संसारेणैव ब्रह्मज्ञानसिद्धिः । यद्यपि शूद्राणामपि कश्चित्संसार उक्तः, तथापि तस्य सेवान्तर्गतत्वमेव विज्ञेयम् ।

षोडशसंस्काराश्च वेदपरिगणिता भवन्ति । यद्यपि स्मृतिषु दशसंस्कारा उक्ताः, तथापि गौणमुख्यन्यायान्मुख्याश्च दशसंस्काराः,षट्च गौणाः भवन्ति । एवमेव हि षोडशसंस्कारास्संप्रयुक्ता भवन्ति । सर्वेषां नियते चैकायुषि संस्काराणां सर्वेषामप्यावश्य-

कत्वम् । तद्धारणञ्च द्विजादीनामावश्यकं भवति । संस्कारश्च ब्रह्मानुभवनरूपः। तेषां नियमेन यथाक्रमं पूर्वोत्तरत्वमुक्तं भवति ।

संस्कारोऽयं प्रथमः गर्भाधानरूपः। रजोदर्शनञ्च स्त्रीणां कामोत्पत्तौ सत्यां भवति । तच्च मासिकं भवति । प्रतिमासं मासान्तरे वा यद्रजो भवति, तदेव ऋतुरित्युच्यते । अतश्चैषा ऋतुमतीति चोच्यते। ऋतुमतीं दिनचतुष्टयं परिवर्जयेत् , यावद्रजोधर्मस्थितिः । पश्चाच्छुद्धानां तन्निवर्तनेन नारीणां कामोत्साहश्च भवति । तथोत्साहितानामेव तासां भोगो विहितो भवति । तत्रैव वीर्यरजसो योगाद्गर्भसंस्थापनं भवति। तत्स्थापनमेव प्रथमसंस्कारश्चैकः । गर्भवतीनां हि, सामान्याद्विशेषावगतिर्भवति, यथा—वृक्षाणां पुष्पात्परं फलप्रवचनम् । तत्फलस्वरूपसंभवश्चैकस्संस्कारः, बहुत्वप्रकल्पनात् । एवमेव हि नारीणामपि बहुत्वसाधकता वाच्या भवति । तदिदं गर्भाधानविषयं भवति । तन्निर्विघ्नगर्भसंस्थितये संस्कारस्य चैकस्यावश्यकत्वं भवति । एवं सत्संस्कारश्च तावद्ब्रह्मपरिभावनधारणः, कोऽहमस्मीत्येतद्रूपः, कस्मादागतोऽहमित्यादिरूपश्च ।

अथ च सीमन्तोन्नयनसंस्कारो द्वितीयः । यस्मात्कालाद्गर्भाधानं भवति, तस्मात्तदभिवर्धनम् । यस्मिंश्च काले तद्विवर्धनपरिसमाप्तिः, रजोवीर्यस्थितपरमाणुभिस्तत्पूर्तिर्भवति, सर्वा-

ङ्गाङ्गीव्यवहारश्च स्पष्टो भवति; तदा सीमन्तोन्नयनसंस्कारः । स च जीवागमनकालकार्यो भवति । शरीरनिर्माणानन्तरमेव हि जीवाभिनिवेशनमिति सर्वत्रोक्तं भवति । शरीरनिर्माणं हि, रजोवीर्याणुभिर्ज्ञेयं भवति । अणूनां प्रत्येकमपि, तच्छक्तेर्विद्यमानत्वेन, तादृशत्रितयत्वेन च, तन्निर्माणभवनं सिद्धं भवति। पश्चाद्गर्भस्थिते देहे, अस्ति कश्चिदेकश्चात्मा तदणुसंबद्धः । स चागत्य तिष्ठति । तत्र तदागमनोत्साहात्तत्स्थितिसंबन्धपरिरक्षणार्थं सीमन्तोन्नयनसंस्कारः । सीमा हि, शरीरस्य तदन्तम्, तच्च तत्परिसमाप्तिरिति विज्ञेयम् । उन्नयनञ्च तत्संबन्धरूपप्रयोजनसाधनमिति तदर्थः । एवं सत्संस्कारे ह्यहमित्येतद्बोधमात्रम् । अहञ्चात्मा भवति । स चाकारनिष्ठः, देशकालवस्तुभिन्न इत्येवं रूपः।

ततः पुंसवनसंस्कारस्तृतीयः । स च जीवस्य स्थितौ सत्यां या यावस्था भवति, तज्ज्ञापकोऽयं संस्कारः । तेन यस्मिन्यस्मिंश्च योनौ पूर्वमासीत्तत्सर्वयोनेरनुकरणञ्चैकयोनौ तत्परके च भवत्येवेति विज्ञेयम् । शरीरनिर्माणे हि, न स्थितयोनिक्रमेण शरीरनिर्माणं भवति; यथा—वृक्षस्थस्य जीवस्य पशुत्वप्राप्तौ प्रथमं वृक्षनिर्माणं वृक्षजातिव्यक्तिक्रमणे भवति, पश्चात्पशुत्वारोपः । एवमेव हि विधानं सर्वत्र द्रष्टव्यम् । अत

एव सीमन्तोन्नयनानन्तरं पूर्वयोनेः शरीरनिर्माणस्थस्यानुकरणमुक्तं भवति । एतदनुकरणन्तु "जीवागमे सति पुनर्भवति" इत्युक्त्या तादृशः पुंसवनसंस्कारो बोध्यो भवति । एवं सत्पुंसवनञ्च, अहमश्चैतदायोगरूपं भवति । तदहमेतन्मात्रं पुंसवनं प्रधानम् ।

अथ जातकर्मसंस्कारश्चतुर्थः । स च स्यामित्येतात्सिद्धः । तत्सिद्धिमात्रं तत्कर्मेति विज्ञेयम् । यश्च कृतः पूर्वं संकल्पः, स्त्रीपुरुषयोगविहितः, तस्य सिद्धिरित्युत्साहः । तस्यैव संस्थितये जातकर्मसंस्कारः । उत्पत्तिस्थितिविनाशइति त्रिविधा क्रिया भवति । उत्पत्तौ सत्यां तत्स्थित्यर्थं चैवमुक्तं भवति । तत्संकल्पश्च स्थितिमात्रे भवतीति, तस्य कर्मेति भावो बोद्धव्यः । एवं तत्संस्कारेऽपि—एतत्किमस्ति, यदस्त्येतत्, तेन किमहमः, इत्यादिपरिभावना भवति ।

अथ च पुनर्नामकरणसंस्कारःपञ्चमः । सर्वञ्च ब्रह्मेत्युक्त्या सर्वे ब्रह्माण्डकल्पकाभवन्तीति व्याख्यानात्तेषां पृथक्पृथङ्नामकरणं भवति । यद्यपि ब्रह्मणश्चैकत्वम्, एकं ब्रह्म न द्वितीयम्, "न द्वितीयं तृतीयमित्याद्युक्तेः; तथापि पृथक्पृथक्प्रतिभासमानं तथा भासनमात्रम् । अतः प्रतिभासमानानां तेषां नामान्यपि पृथक्पृथगेव सन्ति । वस्तुतस्तु सर्वाणि नामानि सर्वस्याख्यातानि

सन्ति । अतस्सार्वत्रिकत्वात्सर्वस्यातीतत्वाच्च नामकरणं भवति । एवं तन्नामकरणसंस्कारेण, अहमा चैतत्परिभावनम्, एतदा चाहं परिभावनञ्च स्पष्टं भवति । अहमेतदोः परस्परविज्ञानञ्च नामकरणसंस्कारतत्वं भवति, "ज्ञानाधीनन्नाम" इति सर्वत्राख्यातत्वात्, ज्ञानशब्दसंबन्धत्वाच्च । योऽयं जानाति, स तदर्थं शब्दमभिकल्पयतीति बोध्यम् । तज्ज्ञानस्येष्टसिद्धये शब्दोप्यावश्यको भवति । तज्ज्ञानादेव हि शब्दप्रतिपादनं नामकरणं भवति । एतेन शब्देन चास्योच्चारणं बोध्यमिति नामकरणस्वरूपं विज्ञायते । अहमित्युक्त्या चैवं ज्ञानमकारानिष्ठम्, एतदित्युक्त्या चैवं ज्ञानमुकारानिष्ठम्, अहम्यन्तर्गतमेतत्, एतदन्तर्गतमहमिति तद्बीजं भवति । द्वयोरन्तर्गतत्वेनाहन्नैतत्किञ्चिदिति तत्फलं भवति ।

अथ षष्ठोऽयं चूडाकर्मसंस्कारः । चूडाकर्मकरणञ्च जातानां कार्यकरणमिति विज्ञेयं भवति । यो हि जातः तस्य- किं प्रयोजनमिति विचार्य, तत्प्रयोजनं कार्यकरणं संसारव्यवहारसाधनमित्यभिप्रेत्य तस्य चूडाकर्म भवति । अस्मात्कालादेतस्यापि कार्यत्वेन प्रवेश इति तत्स्वरूपं भवति । तस्य च क्षौरकर्मकरणम्, मातृगर्भजातकेशनखापनयनरूपम् । तत्कृत्वैव संसारव्यवहारो द्रष्टव्य इति बोध्यं भवति । तस्मिंश्च दूरीकृते सत्यपि पुनस्तदुत्पत्तिर्दृश्यते। इतीदमेव संसरणफलं भवति, यो

भवति स विनश्यतीति नियमात् । केशाद्यपनयनरूपञ्च चूडाकर्म कृत्वा पुनस्तस्य वस्त्रालंकारयोगोऽपि भवति । तत्रास्त्यहङ्कारादिभावना । एवं संस्कारेणाहमेतदोरैक्यमुक्तं भवति । अहमेतच्चास्म्येवेत्यहमो ह्यहङ्कारः । तश्चैतादिति स्वयमपि जानाति । अहमेतादस्मीति , पूर्णस्संसाराभिनिवेशो भवति । सैव ममभाववृद्धिरेवम्—अहमेतदित्थम् ,नास्मत्सदृशोऽन्यः कश्चित् , इति । यदस्मि तदहमेवेत्येतत्स्थत्वम् । अहमः एतदश्च पूर्णं ज्ञानम्, एतदंशो चाहमः प्रवर्तनमिति चूडाकर्मतत्वमुक्तं भवति । अहमश्चैतादि पूर्णाभिनिवेशनम् , ह्येतदाच्छादनञ्च भवति । एतदा ह्याच्छादनञ्च सद्वस्त्रालङ्कारः । एवं चूडाकर्मण्यपि केशादिकमपनीय संसरणरूपवस्त्राद्युपचारो भवति । यथा च बालो वर्धते, तथा तस्य ह्यादिकमपि तत्क्रियोत्पन्नं भवति । अन्यथा तु बाल्ये स्वच्छन्द एव नात्मानं मन्यते , न परं सर्वञ्च । स्वमयमित्यादि तु बालस्वरूपाचरणेन विज्ञेयं भवति । अत एव तत्संस्कारस्याप्यावश्यकत्वमुक्तं भवति ।

अथ कर्णवेधः संस्कारस्सप्तमः । तत्रच क्रियामात्रस्य परिज्ञातृत्वं भवति, क्रियते वेधः स्वपरान्यभवनामिति, प्रपञ्चपरामिति च तदर्थात् । तत्र च सर्वमिदं मदीयमस्ति, अन्यच्च निरर्थकमिति ज्ञानं भवति । यश्चायं संसारः स एव मुख्यो भवति । नात्मा

परमात्मा चेति तत्परिभावना भवति । इत्थंभूते क्रियाप्रविष्टेऽपि क्रियायास्सत्वेन कर्णवेधसंस्कारो भवति । तत्राप्यस्ति क्रियाकरणजन्योत्साहः । एवं सत्संस्कारोऽपि तादृशश्चैतन्नास्मीति प्रयुक्तो भवति । एतज्ज्ञानञ्च—अहन्न किञ्चिदस्मि, यदस्ति तदेव, एतद्भूतोऽहम् ,इति । एतन्मात्रस्यप्रकल्पनं कर्णवेधसंस्कारः । एतत्संसारस्य याथातथ्यं विज्ञाय पुनरन्यापेक्षा भवति । अत एवायमपि सप्तमस्संस्कारोऽपि मुख्यो भवति । अस्यैवानुकरणमसत्संस्कारकर्णवेधः । श्रवणच्छेदनञ्च ह्यस्मात्कालाद्यावदेतत्संसारानुभवनञ्च कर्तव्यः, सन्त्यत्र मणयः, सौवर्णानि वस्तून्यनेकानि सन्तीति, तद्धारणे प्राप्तकरणे च प्रवृत्तिरपि तस्मात्कालाद्भवति । अनेनापि सप्तमस्याधिक्यं संसूच्यते । सत्संस्कारे तु चैतन्मात्रस्य ज्ञानं भवति । यद्यपीदमेतद्दुःखसुखमयम् , तथापि ममत्वञ्च तत्राभिवर्ततएव ।

अथाष्टमस्संस्कारो व्रतबन्धः, यस्योपवीतत्वेन प्रवचनम् । अत्र च संसारकार्यं ममत्वव्यवहारं किञ्चिज्ज्ञात्वास्त्येवमेतत् । एतत्प्रकाराणां तन्नियन्तृणां तत्कर्तृणाञ्चापि ज्ञानप्रयोजनतयान्तर्मुखीकरणं भवति । केन केन प्रकारेण संसारस्साधयितव्यः, कोऽत्र नियमः, इत्यादिपरिज्ञानाय चैतदन्तशास्त्राध्ययने यस्मिन्नेतत्प्रकाराख्यानम् ; तत्र तन्माता पिता च प्रवर्तयाति । अस्य

च द्विजादिकार्यत्वात्तन्मातापितरावपि तथैवेच्छतः ; इत्यपेक्षया तु स्वबालं तत्राभिनिवेशयेते । तज्ज्ञानारंभजन्योत्साहश्च भवति । तत्र च विघ्नपरिशान्त्यर्थमुपवीतसंस्कारं कृत्वा, संस्कृतञ्च गृहान्निर्गमय्याचार्येण सहाभिनिवेशयते। तस्मै ददाति चेत्थमाज्ञाम्—गच्छ, प्रह्मतत्वमभिज्ञाय, अहमेतन्नेति च पूर्णं ज्ञात्वा, अहमिदमेतादिदम्, अहमेतदोः, इदं नेदं नैतदोः, नाहमोः, नाहमेतदोश्च योगं विज्ञाय ; अहमेतन्नेत्येतद्रूपसाधने प्रवृत्तो भवेति । एवं सत्संस्कारेण संसाराकुलो भूत्वा—एतत्किमस्ति, एतदेव सर्वथा मान्यं भवति, कथमेतादृशे दुःखेप्येतत्करणे प्रवृत्तिः, इत्यादि पर्यालोच्य विषीदति । सत्यपि च तस्मिन्विषादे योह्येतन्मात्रं जानाति, स स्वयमाचार्यत्वेन तं शिक्षति । एष एव हि संसारः। एतदर्थञ्चावश्यकोऽयमेतत्परमपीत्यारभ्य अहमम्, एतदम्, नकारस्वरूपम्, तद्विवर्तनपरिवर्तनयोगं चाधिगच्छ ; इत्यादिकञ्च बोधयति स्वसदाचार्यः । इदमेव चोपनयनं भवति । एतत्संसारमात्रस्याहमेतन्नविशिष्टस्य च नियन्ता चाचार्यो भवति, यो हि नित्यं प्रेरयति । "अहमित्यस्याचार्यो ह्यर्थो भवति । पृथक्च ह्येतादित्यस्याचार्यो भवति, पृथक्चनेत्यस्य एवमहमेतन्नेति विशिष्टस्य तद्योगस्य च" इत्यादिसंसारप्रकारतया ह्याचार्याणामपि चानेकभेदः । तादृशेन नियमेन संस्कारमात्रं सर्वपुरुषस्य

यथायोग्यं भवति । तन्नियन्ता चाचार्यः कारयति । यस्य यस्य च यन्नियतम्, स तत्तत्प्रवर्तयतीति नियमेन हि सर्वं बोध्यं भवति । तस्मादुपनयनसंस्कारार्थमपि सद्गुरुर्भवति, यश्च यथावत्संसारादिकमहमेतन्नेति मात्रं ज्ञापयति ।

तत्र गायत्र्यादीनामप्यवधारणीयत्वेनोपदेशः । अत एव "एषा च गायत्री पूर्वमवधेया प्रणवप्रतिष्ठिता" इत्यादि प्रवचनम् । अतश्चैवमुपदिश्य वेदं पाठयति । एवमेव च "एतत्प्रकारविस्तारमीदृशमेषा क्रिया चैतज्ज्ञानमेतादिच्छा समाहारश्चायमेतदेकत्वमहमेतन्नेति योगं ब्रह्मतत्वमिदं ब्रह्मेदम्" इत्यादि प्रवप्रवचनं बोधयति । तदेव च सद्ब्रह्मचर्यं भवति । अत्रैवमपि शिक्षयन्ति—शब्दे चैतादृशी शक्तिरस्ति, एतादृगुच्चारणेनैवं भवति, एतादृशश्च शब्दक्रमारोपणे ह्ययं विकारः, एतादृशारोपणे ह्ययमुपलभ्यते, अनेन कारणेनैतयोर्योगः, अनेन चैतद्वियोगः, योगवियोगयोः फलं मूलञ्च, एतदिदानीं योक्तव्यं वियोक्तव्यञ्च, इत्यादिकर्तव्याकर्तव्यविषयं सर्वमपि ज्ञापयति । एतदनुकरणञ्चात्रासत्स्वपि वर्तते । यथावद्गायत्रीं प्रणवसहितां पूर्वं पाठयति । ततः प्रणवार्थः गायत्र्यर्थश्च द्रष्टव्यः । अत्रायं भेदः । एवं ह्युपवीताचार्यः पाठयति—एतज्जपं कुरु, जपस्तु सार्थकपदस्मरणम्, इदमित्थमेवास्ति, आसीदित्यपि, भवि-

ष्यत्यप्येवम् , इति । एवमेतस्यापि प्रातः सायं मध्याह्ने च त्रितयक्रमेण नियमः । प्रातरुत्थाय पूर्वं प्रणवसहितां गायत्रीमभिध्यायेत् । पुनः प्रणवगायत्र्यवधारणतया मूलाभिनियमेन पठने प्रवृत्तिः । तत्रैतत्प्रकाराणां यथाबोधमङ्गान्यध्येतव्यानि भवन्ति । पुनश्च तस्मिन्काले यदिदमधीतम् , तन्मूलं प्रणवगायत्र्येवेति परिभावनायै मध्याह्ने तत्स्मरणं भवति । पुनश्च तत्पठनं यथायोग्यङ्कर्तुमुचितं भवति । पुनश्च सायं प्राप्य यदिदमधीतम् , तन्मूलं सप्रणवगायत्र्येवेति विज्ञेयम् ।

एवं हि सन्ध्याविधिः । सप्रणवगायत्र्याः सर्वमूलत्वेन सर्वथा सर्वदा सन्ध्याकर्मोमयुक्तं भवति । यत्कृतं मया, तन्मूलं किमस्तीति परिशोधनाय सन्ध्याकरणम् । सम्यग्ध्यायति सर्वानिति सन्ध्या भवति । ध्यानन्तावन्मूलपरम् । सर्वन्तावज्ज्ञानपरामिति व्याख्यानात्स्वज्ञानमात्रं गायत्र्या वेदितव्यं भवति । प्रातर्मध्याह्नसायञ्च तावत्तादृशः कालत्रयपरो बोध्यः । आत्मानात्मा निषिद्धस्थश्च कालत्रयं वेदितव्यम् । आत्मा तु प्रातःकालरूपो ह्यकारानिष्ठः । तत्राहमेतन्मात्रं स्वच्छन्नं नवीनं सर्वज्ञानराहितं भवति । अत एव प्रभातस्य परमशोभाप्युक्ता भवति । योह्यात्मा सर्वतोऽपरिच्छिन्नस्स एव प्रभा भवति । प्रभैवास्ति स्वयमत्रेति प्रभातः । प्रकर्षेण स्वयत्नेन स्वयं भातीति हि तदर्थः । पश्चा-

न्मध्याह्नकालस्तावत्संसारपरः । आत्माचानात्मान्तर्गतः । तस्मान्मध्याह्नो ह्युकारानिष्ठः क्रियापरः सर्वज्ञानसहितो बोध्यः । सायंकालश्च निषिद्धपरो ह्यात्मानात्माक्रियायाः विरामरूपो मकारनिष्ठः । तदेव महमेतन्नेति परा त्रिसन्ध्या समभिधीयते । सायमूर्ध्वं हि रात्रिः । तत्र प्रळयक्रिया नकारपरा नैतदहमेतद्घटयित्री च बोध्या भवति । एवमहमेतन्नेत्यस्य विवर्तनपरिवर्तनयोरनाद्यनन्तत्वात्सन्ध्याया अपि तादृशस्वरूपत्वमुक्तं भवति । एतत्सन्ध्याधिकार्यप्युपनीत एवेति विज्ञेयम् । उपनीतानामेव हि ब्रह्मतत्वपरिभावना भवति । तत्परिभावनैव हि सन्ध्येत्यभिधीयते । तस्याः कालेन सह योजना भवति । अहमेतन्नेति तु ज्ञानेच्छाक्रियारूपं हि भवति । समाहारश्च तावत्समाधिः । तस्मादेतज्ज्ञानेच्छाक्रियापरिज्ञाननियमेन ह्युपनीतानामेव संध्यात्रयेऽधिकारो भवति । अत एव हि "सात्विकी राजसी चैव तामसी" इति सन्ध्याप्यभिधीयते । सात्विकी ज्ञानपरा, राजसी क्रियापरा, तामसी त्विच्छापरा निषिद्धरूपा । सन्यायाः अपि प्रत्येकं ह्येवन्नियमेन तस्याः त्रैविध्यमुक्तं भवति । अत एव

"उत्तमा तारकोपेता मध्यमा लुप्ततारका ।
जघन्या सूर्यसहिता प्रातस्सन्ध्या त्रिधा स्मृता ॥
एवं हि दिनमानेन मध्याह्नस्त्रिविधः स्मृतः ।

पूर्वाह्णो ह्यपराह्णश्च मध्याह्नश्चेतिहि क्रमः ॥
उत्तमा भास्करोपेता मध्यमा लुप्तभास्करा ।
अधमा तारकोपेता सायंसन्ध्या त्रिधा स्मृता ॥ ”

इत्यादि प्रवचनम् , अस्यार्थोऽपि च, तादृशज्ञानेच्छाक्रियानुसारेण बोध्यः । तारकोपेता हि प्रभाभवनमात्रस्थितिः । तारकायां विनष्टायां प्रभायाः पूर्णत्वं भवति । पूर्णप्रभायान्तु संसारस्याभियोगात्तत्प्राप्नोति । अहमः स्वच्छन्नत्वं केवलप्रकाशरूपत्वञ्च नानुभासते । अत एव तारकोपेता बालप्रभा सन्ध्याचोत्तमा पूर्णज्ञाननिष्ठा भवति । मध्यमा हि लुप्ततारका, केवलप्रकाररूपा प्रभा भवति । तत्र पशुपक्ष्यादीनां सर्वेषां सर्वसंसारकार्याणाञ्चारंभावशेषः । सूर्यसहिता या सा तु सन्ध्या संसारस्था निषिद्धपरा बोध्या भवति । प्रभायास्तु तत्र विनाश्यत्वम् , उष्णादिव्यापारतया तमः प्रकाशयुक्तत्वमेव भवति । एवं मध्याह्नेऽपि क्रियायाः बालत्वं तादृशं बोध्यम् । क्रियायाः कारणमात्रं तावदारंभाद्युपयुक्तं भवति । आरंभे सत्यपि तावन्मध्यमत्वम् । कार्यकारणव्यापारकालतया निषिद्धत्वं बोध्यम् । सायं सन्ध्या तावद्भास्करोपेता ज्ञाननिष्ठा समाप्तिकाललक्षणा च भवति । भास्कराभावेऽपि प्रभा क्रिया भवति । किञ्च प्रळयस्य समाहाररूपत्वं भवति । पुनस्तारकोपेता

तावत्प्रळयात्मिकी, निषिद्धाचभवति । एवंक्रमेणसंध्यात्रयास्य परिवर्तनं भवति । अहमेतन्नेति नियमेन प्रणवस्थेन च रात्रावपि तादृशत्रितयव्यवहारः । रात्रेश्चापि सात्विकी राजसीतामसी ज्ञानक्रियेच्छारूपेति च व्यवहारः । एवं क्रमेण हि दिवा रात्र्यनुवर्तनं सर्वभूतानां भवतीति विज्ञेयम् । दिवारात्रिस्सन्ध्याचेति त्रितयसत्तापि दृश्यते । अत एव

“ प्रातस्सन्ध्या ह्यकारस्था ह्यहमा चैव संयुता ।
ज्ञानरूपा परा प्रोक्ता चात्मानन्तत्ववाचिका ॥
उकारस्थश्च मध्याह्नश्चैतदा हि समन्वितः ।
क्रियापरायणी सन्ध्या चैषा माध्याह्निकी मता ॥
सायंसन्ध्या मकारस्था प्रळयान्तप्रवाचिका ।
ओमित्यन्तर्गता सन्ध्या त्रिविधा पर्युपासिता ॥
प्रातस्तु सात्विकी सन्ध्या मध्याह्ने राजसी मता ।
सायंसन्ध्या नकारस्था तामसी प्रळयात्मिका ॥
अहमेतन्न संयुक्ता चोमित्यन्तर्गता मता ।
कालातीतोह्यनन्तत्वात्सर्वदैवं विधिर्वृतः ॥
रात्रावपि क्रियास्सर्वाः कालोऽयं त्रितयात्मकः ।
सात्विकी राजसी चैषा तामसी ब्रह्मसंज्ञका ॥
दिवा रात्रिस्तथा सन्ध्या त्रितयं चैव तत्र हि ।

सर्वं तत्संविधानेन ज्ञातव्यं प्रणवात्मकम् ॥
अकारोकारमकारस्थं ज्ञानेच्छाक्रियापरम् ।
ब्रह्मप्रकल्पकत्वेन चाधिकारो विधीयते ॥
सर्वेषामुपनीतानां ब्रह्मकार्यानुवर्तिनाम् ।
एतदावश्यकं विद्याचाधिकारो भवेत्ततः ॥
शूद्राणां सेवा धर्मस्याद्ब्राह्मभूतानुकल्पनम् ।
अन्तर्मुखप्रभूतानां ब्रह्मज्ञानं प्रयोजनम् ॥
एतत्प्रयोजनेनैवं सम्यग्ध्यानं तदुच्यते ।
ध्यात्वा कृत्वा यथाशक्ति ब्रह्मतामधिगच्छति ॥
यादृशं विद्यते ध्यानं तादृशं लभते सदा ।
ध्यानं ब्रह्म स्वयं ब्रह्म ध्येयं ब्रह्मेति भावनात् ॥ ”

इत्यादि प्रवचनम् । तस्मात्सर्वभूतानां न संध्याधिकारः, किन्तूपनीता द्विजानामेवेत्युपदेशफलं भवति । अस्यास्सन्ध्यायाः करणस्य तावद्ब्रह्मभावनं तत्प्राप्तिहेतुत्वं वेति व्याख्यानफलं भवति। तस्मात् “त्रिसन्ध्यामुपासमानो ब्रह्मत्वमधिगच्छति” इतिवचनम् । एवमेव

“ पूर्वां सन्ध्याञ्च नोपास्ते नोपास्ते यश्च पश्चिमाम् ।
स शूद्रवद्बहिष्कार्यः सर्वस्माद्द्विजकर्मणः ॥

इत्यादि प्रवचनम्। अत्र सन्ध्यायाश्चाकरणे दोषो निरूपितः ।

अस्यार्थस्तु, यो हि सन्ध्यां पूर्वां ज्ञानावस्थितां नोपास्ते, न च पश्चिमाम्; तस्यैवमवस्था ज्ञातव्या भवति । नायं ब्रह्मभावे प्रवृत्तो भवेत् , न चास्यान्तर्मुखत्वम् ; किन्तु केवलमुपवीतधारणमात्रेणैव द्विजत्वमस्य व्यवस्थितं भवति । अत एव “ सर्वस्मात्साति द्विजत्वेऽपि द्विजकर्मणा बहिष्करणम् ” इत्युक्तम्। यद्यपि जननादिकन्तावद्द्विजत्वप्रयुक्तम् , तथापि तद्द्विजत्वधर्मारोपणन्नतत्रेति नियमात्ततो बहिर्भवतीति विज्ञेयम् । अन्तर्भूतानामेव बहिर्भवनं युक्तम् , “ अन्तर्भूतो बहिर्भवति ” इत्यादिप्रवचनात्। तस्माद्द्विजत्वाच्छूद्रे पातित्यं व्याख्यातं भवति ।

अत्र सन्ध्यायास्तावदाचमनं प्राणायामः मुद्रादिकञ्च समुपन्यस्तं भवति। आचमनं हि तज्जलेन ब्रह्मत्वे पर्यभिनिवेशनम् । शुध्यर्थमिदं भवति। शुद्धिवाच्यतया तदाचमनाभिमन्त्रणप्रयोजनं भवति। मन्त्रेऽपि शब्दशक्तेर्विद्यमानत्वेन, तया संशोध्य तत्पानञ्च हृदयशुध्यर्थं व्यवस्थितं भवति । शब्दशक्तिस्तु सर्वतः प्रधाना भवति । अतस्तयाभिमन्त्रणं समुचितं भवति । अन्यथा मन्त्रं विना नाचमनमुपयुक्तं भवेत्। तत्रैवं प्राणायामोऽपि तादृशत्रितयात्मकः, कुंभकरेचकपूरकरूपइति व्याख्यातम् । त्रिभिरेतैश्च संसारो भासते । प्रतिक्षणमणूनां प्रत्येकमपि चैवं भासते। तादृशं ब्रह्म वेदितव्यमिति तत्फलं भवति। मुद्रा हि परस्परयो-

गश्चैकैनैकजातं वदति । एवं हि किल ज्ञायते—जनको जाते लुप्तः, पुनस्तेनान्यो जातः, स च तत्र लुप्तः इति । एवमनन्तानन्तं परस्परयोगमयं सृष्टिमात्रं वेदितव्यम् । येन कारणेन चतुर्विंशति-वर्णात्मिका गायत्री, चतुर्विंशत्प्रकारबोधिका, तत्पूर्वाख्यानतया तादृशचतुर्विंशतिमुद्रां परस्परप्रकारयोगसंवृतां वेदयित्री भवति । तद्विधानेन मुद्राकारणं हि संसारस्यैतादृशव्यवस्थारूपं भवति । एवमेव सर्वमस्तीति मनसा सम्यगवधार्य तादृशं सर्वयोगरूप-मैक्यं कर्तुमुचितं भवति । तत्स्वरूपं हि—इदमेव भाव्यमतोऽ हमप्येवमिति । अहमहमित्येका मुद्रा एतदेतदित्येका मुद्रा, अह-महमेतदित्येका मुद्रा, एतदेतदहमित्येका च भवति । एवमेतदे-तन्न, न नेत्येतत् , नैतदहम् , चेत्यादिक्रमेण चतुर्विंशतिप्रकारप-रिज्ञानं भवति । तदेकत्वञ्च वास्तवनिष्ठम् , मुद्रानुपयुक्तञ्चेति बोध्यम् । एवमपवित्रं पवित्रञ्च न किञ्चिदस्ति । न पापन्नपु-ण्यम् , सर्वमावश्यकं, सर्वपरम् , अवस्थानवस्थे, विधेयमवि-धेयमित्याद्यवधारणमेव मानसं स्नानं भवति । सर्वमेकरूपं ज्ञात्वा स्वयं शुद्धात्मा ब्रह्म संपद्यते, इति तदर्थो विज्ञेयः । तस्यैवानु-करणं तादृशेन मन्त्रेण, येन चैतद्विचारः । अतः स्नानमुक्तं भवति ।

एवं हि विधिस्सन्ध्याया भवति । प्रथमं हि चैकान्ते देशे, चैकासने समुपविश्य शाब्दत एवं परिचिन्तनीयम्—किङ्कर्त-

व्यम् , ब्रह्म किमस्ति, कोऽहम् , किमेतत् , कस्संबन्धश्च इत्यादि । एवं प्रश्नोत्पन्नस्योत्तरमन्त्रं पठितव्यम् ; तदेव ध्यानं भवति । ततः सर्वं सर्वशुध्यर्थं मन्त्रेणाभिमंत्र्य जलं प्रोक्षयेत् । तेनापि विभज्यस्य चैक्यं सूच्यते । तत्रैवं त्रितयमेकरूपं विज्ञाय तदावश्यकञ्च ज्ञातुमुचितं भवति । ततश्चाहमिति बुध्या सङ्कल्पङ्कु-र्यात् । ततो बह्विति प्रतिभासः । यदेतद्वह्व, तदहमित्यनुकरणम् । ततः पुनराचमनं तादृशं शुद्धानुभावनं भवति । ततो नियमेन प्राणायामः । व्याहृतित्रयसहिता गायत्री प्रणवावधारणीया भवति । कृतेऽपि यदिचेच्छक्त्याधिक्यम् , तेन पुनस्सप्तव्याहृतिसहिता सप्रणवा च गायत्री सर्वमकारमयी सर्वाश्रयाश्रयभूता धार-णीया भवति । धारणा च तस्यास्तादृशाचारकरणमित्युपदेशः । तत्र तावत्प्रकाराणां सर्वयोगवियोगव्यवस्थापरिज्ञानरूपा मुद्रा भवति । तस्याञ्च मुद्रायामैक्यं हि लक्ष्यार्थः भवति । मानसस्नान-ञ्चेत्यादिविधिना पुनर्गायत्रीमभिजपेत् । तदर्थानुसंधानम् , तादृशश्चाचारः कर्तुमुचितं भवति । अत एव "तज्जपस्तदर्थ-भवनम्" इति सूत्रम् , "आचारार्थमर्थभवनमिति सूत्राच्च । तस्मात्तादृशी सन्ध्या सर्वाभिरूपा सर्वाश्रयकर्त्री तन्नियमेन ज्ञातव्या भवति । तस्याश्च ह्युपनीतानामेवाधिकारः । अत एव "अह-रहस्सन्ध्यामुपासीत" इति श्रुतिः । एवमेव

“ त्रिकालमाचरेत्सन्ध्यां सर्वसिद्धान्तवाचिकाम् ।
प्राप्यते परमं तत्त्वं सत्यं प्रणवगोचरम् ॥
अकारोकारमकारस्थं त्रयं सर्वसंज्ञकम् ।
त्रिकालानुष्ठितं नित्यं साक्षाद्ब्रह्मस्वरूपवत् ॥
एतदेतत्कृतं नित्यं ब्रह्मत्वपरिसर्जनम् ।
संसर्गात्सर्वसिद्धोऽयं तादृशस्तत्त्ववित्परः ॥
स्वयन्तु त्वं स्वयं ब्रह्म सन्ध्या चैव स्वयं स्वयम् ।
प्रणवात्मस्वयं विद्धि स्वात्मना स्वं हि सर्वथा ॥
ओमित्येकाक्षरो मन्त्रः सर्वगस्सर्वसंस्थितः ।
यश्चतं ध्यायते नित्यं सद्विजादधिको भवेत् ॥
तस्माद्वैश्यः क्षत्रियश्च ब्राह्मणस्सदसद्विधः ।
वर्णत्रयात्मकमिदं तत्त्वं ब्रह्मपरायणम् ॥
जपेदेवं त्रिकालं हि सर्वेभ्यो ह्यधिको भवेत् ॥”

इत्यादि प्रवचनम् । तस्मात्तदुपनीतानामेव सन्ध्यायामधिकारः । तादृशेनैव ब्रह्म विज्ञेयं भवति । एवं संस्कृतेन हि साङ्गोपाङ्गवेदोपवेदादिकं सर्वमध्येयं भवति । ज्ञात्वा च परमं तत्वं परंपरागतम्, सर्वाधिभूतं स्वकार्यम्, ब्रह्मकार्यञ्च साधयन्नथ कार्यान्तरपरो भवितुमर्हति ।

अथोद्वाहसंस्कारः । तत्र च भेदद्वयम् । प्रथमश्च संस्का-

रक्रमे नवमः स्नातकव्रतरूपः, द्वितीयश्चोद्वाहरूपः क्रमे च दशमः । स्नातकव्रतन्तावद्ब्रह्मचर्यसमाप्तिरूपम् । पूर्णे च ब्रह्मचर्ये ब्रह्मतत्वज्ञाने ब्रह्मभवनेच्छा भवति । ब्रह्मणश्च यद्यत्कार्यम्, तत्करणापेक्षैव स्नातकव्रतं भवति । तत्र चैवं भवति——अनेन प्राकारेण ब्रह्मतत्वसाधनं भवति, अयमेव तस्य सद्भावः, केन प्रकारेण चैतद्भवति , एतदाचाहमस्संबन्धफलम् , संबन्धप्रकारश्चावधारणीयः इति तस्यैवानुकरणम् । असत्स्नातकव्रतके कन्यावलोकनं हि—इत्थंभूतयाऽनयास्मिन्कुले निर्दोषे दोषं परिहृत्य वा दोषादोषयुक्तेऽदोषे केवले दोषसहिते च विवाहौचित्यम् , अनया सहेत्थंभूतया कृते ह्युद्वाहे सति चैवं फलं भवितुमर्हतीति विचाररूपम् । ततोद्वाहसंस्कारः । उद्वाहः कर्तव्यस्सर्वेषाम् । पूर्णे हि प्रगल्भवीर्ये , कामप्रेरणया स्ववयोन्यूनामुद्वहेत् । अत्र च ब्रह्मणः क्रिया परिसाधनीया । बहुस्यामिति संकल्पानुगुणं जातपूर्णोत्साहः भवति , तस्य ब्रह्मज्ञानसंयुक्तत्वात् । स्त्रीपुरुषयोरैक्यव्यवहारश्च , समानव्यसनशीलत्वतदैकमत्याभ्यां भवति । तत्र स्वयमहंरूपश्चात्माकारनिष्ठः । सा चैतद्रूपानात्माह्युकारनिष्ठा भवति । तयोरैक्यं हि समानशीलव्यसनत्वरूपम् , सामानाधिकरणम् , नकारात्मकम् , मकारनिष्ठं बोध्यम् । एवं क्रमेण ह्युद्वाहसंस्कारः क्रियाप्रधानो मुख्यश्च भवति ।

तदेवं सत्संस्कारोऽपि बोध्यः । अहमेतद्योगरूपौ प्रकृतिपुरुषौ, आत्मानात्मानौ व्याख्यातौ । यद्यप्यात्मानात्मनोरभेदः, तथापि कार्यव्यवसायेन तद्विधानम् । तस्य चानुकरणमेवेदं सर्वं भवति । कन्यापुरुषयोरपि ब्रह्मचर्यं पूर्वसाम्याद्द्रष्टव्यं भवति । ब्रह्मचारिणामुद्वाहस्तु, ब्रह्मचारिणीभिस्सह प्रशस्तो भवति । सति च द्वयोर्ब्रह्मज्ञाने, न हर्षशोकौ नापि चानियतकाले विकारोत्पत्तिर्न च रोगादिभवनम् । अतः स्वच्छन्नं सर्वनिरस्तं समस्तयुतं सर्वमेकमयं ज्ञात्वा गृहाश्रमं स्वीकरोतीति सिद्धान्तः । ब्रह्मचर्यमन्तरा ह्युद्वाहसंस्कारकरणे दुःखमेव भवेदिति प्रशस्तं भवति । वेदोपवेदादिज्ञानेन सर्वेषां विकाराणां परिहारो भवेत् । यथा चास्मिन्संसारे स्वयमेव रोगः, स्वयमेव चौषधादिकम्, तथा सर्वदा जननञ्च भवति । तथा च रूपान्तरं प्रळयस्सर्जनं शयनं जागरः, दिवा रात्रिश्चेत्येतेषां ज्ञानं भवति । न हि तेन कर्तुस्सुखदुःखे, न च हर्षशोकौ, नापि च तत्र काचित्परिभावना; किन्तु सर्वकाले सर्वदेशे च करणव्यापारएवेति विज्ञेयम् । एवमेव ब्रह्मतत्त्वज्ञाने च गृहाश्रमधारणम्, न तेषां सुखदुःखादिपरिज्ञानम्; किन्तु सर्वानन्दमयं सच्चित्स्वरूपमेवेति बोध्यम् । अत एव

"ज्ञात्वा ब्रह्म यथायोग्यं सर्वाश्रयफलावृतम् ।

स स्नातकव्रतं कृत्वा कन्यां ज्ञात्वा यथामति ॥
संबन्धं तत्प्रयोगार्हं स्वस्यैवं परिकल्पयेत् ।
अकारोकारविधिना ज्ञात्वा कन्यां समुद्वहेत् ॥
तस्माद्गृहाश्रमे धर्मे सच्चिदानन्दसंस्थितिः ।
एतत्त्रयाद्यद्यभिन्नमेकैकप्रतिभासनम् ।
तदेव पापं तद्दुःखं तस्मादेवं विधिर्वृतः ।
ब्रह्मतत्त्वपरिज्ञाने चोद्वाहस्सुखदायकः ॥
आत्मा नात्माभियोगेन कर्तव्या ह्युचिता क्रिया ।
विद्धयोङ्कारमयं सर्वमात्मा नात्मपरायणम् ॥
तद्विवाहव्रतं धृत्वा क्रियतां ब्रह्मसाधनम् ।
ब्रह्मज्ञानं विना त्वेवं नैवैषा नैष्ठिकी क्रिया ॥
अतस्सम्यक्परिज्ञेयो विवाहस्स्यात्परस्परम् ।"

इत्यादि प्रवचनम् । अस्मादेव हेतोर्जात्यादिपरिभावनाप्येवं भवति—ईदृशी हि मदीया व्यक्तिः, एतत्प्रकृतियुतोऽहम्, एतत्प्रकृतिकं वीर्यं मयि, अस्मत्कुलोत्पन्नानां हि चैषा रीतिः, अयञ्चविचारः, कार्यञ्चेदम्, इति । सति चैतेषामानुकूल्ये कन्याया ह्युद्वाहौचित्यं भवति । अकृते चैतादृशविचारे प्रकृतेर्विरोधः, परस्परमप्रीतिश्च भवेत् । किञ्च दोषाश्चाप्यनेके भवन्ति । तस्मात्—यादृशो यः, स्वयं यत्प्रकृतिकः, यादृशनियमाचा-

रवान्, यादृशकर्मकारी, तादृशीमेव कन्यां स्वयमेवं विचार्य समुद्वहेत् । अस्यैव हि ज्योतिश्शास्त्रे गणनादिना व्यवहारः । द्वयोर्नाम्ना, तज्जन्मकालेन, तल्लग्नाद्युपभावनया, राश्यादिव्यवहारेण च तयोः प्रकृतेस्स्वभावनिर्णयस्समुचितो भवति । किञ्च—अस्य चैषा प्रकृतिः, एवं व्यवहारः, कन्यायाश्चैवं प्रकृतिरेवं व्यवहारः, अनेनानेन संबन्धो भवति वा न भवति इत्यादिपरिभावना हि विवाहविचारो भवति । एवं कुलपरिज्ञानाय वृद्धादीनामेवं सम्मतिग्रहणम्,—एतदुत्पत्तिपरंपरा चैतादृशी, अत्र चैवं कार्यं भवति, अयमेवात्र सनातनो धर्मः इत्यादीतिहासेन तद्वृद्धानुमतिर्बोध्या भवति । किञ्च ततस्तयोर्वैद्येन शरीरधर्मपरीक्षा चैवं कार्या भवति—कफप्रकृतिकोऽयम्, वातप्रकृतिकोऽयम्, पैत्तिकोऽयं वा, इत्यादि । तस्मादनयोर्वीर्यादिप्रकारश्च कीदृशः, वृत्तिश्च कीदृशी इत्यादिविचारेण निश्चयं कृत्वा ह्युद्वाहः कार्यो भवति ।

अथ च पुनस्तयोः कामशास्त्राभ्यसनेन प्रागल्भ्यमपि विज्ञेयम् । तथा नीतिशास्त्रेणावस्थाविचारोऽपि कर्तव्यः, अवस्थाव्यतिक्रमे हि क्लीबत्वाद्यनेकदोषाणां संभवात् । पुनरेवङ्कलापशास्त्रेण तयोर्व्यापारस्य चैक्यमपि विज्ञेयं भवति, व्यापारभिन्ने ह्यतिमात्रप्रीतेरसंभवात् । एवं सर्वव्यवहारं यथायोग्यं

विचार्य तदुद्वाहसंस्कारः प्रतिष्ठितो भवतीति विज्ञेयम् । अत एव "सर्वशास्त्राभिमर्शनेनोद्वाहयेत्" इत्याद्युपदेशः ।

उद्वाहानन्तरश्च नारीणां पुरुषपरिचयोऽभिलक्ष्यते । तत्तद्वयोर्वृत्त्या हि द्वयोरेककालिकप्रसङ्गजन्योत्साहः परिवर्द्धते । तत्र च तयोः केवलं परस्परं ज्ञानमात्रस्य परिचयो भवति । ज्ञानेच्छाक्रियासमाहारांशे, यादृशं यादृशञ्च तयोर्ज्ञानानुसन्धानम्; तन्निश्चयरूप एव वधूप्रवेशश्चैकादशस्संस्कारः । वधूनां हि स्वव्यापारादिभिर्ज्ञानक्रियेच्छासमाहारप्रकाशौचित्यं विद्यते । वधूवरयोः पित्रोः, तथान्यसंबन्धिनाञ्च प्रसादो हि; तादृशनियततात्पर्येण तद्धर्मो भवति । सर्वोऽप्ययं गुणप्रकाश एव । संसारमात्रे चास्मिन्गुणप्रकाशस्सर्वद्रव्याश्रयीभूतो दृश्यते । एवमत्रापि विज्ञेयं भवति । तत्र सत्संस्कारो वधूप्रवेशस्तावदहमेतन्नेत्यस्य संपूर्णज्ञानम्, यथायोग्यं परिवर्तनञ्च भवति । तथा ज्ञात्वा सन्मार्गे प्रवेश इति तदर्थो विज्ञेयः । सन्मार्गप्रवेशो ह्यहमेतन्नेत्यर्थानुसारेणाचरणमेव भवति । अत एव

"अहमेतन्नकारैश्च मन्तव्यस्सर्वनिश्चयः ।
निदिध्यासनं नियतं क्रियाकार्यगुणावृता ॥"

इत्यादि प्रवचनम् । अस्यैवानुकरणमिति वधूप्रवेशोऽयं व्यवस्थीयते ।

अथ च पुनर्द्वादशः द्विरागमनसंस्कारः। स च, द्विवारमागमनमिति व्युत्पत्या विवाहानन्तरं पितृगेहात्पतिगृहे वध्वाः पुनरागमनरूपः। अत्रेदमवधेयम् , वधूप्रवेशानन्तरं पुनर्नार्यः पितृगेहे मात्रा सह क्रियाशास्त्रं कामशास्त्रञ्चाधीत्य हि पूर्णाः क्रियानिष्ठाः भूत्वा, पुनः पतिगृहमागच्छान्ति; अयमेव पुनर्द्विरागमनसंस्कार इति। पतिगृहमागत्य पुरुषस्य , यथावगतकालं भोगप्रसङ्गे सहचरी भवति। तस्याः नियतकालं तद्भोगकरणौचित्यम् , पुनस्तयोः परस्परप्रीतेरुद्वर्द्धनम् , सर्वं ब्रह्मेति दृष्टया दर्शनम् , सहानुवर्तिनां संबान्धिनां गोत्रजानां वधूनां भ्रातॄणां यथावत्सेवनम् , ब्रह्मप्रभासकरणञ्च परमो धर्मो भवति।

एवं सद्विरागमनन्तावत्पुनर्जन्माविधिज्ञानम्। येन येन प्रकारेण मानवो म्रियते , पुनर्जाते , पुनः पुनर्दिवा रात्रिश्च भवति , सृष्टिः प्रळयश्चानन्तक्रमः , भावोऽभावश्च दृश्यते , एवमन्येषाञ्च सर्वप्रकारबीजज्ञानञ्च द्विरागमनसंस्काररूपं भवति। दृश्यतामिह लोके द्विरागमनमेव सर्वत्र प्रकाशते। यद्यपि चागमनेऽपि बहुत्वमास्ति , तथापि द्विरित्यस्य भूयस्त्वमर्थः। अत एव

“ तद्विरागमनं सर्वं संसारे च द्विधा क्रिया।
गमनागमने नित्ये तदोङ्कारेण वेष्टितम्॥

विद्धयन्तर्मुखं गमनमात्मानं सर्ववानिति।
आगमनं जगत्सर्वं तयोर्भिन्नं न किञ्चन॥
गतागतप्रयोगेण शब्दादिप्रतिभासनम्।
अन्यथा नैव तद्वक्ता नैव वाच्यं न वाचकम्॥”

इत्यादि प्रवचनम्। तस्मात्साद्विरागमनसंस्कारश्चेत्थंभूतः—एतदहम् , अहमेतदित्येतद्रूपः। यदहं तद्गमनम् , यदेतत्तदागमनम् , एतदनुकरणमिदं लोकप्रसिद्धं द्विरागमनम्। अत एव द्विरागमनमुहूर्ते शुक्रविचारोक्तिः।

शुक्रस्तावद्वीर्यं भवति। तदधिपतिग्रहोऽपि शुक्रः। शुक्रविचारे प्रयोजनं हि वीर्यपुष्टिरेवेति विज्ञेयम्। सत्याञ्च ज्ञानपुष्टौ यथावयो वीर्यपुष्टिर्भवति। द्वयोर्वीर्यप्रागल्भ्यात्सृष्टिकार्यक्रियानुवर्तनं भवति। तच्छुक्रोऽप्येवम्। यश्चाहमो योगस्सएव ज्ञानं भवति। तेनैव स्मरणादिकं तदेव वीर्यमिति विज्ञेयम्। एतत्संसारस्य वीर्यं हि स्मरणादिकमेव। एवम्—अस्मत्पितृकृतम् , मया कृतम् , तेन चेदं भवति, अभूद्वा पुनः, एवं कृते सत्येवं भविष्याति, अयमप्येवं करोति, त्वमपि करोषि कुरु वा, अहमपि करोमि करिष्यामि चेत्यादिस्मरणव्यापारतया विस्मृतिस्मृतिरनुस्मृतिनियमेन सृष्टिसाधनमस्तीति लोकोदाहरणेन बोध्यं भवति। यस्य चैवमेकस्मिन्काले स्मरणम्—इदमित्थमभूत् ,

एतत्कृतेन, अहमप्येवं करिष्यामीति । एवं संकल्प्य, तेन करण-व्यापारस्य सर्वत्र विद्यमानतया च कार्यानुसाधनं भवति । तस्माद्द्विरागमनसंस्कारोऽप्यावश्यको भवति । वीर्याद्युपदर्शनेन तत्करणं भवति ।

तदनन्तरं प्रसूतसंस्कारस्त्रयोदशः । यदा हि ऋतुकाला-भिगमनेन चेत्प्रथमगर्भसंस्थितिः, तदा च कार्यारंभबहुत्वप्रक-ल्पनजन्योत्साहः प्रभवति । गर्भाभिनिवेशनेन हि तन्महतां गर्भ-कालत्वेन, तावन्नियतमन्त्रेण शब्दशक्तितया तत्प्रतिष्ठाकरणरूपः प्रसूतसंस्कार इति विज्ञेयम् । यद्यपि प्रसूतसंस्कारः प्रतिगर्भ-मपि व्यवस्थितः, तथापि मुख्यत्वेन तस्य विशेषतया संस्कार-त्वोक्तिः, । एवं तत्संस्कारे चाहमो ह्येतदन्तर्गतत्वं समीयते । यदिदमहन्तन्नकिञ्चित्, अहमित्येतच्छब्दोऽपि च न भवति, किन्तु सर्वमेतदन्तर्गतं भवति । अत एव

“ एतदश्चैतदं ह्येतमेनमेतमनुष्ठितम् ।
एतदेतत्क्रियास्सर्वाः ह्येतदेतस्य मूलकम् ॥
एतदेतदि निष्ठं स्यादेतदेताद्धि भासते ।
एतदेतत्परं तत्त्वमेतदेव सनातनम् ॥”

इत्यादि प्रवचनम् । तस्मादेतदित्येकज्ञानमात्रत्वेन बहुभेदप्रपञ्च-रूप एव प्रसूतसंस्कारो भवति । प्रकर्षेण स्वयत्नेन सूयते इति

प्रसूतशब्दार्थः । अत्र च फलं ह्येतन्मात्रबोधरूपं भवति । एत-स्यैवानुकरणं प्रसवनमिति प्रतीयते ।

एवं प्रसवसंस्कारोऽयमपि भवति, यादृशं हि सर्वैराभि-धानं भवति । प्रथमगर्भावधारणं हि बहुत्वसिद्धेः फलं भवति । अत एव तत्रापि मुहूर्तादिविचारः । निषेधविधिरप्येवं ज्योति-श्शास्त्रे परिदृश्यते । ऋतुकालानन्तरश्च पत्नीसङ्गमयोग्यदिवसत्वेन नियतो भवति । अस्मिंश्च काले, लग्ने, नक्षत्रे, वासरे, योगे, करणे वा यदिचेद्भवति भोगः ; तदा पुत्रः पुत्री वा भवतीति सर्वव्यवहारः । अस्मिंश्च प्रथमप्रसवे गर्भावधारणाद्भोगो निषिद्धो भवति । यस्माच्च कालाद्गर्भिणी भवति, तस्मात्कालादेव भोगनि-षेधः । द्वितीये तु तत्करणौचित्यमपि कामशास्त्रे तु स्पष्टमुक्तम् । नारीणां प्रथमप्रसवे तु, व्यवस्था हि नोत्तमा भवति । गर्भावधा-रणात्तच्छक्तेरल्पत्वं भवति । अतः पुरुषाणां पूर्णा हि रसप्राप्तिर्न भवति । रसावाप्तये हि नारीणां भोगप्रसङ्गस्सुखप्रद इति सर्वत्रोक्तो भवति । यद्यपि चैतदभावेऽपि रसप्राप्तिः , तथापि तत्रानेके दोषा भवन्ति । तस्मान्नियमपूर्वः प्रसवसंस्कारः कर्तव्यत्वेन मुख्यो भवति । अस्मिन्नपि शूद्राणां नाधिकारः । प्रसवसत्ता तु तत्रापि स्यात् , परन्तु तदा नारीणां सेवनमेव विधीयते । द्विजा-दीनां हि तादृशमन्त्रेण तच्छब्दाभिशक्त्या च प्रतिक्षणमन्तर्मु-

स्वीकरणोपायः, ब्रह्मप्रभावचिन्तना च धर्ममूलं भवति । अत एव द्विजानां सर्वमपि कर्म मंत्राभिविहितम्, समुचितविधिबद्धञ्च भवति।

अथ चतुर्दशः पुत्रोत्पत्तौ सत्यां क्रियमाणः । स च जननव्रतरूपः। अस्मिन्नेव हि नान्दीमुखादिश्राद्धोपस्थानम्। अत्र सङ्कल्पसिद्धिजन्यश्चोत्साहः । सत्यामप्येकोत्पत्तौ सृष्टिमात्रे प्रसन्नता भवति , सर्वस्य बहुत्वप्रकल्पनव्यापारात् , यथेष्टत्वाच्च । प्रथमपुत्रजनने महाविष्णोरप्युत्साहः । येन येन नियमेन प्रणवकार्यसंवर्द्धनम् , तदहंभूतमेतद्भूतनकारभूतञ्च सर्वोत्साहजनकं भवति। तस्माज्जननव्रतस्यापि संस्कारत्वेन प्रवचनम्। अत्र स्वपितृणामप्युत्साहस्समुदितो भवति । पितरो हि "तत्तत्कुलोद्धरणेह्यभिवर्द्धने च पितरश्शक्ताः" इति प्रवचनात् परंपरानियामकाश्च तावत्प्रसीदान्ति । कुलमेव हि परंपरेत्युच्यते । अतस्सर्वपरंपरामात्रस्य नियामकाश्चापिभवन्तीति विज्ञेयम् । तेषामेव हि लोके कुलदेवतात्वमुच्यते । सर्वस्यामपि परंपरायां कुलोद्धरणकरणार्थं तद्वर्धनार्थं वा ह्याचार्यो नियतो भवति । उद्धरणकरणं हि— इदमस्मिन्कुले चैवमभूत् , भवत्येवमिदमेव भवनोचितम्, इत्यादि परिचिन्तनमेव । अभिवर्धनं हि महाविष्णोर्बहुत्वनियमेन बोध्यं भवति । एतत्कुलोद्धरणाभिवर्धनाचार्यास्तु ऋषयो महात्मानो ब्राह्मणाश्च यथाक्रमं भवन्ति । अतस्ते सर्वेऽपि कुलपि-

तरश्च भवन्ति, तेषां परमोत्साहो वा चेति सर्वत्र स्पष्टमुक्तं भवति। अतश्च "पितृरूपी जनार्दनः" इत्याद्युक्तिः । संसारे चास्मिन्ब्रह्मकार्यप्रसाधनमेव सर्वमूलं भवति । अयमेव हि सर्वसिद्धान्तः। अस्यैवसर्वसिद्धान्तत्वेन पितृणामुत्साहः। एवं हि किल तेषामुत्साहस्समीचीनो भवति–अस्य पुत्रोऽभूत्, भूत्वा संसारकार्यं साधयति, अयञ्च बहुत्वकल्पनं करिष्यति, ज्ञानञ्च प्राप्स्यति, धर्ममाचरिष्यति, अहमेतन्नेति स्वरूपबोधो भविष्यति इति। इदमेव हि पितृ तर्पणं भवति, तर्प्यन्तेपितरो येनेति तदर्थात्। पितृणां तृप्तिर्हि ब्रह्मत्वप्रकल्पने सत्येवेति विज्ञेयम्। अत एव जननव्रते, जननकालिकपितृश्राद्धौचित्यम्। अत एव नान्दीमुखश्राद्धं प्रथमं कुर्यादित्युपदेशः । नान्दीमुखश्राद्धो हि , सर्वेषां भूतानां यथाशक्ति परितोषकरणम् । स्वप्राप्तवस्तूनि च तदुत्साहतया ह्यन्येभ्यस्तद्धीनेभ्यः प्रदातव्यानि भवन्ति । तच्चापूर्णस्य पूर्णताकरणम्, श्रद्धया श्राद्धमिति तदर्थात् । श्रद्धया च यत्क्रियते तत्सर्वं हि श्राद्धं भवति, करणं हि तावदकृतस्यैवेति निश्चयात् । अकृतमेवापूर्णमिति व्याख्यानात्तद्भावो ह्युपयुक्तो भवति। वस्तुतस्तु कृतमपि सर्वं पूर्णमेव । नन्दस्तावत्तदभिसंवर्द्धनम् । नन्दस्य भावः नान्दी, तन्मुखं तन्निमित्तञ्च यच्छ्राद्धम्, तन्नान्दीमुखश्राद्धमिति व्यवहारः । अस्यैवानुकरणं हव्यपिण्डप्रदानादिकं

भवति । एतद्धव्यपिण्डप्रदानेनापि भूतोपकारो भवति । प्राप्य च तन्मन्त्राभिवेष्टितं पिण्डं गृह्णन्तः परमोत्साहा भवन्ति । जननव्रतसंस्कारोऽप्ययं सद्रूपेऽपि वर्तते । एतादि चाहमः प्रदर्शनं भवति । एतद्यदहमस्मीति परिभवनम् । यद्यप्यहमेतदोर्बोधो नास्ति, तथापि सामानाधिकरण्येनाधाराधेयभावपरिचिन्तना भवति, अधिकरणमात्रं सत्तेति न्यायप्रवचनात् । लोकप्रसिद्धश्च तदनुकरणं भवति । तत्संस्कारे एव यथावत्स्वानुवर्तनं भवति । स्वेष्टसिद्धिश्च मान्या भवति । जननव्रतेन सर्वेषां परमोत्साहतया सर्वथा सर्वदा तत्करणौचित्यम् । अणुमात्रेऽपि तद्भवति । अत एव " जातेन कुलपुत्रेण तृप्यन्ति पितरो गणाः" इत्यादि प्रवचनम् । तस्माज्जननव्रतसंस्कारप्रयोगे स्वेष्टपूर्त्या स्वसंबंधिनामपि ह्युत्साहः । अत्र च केवलं पुरुषस्यैवप्राधान्यात्क्रिया भवति । पुत्रपुत्रीसंवृते सर्वस्मिन्नपि स्थले चायं विधिः प्रभवति ।

अथ पञ्चदशस्संस्कारः । स च कृतकृत्यस्य स्वपुत्राभिनिविष्टसर्वकार्यस्य सपत्नीकस्य गृहान्निवर्तनरूपः । दंपातिस्थश्चायं परिदृश्यते । सर्वगतं सर्वं ज्ञात्वा हीत्थं भूतं कार्यं त्यक्त्वा कार्यान्तरपरो भूयात्, निवृत्तेश्चासंभवात् । नकारमात्रावधारणं हि, सह पत्न्या संसारमात्रस्य शुभचिन्तकत्वेन स्वच्छन्नविचाररूपम् । एवं सत्संस्कारे नाहम्, नचैतदित्यादिबोधः । अत एव

" न तं नाहं न चैवैतदेतन्नाहमहन्न च ।
प्रणवस्थं सर्वमेवं परं प्रणवगोचरम् ॥"

इत्यादि प्रवचनम् । तदनुकरणं हि संसारेऽपीति विज्ञेयम् । एतदहमेतन्नेति नियमेनाकारोकारमकारैश्चावस्थापि नियता भवति । बालो युवा वृद्धश्चेति चैतत्त्रयाणान्तादृशात्मानात्मनिषेधैर्बोधो युक्तो भवति । अत्रापि तादृशा ह्यनेकेभेदाः । " बाल्यकौमारकैशोरयौवनजरावार्द्धक्यमरणानि सप्त प्रतिपुरुषम् " इत्यादिकं तादृशज्ञानेच्छाक्रियासमाहारसंबद्धं बोध्यम् ।

तदनन्तरं मरणसंस्कारष्षोडशः । सर्वाणि कृत्वा निश्शङ्को भूत्वा दोषं परित्यजति । दृश्यतामिह—द्विविधा हि प्रसिद्धा क्रिया भवति, आकर्षणरूपा मान्द्यरूपा चेति । आकर्षणरूपा हि कार्यसंपादयित्री, मान्द्यरूपा चाशक्तता । विचारेणैव हि चैवं बोध्यं भवति । यो हि कार्यं करोति, तस्य शक्तेः प्राबल्यम् । शक्तिश्च सा प्रबला । केनचित्कारणेन न सा भवति । कारणन्त्विदमेव, यदिदं कार्यं करोति, कृतेऽकृतेऽपि मन्दो भवति । तन्मान्द्ये च पूर्वकार्यपरिपाक एव कारणं भवति । तत्परिपाके पुनः शक्तिश्च भवति । ततः पुनस्संपादनमिति विज्ञेयम् । दृश्यताम्—कृते भोजने हि भोजनपरिपाकाय शयनं नियतं भवति । कृते च शयने भोजनाद्वीर्याभिवृद्धिः । पुनश्च शयनादुत्थिते सति नव्या

शक्तिरुत्पद्यते । तया च सम्यक्कार्यं साधयति, यावत्तच्छक्तेरनुत्थितिः । अयमेव जननमरणव्यापारः, प्रळयसृष्टिव्यवहारश्चेत्यादि विज्ञेयम् । जननादारभ्य हि कार्यं करोति । कृते च कार्ये तत्परिपाकाय मन्दतां याति । तन्मन्दतैव मरणक्रियेति विज्ञेयम् । यदा चास्मिन्स्थूलदेहे शक्तिर्न तिष्ठति, तदैवैतत्परित्यागः, अशक्तः परित्याज्य इत्युक्तेः । स्थूलशरीरं हि कारणरूपम्, तद्भोगपरिपाकादिक्रिया हि सूक्ष्मदेहे भवति । प्राप्य च कालं तस्मिन्नपि मन्दता भवति । ततः कारणदेहे कार्यं भवति । एतद्देहस्य परित्यागो न कदापीति विज्ञेयम् । तस्मात्पुनश्शक्तिं प्राप्य यथाक्रमं स्थूलधारणमेव जननमिति सिद्धान्तः । अत्र स्थूलसूक्ष्मकारणरूपाणि त्रीणि च शरीराणि तादृशात्मानात्मनिषिद्धपराण्येवेति वेदितव्यानि भवन्ति । तस्मान्मरणं हि मन्दे च सति स्थूले तत्परित्यज्य जीवस्य सूक्ष्मशरीराभिगमनरूपकार्यकरणमेव । अत एव "मृते सति यमालयं गच्छति" इत्यादि प्रवचनम् । यमो हि निवृत्तिः, तदालयस्सूक्ष्मदेहः । निवर्तनं हि प्रवर्त्तनस्यैव भवति । यदिदं प्रवर्तनं स्थूलदेहस्थितिरूपम्, ततो निवृत्यान्यत्र गच्छतीति विज्ञेयम् । सोऽयं यमालयो हि सूक्ष्मदेहः, तस्मिन्जीवस्य स्थितिः, स्थित्वा कामलोकादिके निवसति जीव इति विज्ञेयम् । तत्रैव सूक्ष्मकर्मणां भोगो भवति । स च दुः-

खरूपः, तत्रैव नरकादिव्यवहारः । कामनायाः लोकः कामलोक इति व्युत्पत्तिः । तत्रत्यानामशुभकामनानां तस्य परिचिन्तना भवति । अत एव तत्र अनेकदुःखानुभवः । अतस्तन्त्यक्त्वा, स्वीकृत्य च कारणदेहं स्वर्गमभिगच्छति । स्वर्गो हि सुखस्वरूपः, कारणश्चात्मदेह इति विज्ञेयम् । अत्र व्याख्यानेन हि केवलमिदं बोध्यं भवति, जीवमात्रस्य क्रियानिवृत्तिर्न कदापि भवति; अनवस्थया ह्यवस्थानिवृत्तिरेवेति फलितं भवति । तदिदं हि मरणसंस्कार इति विज्ञेयम् । अत्र च शक्त्युत्पादनजन्योत्साहः । नकारप्रवचनतया चात्र शोकमनुतिष्ठति । एतन्नेति योगादेतन्मनुष्याणां तद्विनाशवत्वेन शोकोत्पत्तिर्दृश्यते । मरणमेव हीदं संन्यासाश्रमः, निवर्तनमेव वानप्रस्थधर्मः, प्रवर्तनं हि गार्हस्थ्यम्, तत्संपादनं ब्रह्मचर्यञ्चेत्येतत्सर्वं ज्ञानेच्छाक्रियासमाहारविशिष्टं बोध्यम् । यदेतज्जीवकाले संन्यासावस्थेति, तदेव संस्कारांशे मरणावस्थेति प्रतीयते ।

अत्र च मृतानां देहस्य दाहोक्तिः । सूक्ष्मस्थूलयोर्नित्यसंबन्धात्सूक्ष्मदेहस्थश्च जीवः कामलोकादागन्तुमिच्छति । यदि चेत्स्थूलशरीरस्य वर्तमानता, तर्हि मृतेऽपि स्थूलदेहे ह्येतदागमनम् ; तदेवात्र प्रेतादित्वेन विज्ञेयं भवति । पूर्वमिष्टपदार्थानां परिचिन्तनम्, तस्य कामलोकेऽपि भवति । अत्यन्तमिष्टतया चागत्य,

तादृशस्थूलदेहेन तेषां पदार्थानां भोगसाधनत्वं भवति । तत्राप्यनेके च दोषास्संभवन्ति । तद्वारणाय हि चास्य स्थूलदेहस्याग्नौ प्रक्षेपः। स्थूलदेहाभावेऽपि स्थूलसदृशमेकं लिङ्गशरीरमधितिष्ठति। सोऽपि स्थूलान्तर्गतमेव । तत्र स्थितौ सत्यामपि पदार्थभोगो भवति । ईप्सिततमानां तद्वारा प्राप्तिरिति विज्ञेयम् । दृश्यतामिह लौकिकसंबन्धे दूरस्थानां पदार्थानामप्यतिचेष्टाकरणेन लिङ्गदेहद्वारा तत्समागमो भवतीति स्वप्नेन परिभाव्यते । भिन्नदेशस्थितयोरपि पुरुषयोरेकत्र संबन्धो दृश्यते । दैशिका हि सर्वे पदार्थाः, दैशिकी च तावदीप्सा तल्लिङ्गदेहद्वारा देशेऽभिनिवेशनम्। अत एव हठयोगिनां हठरूपकुञ्जरादिक्रियाकरणेन, सति स्थूलदेहसंबन्धेऽपि देहं त्यक्त्वा प्रगमने शक्तिर्भवति । तस्माल्लिङ्गदेहेनाप्यनेकदोषास्संभवन्त्येवेति, लिङ्गदेहपरित्यागोऽपि कर्मानुसारेण भवति । लिङ्गदेहस्थाश्च ये जीवास्ते सर्वेऽप्यत्र विचरन्ति । लिङ्गदेहत्यागानन्तरं कामलोके तेषां संस्थितिः । तस्मात्स्वशक्तिरहितः स्थूलो देहश्चाग्नौ होतव्य इति, स एव दाहो भवति । केवलं तद्वारणमेव दाहकारणं भवति । देहस्य दाहेऽकृते जीवः क्रुध्यति। तस्मिंश्च श्मशानभूमेरारभ्य च तस्मात्कालाज्जीवो लिङ्गस्थो भवति । दग्ध्वा च कर्ता तस्याः श्मशानभूमेरागच्छति । भयमेव तत्र कारणं भवति । यद्यपि स तु श्मशानभूमौ तिष्ठति,

तथापि तदीप्सया तस्य भयवत्त्वमभिधीयते । यदि च दाहकर्ता श्मशाने तिष्ठति, तर्हि तस्यापि मरणमवश्यं भवेद्भयेनेति विज्ञेयम्। अत एव तन्त्रशास्त्रे प्रेतसिध्यर्थं श्मशानजपो ह्यनुष्ठितो भवति, कृते हि च जपे स प्रसीदति, तदर्थं तत्प्रियपदार्था दीयन्ते, तत्प्रदानेन प्रेतसिद्धिरिति स्पष्टमवगम्यते । तत्रापि च प्रेतागमनाद्भीतानामप्यधमा गतिर्भवति, मरणं वा, प्रमत्ततायनेकविक्षेपो वाभवति । तस्मादेव भयाद्दाहकर्तॄणां लोहाद्युपधारणम् ।

अथ दग्धानामस्थिसंचयनं कर्तव्यम् । अस्थिसञ्चयनं हि तद्भस्मास्थिनां जले प्रक्षेपणम् । यदि चेन्नप्रक्षेपणम् , तर्हि स प्रेतः क्रुद्धस्तद्भस्मनाप्यनेकविघ्नान्युत्पादयन्ति। तद्भस्मनाप्यनेकरोगास्संभवन्ति। अतस्तत्प्रक्षेपणमावश्यकं भवति। भस्म प्रक्षिप्तं दृष्ट्वा हि प्रेतः सह च कर्त्रा तत्स्थानादनुसरति । अथ चानुसरतस्तस्य वारणाय, गृहाद्बहिर्ग्रामाद्बहिश्च वा मन्त्रशक्त्या कुत्रचित्तं संस्थापयति कर्ता । यद्यपि प्रबलश्च प्रेतः, तथापि मन्त्रशक्तिद्वारा तत्स्थितिसंभवः। यावन्नप्रसीदति, तावत्तदर्थं यत्नः कार्यो भवति ; तदेव घटादि संस्थापनमित्युच्यते । किञ्च तदर्थं सजलमन्नं हि तस्मै दातव्यं भवति। तेन प्रसन्नाय तस्मै दीपादिदाननियमः। एवं कृतेन हि जलान्नादिदानेन तस्य तच्छरीरसंबन्धविस्मृतिर्भवति । इतः परमेव तस्य प्रसादो भवति । तदेवं क्रमेण दशरात्रं पिण्डबलि-

प्रदानादिकार्यं भवति । एकैकपिण्डदानेन चैकैकगात्रसंबन्धपरित्यागो भवतीति तत्फलं विज्ञायते । अत एव दशगात्रविधानं द्विजानां विहितं परिदृश्यते । अत एव

" कृत्वा वै दशगात्राणि संबन्धस्त्यज्यते नरैः ।
दशगात्रं विना लोके दाहकर्ता भयावृतः ॥"

इत्यादि प्रवचनम् । तस्माद्दशगात्राणां प्रत्येकं नियमेन संबन्धपरित्यागार्थं तन्नियतमन्त्रेण कर्म कर्तुमुचितं भवति । अयमेव दशगात्रश्राद्ध इत्युच्यते ।

दाहात्पूर्वमपि षट्पिण्डप्रदानान्युक्तानि । तानि च गृहेचेष्टपदार्थानां परित्यागाय भवन्तीति विज्ञेयम् । ज्ञानेच्छाक्रियाणां क्रमेण हि षट्पिण्डदानानि विज्ञायंते । तेन गृहादिकोष्ठं प्रेतो विसृजति । तावत्तच्छरीरसंबन्धे , पिण्डलोभान्मन्त्रामन्त्रिते सति प्रेतोऽपि श्मशानं गच्छतीति विज्ञेयम् । तस्मात्तदेतत्षोडशपिण्डानां प्रदानं व्यवस्थितं भवति । एतज्ज्ञानेच्छाक्रियासंबन्धस्य च समाहारत्वात्, दाहात्पूर्वं श्मशानेऽपि चैकः पिण्डः प्रदातव्यः । एतत्समाहारमन्त्रेण च श्राद्धाभिधानम् । तदेवं दशगात्रविधिं कृत्वा चैकादशः पिण्डः प्रदातव्यः , यस्य लोभात्पुनश्शरीरं न स्मरतीति सिद्धान्तात् । एतत्स्मृतिविनाशमन्त्रेण चैकादशाहकर्तव्यान्युचितानि भवन्ति । तदेकादशाहे वृषोत्स-

र्गादिकमपि व्यवस्थितं भवति, तत्प्रयोजनं हि प्रेतपरितोष एवेति विज्ञेयम् । प्रेतानाञ्चाधमा गतिरिति स्पष्टतया तावत्तत्प्रयोजनसिद्धये वृषभप्रदानम् । प्रेतानामीश्वरश्च कामलोकस्थः, स च वृषभेण प्रसीदति । तं प्राप्य च शीघ्रमेव लिङ्गदेहपरित्यागो भवति । इदमेव प्रेतत्वविमोचनं भवति । अत एव

" नश्यन्ते सर्वपापानि वृषोत्सर्गेण सर्वथा ।
अतस्सर्वस्य भूतस्य वृषोत्सर्गो ह्यनुष्ठितः ॥
गृहेष्टानां परित्यागं प्रेतो येन करोति च ।
तदर्थानि षट्पिण्डानि दातव्यानि यथाक्रमम् ॥
दह्यमाने शरीरे तु कर्त्रे प्रेतश्च क्रुध्यति ।
तस्य सम्यग्वियोगस्य शान्त्यर्थं प्रेतकर्म च ॥
दशगात्राणि मन्त्रेण कर्तव्यानि विधानतः ।
एवं कृते त्वनेनैवं संबन्धस्त्यज्यते तथा ॥
त्यक्त्वा तस्य चसंबन्धं पुनस्संस्मरणं भवेत् ।
तद्विनाशाय भूतानां भवेदेकादशाहिकम् ॥
तृप्तये प्रेतनाथस्य वृषोत्सर्गो विधीयते ।
तत्र शय्यादिकं देयं कामलोकस्य सिद्धये ॥
अत्र स्थूलप्रदानं हि कामलोकेषु लभ्यते ।
मन्त्रात्सूक्ष्मतरो भूत्वा तत्प्राप्तिः परिवेष्टिता ॥

सर्वेषां विश्वभूतानां कामलोके च संस्थितिः ।
तत्र संस्मरणं नित्यं बन्धुमित्रादिकस्य च ॥
अस्त्यत्र स्मरणं तस्य संबन्धोऽत्र विधीयते ।
तस्मादेवं तदर्थस्याद्दातव्यमुचितं परम् ॥"

इत्यादि प्रवचनम् । तस्मादेव कामलोकस्थानामत्र स्थितानाञ्च संबन्धो विज्ञायते । अत्रैवं कृते सति कर्मणि , मन्त्रद्वारा शब्द-शक्तितया तत्प्राप्तिरावश्यकी भवति । अतश्चैकादशाहविधाने तत्परितोषाय कामलोकार्थं शय्यादिप्रदानमुपन्यस्तं भवति ।

तदनन्तरं षोडशसंस्कारनियमेन द्वादशाहविधिः । तत्र षोडशपिण्डप्रदानम् । अस्यैव हि षोडशश्राद्धत्वेनोक्तिः । पूर्वोक्त-ब्रह्मचर्याद्याश्रमनियमेन, कार्यनियमेनच श्राद्धोऽयं कार्यो भवति - तत्तत्कार्याणामाश्रमधर्माणाञ्च सर्वेषां क्रमपरित्यागाय ह्ययं श्राद्धो भवति । यद्यपि शरीरसंबन्धत्यागेनैव हि तत्यागस्समुचितो भवति, तथापि तत्र कालाधिक्यात्तदधिकरणाच , लिङ्गदेहप्राबल्येन तत्स्म रणं भवति । यद्यपि तन्निष्फलम्,तथापि तस्य हीप्सिततमत्वेन दोषो भवत्येव । तस्मात्तन्निवृत्तये हि श्राद्धोऽयं कर्तव्यो भवति । अत एवह्येकमासिकः द्विमासिकः त्रिमासिकः चतुर्मासिकः पञ्चमा-सिकः षाण्मासिकः, इति श्राद्धसङ्कल्पो विज्ञायते । अत्र मासि-कपदेनावस्थायाः ग्रहणं भवति । प्रथमद्वितीयतृतीयचतुर्थादयो

ह्यवस्था भवन्ति । अस्मादेव बीजान्मरणान्ताष्षोडश्योऽवस्था विधीयन्ते । अत एव

" अवस्थाष्षोडशीस्त्यक्त्वा कामलोके वसत्यसौ ।
भुक्त्वा तत्र कृतङ्कर्म पुनस्स्वर्गं स गच्छति ॥
दुःखकर्माणि सर्वाणि कामलोककृतानि च ।
सुखकर्माणि सर्वाणि स्वर्गस्थेनानुभूयन्ते ॥"

इत्यादि प्रवचनम् । तदेवं विधानेन ह्यवस्थानिवृत्यर्थं षोडशपिण्ड-प्रदानानि भवन्ति । तान्प्राप्य ग्रामादिसंबन्धञ्च त्यक्त्वा लिङ्गदेह-विनाशश्शीघ्रं भवति । लिङ्गदेहस्तावल्लोकेषणाधिकरणरूपः, स्थूल-देह इव तत्स्वरूपविज्ञानं भवति । अतः " तदाकारं परित्यज्य कामलोके तिष्ठति " इति सर्वसंमतं भवति । अत एव षट्पिण्डाः, दशगात्राणि, श्मशानपिण्डाः, एकादशाहकर्तव्यम् , षोडशश्राद्धाः सर्वनियमेनोक्तानि भवन्ति । यथा यथा कालश्च व्यतीतो भवति, तथा तथा तस्य परिज्ञेयतया संबन्धत्यागो भवतीति विज्ञेयम् ।

अथ चैत्रमारभ्य मरणाद्वर्षपर्यन्तं तत्प्रेतसंबन्धपरित्यागाय क्रियायाः कर्तव्यत्वम्, प्रतिमासं तदर्थमेकपिण्डप्रदानञ्चभवति; येन तल्लिङ्गदेहविनाशस्स्यात् । पुनरेवं हि लिङ्गदेहस्यापि षोडशावस्था-त्वेन तत्परित्यागार्थं प्रतिमासं षोडशपिण्डप्रदानम् , तल्लिङ्गशरीरा-वस्थानुगुणं कर्तव्यत्वेन समुचितं भवति । अत एव यस्मिन्यस्मिंश्च

काले तद्देहस्य विनाशावस्था नियता, तस्मिन्तास्मिन्काले तद्विधान-मुक्तं भवति ।

अथ लिङ्गदेहपरित्यागे सत्यपि पिण्डप्रदानञ्च वार्षिकं भवति । अत एव "वार्षिकी क्रिया तावल्लोकप्रसिद्धा, वार्षिक-पिण्डप्रदाने सत्यपि तदुपास्थितिश्च केवले सूक्ष्मदेहे भवति, "स्थूल-मन्तरा हि वार्षिकं लिङ्गायुः परिदृश्यते" इति सामान्यं विधि-वचनम् । विशेषविधिना हि स्थूलनाशकाले चैतद्विनाशो भवति । यद्वा तदायुरप्यनेकवार्षिकमिति सर्वत्र स्पष्टमुक्तं भवति । अत एव

" नष्टे स्थूले क्रिया नष्टा संसारस्था हि भौतिकी ।
लिङ्गदेहे च संप्राप्ते वर्षमेकं हि सा भवेत् ॥
पुनस्सूक्ष्मतरो भूत्वा कामलोकक्रियावृतः ।
संप्राप्ते कारणे देहे सुखं स्वर्गस्य भुज्यते ॥
लिङ्गदेहस्यैकवर्षमायुरुक्तं व्यवस्थया ॥
कर्मणास्वल्पमधिकं नियतः प्रणवाभिधः ।
ओमित्येकविधानेन शरीरं तच्चतुष्टयम् ।
स्यात्तत्रान्तर्गतं सर्वमहमेतत्र संयुतम् ॥ "

इत्यादि प्रवचनम् । तस्मात्तादृशं विधानं वार्षिकमेवेति स्पष्टमुक्तं भवति । लिङ्गदेहस्यैवात्र प्रेतत्वोक्त्या तदुचितक्रियायाः विधानं समुचितं भवति ।

अथ चैवं विधानेन पञ्चाशत्पिण्डप्रदानमुक्तं भवति । श्मशा-नकर्तव्यपिण्डगणना हि न कुत्रचिन्निरूपिता इत्यपि बोध्यम् । तत्र हि केवलं स्वसंबन्धनिवृत्तये तत्पिण्डप्रदानं विधीयते । अतस्तस्य स्वार्थत्वान्न स प्रैतिको भवति । अत एव मरणसं-स्कारे तद्विधानन्तावद्देशमात्रम्, न च वस्तुत इति प्रशस्तं भवति । अत एव "शतार्द्धपिण्डदानेन प्रेतो याति परां गतिम्" इत्या-द्युक्तिः । अत्र च पराङ्गतिमित्युक्तेन, आभ्यां स्थूललिङ्गाभ्यां परावस्थां गच्छतीत्यर्थो विज्ञायते । एतल्लिङ्गलोकस्यैव प्रेतलोकत्व-प्रवचनात् । परामित्यनेन परलोकः कामस्वर्गस्सूक्ष्मकारणपरः वेदितव्यो भवति । अत एव

" स्थूलं लिङ्गं परित्यज्य कामस्वर्गमुपासते ।
अतीतत्वादनन्तत्वाज्जायते म्रियते पुनः ॥
योऽयं हि लिङ्गलोकस्यात्प्रेतलोकस्स उच्यते ।
तत्रैव प्राप्यते सर्वं बलिपिण्डादिकं तथा ॥
पिण्डान्शतार्धान्संप्राप्य स याति परमां गतिम् ।
भुक्त्वा तत्र सुखं दुःखं शक्तिं प्राप्य नवावृताम् ॥
पुनरागच्छन्ति लोकं क्रियन्ते कर्म तैस्तथा ।"

इत्यादि प्रवचनम् । एवमेव

" दाहात्पूर्वं हि दातव्याः षट्पिण्डाः परमोदयाः ।

दशश्राद्धं पुनः कुर्यात्तथैवैकादशाहिकम् ॥
कुर्याद्वै षोडशश्राद्धं पुनश्च षोडशान्वयम् ।
तत्पश्चाद्वार्षिकं कुर्याच्छतार्धं पिण्डमुत्तरम् ॥
एवं कृतेन प्रेतत्वं सर्वथा हि प्रमुच्यते ।
तस्मात्पिण्डाः प्रदातव्याः शतार्धा विधिपूर्वकम्

इत्यादि प्रवचनम् । अत एव दशश्राद्धादीनि, कर्तव्यानि वेदविहितानीति विज्ञेयम् । एवमेव सत्संस्कारेऽप्येषा क्रिया भवति । यदिदमहमेतच्च, तन्न; किन्तु सर्वथा नकार एव प्रयुज्यते । सर्वं हि नकारमूलमिति हि भावना भवति । अत एव

"नाहं ब्रह्म न त्वं ब्रह्म नायं ब्रह्मेति किञ्चन ।
नायमात्मा न चानात्मा संबन्धो नैव किञ्चन ॥
नेति नेति च यत्किञ्चित्तद्ब्रह्मेति विधीयते ।
अहं त्वञ्चायमन्यद्वा चेति भेदः प्रपञ्चितः ॥
नकारोऽयं नकारोऽयं सर्वसिद्धो न चात्मकः ।
नायं सर्वो न सर्वस्वः सिद्धस्साध्यो न साधकः ॥
न शक्तश्शक्तिमान्नैव न प्रसक्तो नकारकः ।
कारणं कार्यविक्षेपः न ब्रह्मेति सनातनम् ॥
एतद्ब्रह्म चाहं ब्रह्म सर्वस्वं सर्वसंवृतम् ।
न ब्रह्मेति परिज्ञानाद्ब्रह्मतां ब्रह्म गच्छति ॥

ब्रह्मतां समनुप्राप्य योऽश्नुते परमं सुखम् ।
परानन्दमयं विश्वं नेति नेति हि भासते ॥
अत्र तत्र न यच्चैवं सर्वन्नास्मीति निश्चितम् ।
नास्ति नास्ति न चैवास्ति सर्वञ्चानुगतं परम् ॥"

इत्यादि प्रवचनम् । तस्मान्नकारात्मकं परं ज्ञानमेव मरणसंस्कारो भवति । अत्र ह्यहमेतदोर्योगविनाश एव तयोः परस्परविमोकजन्योत्साहः। द्वयोस्तत्रैक्यं हि विज्ञायते,सर्वं तद्विरोधाभासस्य विनाशरूपमेव तत्कार्यं भवति । तत्राहमः, एतदः, नस्य च यज्ज्ञानम्; तदेवाहमादीनां यथाक्रमं ज्ञानाग्निसंस्कार इति विज्ञेयम् । अहमेतन्नेति विज्ञानतया, नाहं नैतन्न च न इति, प्राधान्यात्तस्यापि तादृशप्रेतत्वं विज्ञातं भवति; प्रकर्षेण इतः प्राप्तः प्रेत इति तदर्थात् । प्रकर्षश्च प्रयत्नः, सति चप्रयत्ने चैवं ज्ञानं भवति । तादृशज्ञानत्वेन तस्य प्रेतत्व भावना भवति । एतत्प्राप्तिश्च, अहमेतन्नानां पूर्णविज्ञानरूपमेव । तस्य चैवं विचारः—यदहमेतदेतदितिमन्ये, यदेतदेतत्तदहंमन्ये, यदहमेतदौ मन्ये तन्नकिञ्चिदिति । तच्च, न केवलं प्रपञ्चात्मकम्, किन्तु प्रपञ्चोऽपि नतादृशः ब्रह्मस्वरूपानुसन्धानरूपइति च ताद्विशेषव्यवसायः । विनापि केवलनकारविज्ञानं मुक्तो भवति, न च ब्रह्मभावमधिगच्छति; किन्त्वहमश्चैतदस्तयोर्योगस्य,च तदुदाहरणानि ज्ञात्वा परमसुखीभवतीति विज्ञेयम्।

तत्रापि शतार्धपिण्डादिप्रदानं दृश्यते । अहमेतन्नेत्यस्य प्रत्येकं ज्ञानसंबन्धक्रमेण षट्पिण्डाश्च भवन्ति, यदिमे दाहात्पूर्वं भवन्ति । अत्रापि ज्ञानदाहोक्त्या, नकारज्ञानपूर्वकं ज्ञानेच्छाक्रियानुसारेण तदनुवर्तनसहितज्ञानषट्कञ्च भवतीति विज्ञेयम् । यश्च श्मशानपिण्डस्सप्तमः, स च षण्णामेकत्र कार्यकरणज्ञानरूपः । तदिमे कर्तृकरणकार्यप्रयोजनानि, तत्संबन्धः, तदनुसरणम्, पुनस्तद्विनाश इति सप्त भवन्ति । कर्ता चाहं रूपः, अहम्येतद्विशिष्टत्वङ्करणम्, अहं भूतमेतत्कार्यम्, अहमेतस्यैतन्नस्यामिति प्रयोजनम्, अहमेतदोर्योगस्संबन्धः, अहमेतदेतदेतदेतन्नेति व्यवस्थितस्सप्तमो भवति । अथ तावदहमेतन्नास्मीत्यस्य चास्धातुना सह प्रयोगः । इदमेव हि नानात्वं भवति । तत्र च त्रयाणामन्तर्गतत्वान्नवमः । अहमेतन्नेत्येतत्परमपि यत्तद्दशमः । शून्यस्वरूपो नकारोऽपि न चेतीत्येतत्परमवस्थारूपो भवति । तदेवं समाहृत्य तत्रदशगात्राणि भवन्ति । पुनरहमेतन्नेत्यस्य, कार्यं क्रियाकरणं संयोगवियोगौ तदनुयोगःप्रतियोगश्च चतुर्विधो भवति । तेन षोडशपिण्डप्रदानं भवति । एकादशाहे च सर्वस्य चैकीकरणम्, वास्तवनियतं भवति । एवं परितुष्टे सति हि प्रळयः । स एव नकारकार्यं भवति । प्रळयानन्तरञ्च पुनश्शक्तिं प्राप्य कार्यकरणे प्रवृत्तिर्भवति । न चैकस्मिन्काले पूर्णः प्रळयः, किन्तु

क्रमानुष्ठानेन तत्प्रयोगसंभवः, सर्वस्य क्रमिकत्वात् । अतःपरं षोडशविधानम्, अहन्त्वमयमन्यदिति चतुर्विधानियमप्रपञ्चेन भवति। तत्र वार्षिकं पिण्डप्रदानं हि, अहन्त्वमयमन्यदिति भेदपरित्यागरूपन्तदैक्यारोपरूपञ्च भवति । अत एव

"न त्वं नाहं न चैवाहमन्यं नैव हि किञ्चन ।
अहन्त्वमयमन्यच परिज्ञानैककालिकः ॥
तदिदं वार्षिकं पिण्डदानं ज्ञानपराश्रयम् ।
इत्थं ब्रह्मपरो भूत्वा क्रियावान्ज्ञानवानपि ॥
क्रियाज्ञानाभिभिन्नोऽयं सत्यं प्रणवसंयुतम् ।
अकारोकारमकारस्थं हि ब्रह्म सनातनम् ॥"

इत्यादि प्रवचनम् । तस्मात्तदिदं ज्ञानावस्थायामपि शतार्धपिण्डदानं भवति ।

अत्रापि च वृषोत्सर्गः । स च, यदिदं भेदरूपम् "वृषभो रोरवीति" इति शब्दरूपेण प्रतिभासते; तत्परित्याग एवेति विज्ञेयः। वृषभश्च भेदज्ञानम्, तच्च–मदीयन्तदीयमन्यदीयमित्येतत्स्वरूपम्, तदुत्सर्ग एव तद्विधिः । अत्र शय्यादि प्रदानञ्च, सर्वभूतानि चैकत्वेनाभिवीक्ष्य तन्निषेवणमेव । यच्च किञ्चित्स्वात्मना प्राप्नोति,प्राप, प्राप्स्यति वा,तदात्मार्थंप्रदेयम् ।सर्वमात्मेति मत्वा न स्वार्थतयापरार्थतया वा दातव्यम्, किन्तु परमार्थतयेति विज्ञेयं भवति।अत एवास्मि-

न्संस्कारे ब्राह्मणादीनां भोजनं विहितं भवति । यादृशश्च यस्य ज्ञानाधिक्यम् ,तज्ज्ञानाधिक्ये न तदर्थङ्कर्म कर्तव्यं भवति । ब्राह्मणानां ज्ञानाधिक्यात् ,स्वात्मपरमात्मनोर्भेदाभावात् ,सर्वस्यैकरूपत्वेन मन्तव्यत्वाच्च तद्भोजनस्य पुण्यत्वेन प्रवचनम् । सत्याञ्च स्वजनस्य पूर्णतायान्तु सर्वभूत निष्ठारूपायाम्, सर्वेभ्यः संप्रादनं समुचितं भवति । किञ्च सर्वभूतस्य तृप्तिकरणे पुण्यमुक्तं भवति । तस्मात्तदिदङ्कर्तव्यं सत्संस्कारेऽपि भवति । अत्र ब्राह्मणभोजनम् , ज्ञानप्रसङ्गरूपम् । तत्वज्ञानान्मुक्तिरिति बीजात्तत्वव्याद्ध्यनमेव तद्भोजनाच्छादनरूपं भवति । यो ह्येतादृशं चिन्तयति, तस्य तु तन्नित्यब्राह्मणभोजनं प्रतीयते।सर्वंसर्वस्यास्त्येवेति मन्तव्यमात्रे तदनुमानं भवति । तत्र भेदाभावाद्यथायोग्यं ज्ञानसाधनमन्वेष्टव्यं भवति । एवं भूतो हि मरणसंस्कारः, अस्यैवानुकरणमिदमिति विज्ञेयम् ।

अनेनैव बीजेन मरणाशौचमपि विधीयते, न शौचमिति तदर्थात् । सति च प्रेतदाहे तदाशौचप्रपञ्चः परिदृश्यते । आशौचं हि प्रकृतेर्विरुद्धस्वरूपं भवति, "यादृशी प्रकृतिरस्ति, तस्यास्तथानुवर्तनमाशौचम्" इति वचनात् । दृश्यतामिह—यो ह्येकस्य पवित्रः, स एवान्यस्यापवित्रो भवति, एवमपवित्रश्च पवित्रो भवति । अतः पवित्रमपवित्रमिति च कालदेशानुगुणं निर्णेयं भवति।

तत्र दाहकरणं हि स्थूलदेहाभावकरणरूपम् । ततः प्रेतक्रोधस्समभिवर्तते । तस्माद्भयार्तो भवति । तद्भयार्तत्वञ्चापवित्रत्वरूपम् । यादृशी च यस्य ज्ञानवृत्तिः, तादृशस्तदर्थस्तस्य दोषः प्रभवति । अत एव

"पवित्रश्चापवित्रश्च देशकालपरो भवेत् ।
देहाभावे च संप्राप्ते प्रेतक्रोधो हि जायते ॥
तद्भयार्तो भवेद्भ्रान्तस्तस्याशौचं प्रकल्प्यते ।
यादृशं विद्यते यस्य विज्ञानञ्च यदात्मकम् ॥
तादृशो हि भवेद्दोषः स्याद्वर्णत्रयसंस्थितः ॥"

इत्यादि प्रवचनम् । तस्मादल्पाधिकभेदेनाशौचं भवतीति विज्ञेयम् । अत एव

"विप्रश्शुद्ध्येद्दशाहेन द्वादशाहेन क्षत्रियः ।
वैश्यः पञ्चदशाहेन शूद्रो मासेन शुद्ध्यति ॥"

इत्यादि प्रवचनम् । एवमस्यार्थो विज्ञायते—विप्रस्य ज्ञानपरत्वाज्ज्ञानक्रियेच्छासंबन्धस्य प्रत्येकं त्रितयत्वाच्च दशाहे शुद्धिः, क्षत्रियस्य क्रियापरत्वाज्ज्ञानक्रियायास्समाहारतया द्वादशाहे शुद्धिः, क्रियाज्ञानयोर्योगमात्रत्वाद्वैश्यस्य तदधिकरणत्वाच्च तस्य पञ्चदशाहे शुद्धिः, शूद्राणां हि सेवामूलत्वाद्यथाक्रमं सेवायां कृतायामपि मासेन शुद्धिरिति । शोधनं हि शुद्धिरित्यर्थात् , पूर्वशुद्धिश्च

भयार्तत्वमिति च स्पष्टमुक्तं भवति। कृते हि दशरात्रादौ भयाद्विमुक्तस्य या च परमानन्दसंप्राप्तिः सा शुद्धिरिति विज्ञेयं भवति। एकं क्रमेण हि चतुर्णां वर्णानां व्यवहार उक्तो भवति । एषो हि मरणसंस्कारस्सर्वेषां विहितो भवति । अतः प्रत्यणु सर्वसंस्कारप्रदर्शनम् । तस्मात्सर्वसंस्कारमयं ब्रह्मेति प्रतिपादितं भवति । अत एव

"ज्ञानाज्ञानद्वयोर्भावे वर्तते परमा क्रिया ।
सतोऽनुकरणं सिद्धं सर्वसंस्कारसाधनम् ॥"

इत्यादि प्रवचनम् । तस्मादिमे सर्वे संस्काराः प्रणवस्थाः प्रणवानुगताः प्रणवभूताश्च भवन्तीति विज्ञेयम् ।

अत्रैकोद्दिष्टपार्वणसपिण्डीकरणानीति त्रीणि परिदृश्यन्ते । तत्र चैकोद्दिष्टं हि तस्मिन्वर्षे प्रतिमासं तिथौ क्रियमाणं भवति । तच्च जीवस्य ह्येतच्छब्दशक्त्या स्वर्गे, तथा कामलोके च सुखप्रदं भवति । एकोद्दिष्टमन्त्रेण हि कामलोके सुखं भवति । पार्वणश्राद्धश्च, कारणदेहप्राबल्यसिद्धये, कामलोकाद्बहिर्भवनसिद्धये च क्रियमाणः पर्वभूतत्वेनोपन्यस्तो भवति । तस्मिंश्च पार्वणश्राद्धे, ये च कामलोकेशाः विश्वेदेवाः, तेभ्यः प्रार्थना क्रियते । सा ह्यस्माल्लोकादेनं निष्क्रामय, स्वर्गे हि सकार्यं करोत्विति संभावनारूपा भवति । पर्वकाले हि विश्वदेवः प्रार्थनाश्रवणे

प्रवृत्तो भवेत् । अन्यथा तु कर्मानुसारेण द्वयोस्स्थाने तिष्ठत्येव। यद्यपि कर्मविश्लेषो न भवति, तथापि तत्कर्मणां शीघ्रं भोगो भवतीति व्याख्यानात्प्रार्थनौचित्यं संभवति । तस्मिंश्च श्राद्धे सजलमन्नं वस्त्राद्यलङ्कारश्च नानाविधः परिकल्प्यते दातव्यमिति । स च शब्दशक्त्या सूक्ष्मरूपो भूत्वान्यं प्राप्नोति । तदपि ह्यधिकार्यनधिकारिविचारेण प्रदेयं भवति । तत्र च तर्पणादिग्राहकाः विश्वेदेवा भवन्ति । विश्वेदेवाश्च सर्वत्रोपस्थितास्सर्वाधिगताश्च तस्मात्तदर्थं सलिलादिप्रदानं व्यवस्थितं भवति ।

एवमेव सत्संस्काररूपश्चैकोद्दिष्टश्राद्धं पार्वणादिकश्च सर्वं ज्ञानपरं वेदितव्यं भवति । एकोद्दिष्टं हि केवलाहंरूपं भवति । अतस्सर्वत्राहमहमिति चैतदेकोद्दिष्टं भासते । अहमित्यस्य चैतदा योगस्संसरणनिष्ठश्च श्राद्धः पार्वणः । पर्वतावद्योगेन भवतीति व्याख्यानादहमेतद्योग एव पर्व इति विज्ञायते । यथैवमाह—अनेनायमात्मा तिष्ठति, इदमौषधं कुरु, नातो म्रियते, न जायते म्रियते जायते वा इति । अयमेव पार्वणश्राद्धः । अतः श्रद्धया सर्वपर्वसु अस्त्यात्मेति मत्वा सह च सर्वैस्स्वत्वप्रीतिकरणं पार्वणश्राद्ध इत्युपदेशः । एवमेव सपिण्डीकरणमप्युपस्थितं भवति । सपिण्डीकरणं हि समानपिण्डकरणार्थकं भवति । सर्वेषां सामानाधिकरण्यकरणं हि सपिण्डीकरणशब्दार्थो भवति । एकमेव हि

ब्रह्म, नेहनानास्ति किञ्चन इति बुध्या नानेकं किञ्चित्। तदनेकाभासस्य चैकत्वेन बोधान्नेदमनेकामिति विज्ञायते। "यदेकं तदनेकम्, यदनेकं तदेकमिति न नश्यति, न भवति, न तिष्ठति, नाशस्थितिश्च तावद्भवनमेव, भवनमेव नाशस्थितिः, भूतानां स्थितिः, स्थितानां नाशः, नष्टानां भवनम्" इत्यादिक्रमेण बोधस्तु तत्समानाधिकरणो भवति। अतश्च सपिण्डीकरणमेवं ज्ञायते—इदमित्थं जायते, तिष्ठति, म्रियते, तदित्थमेवास्ति, इदमयमेवेत्याद्यैक्यरूपमिति। तत्र त्रितयक्रमोऽपि चात्मानात्मनिषिद्धरूप एव। अतस्तेषामेकसत्तया चैक्यम्, एकत्वद्वित्वत्रित्वराहित्यम्, तत्साहित्यम्, सहितरहितयोरभेदश्च सापिण्डीकरणमिति विज्ञेयम्। तच्च—यदहन्तदेतत्, यदेतत्तन्न, यन्नतदेतत्, यन्नैतत्तदहम्, इत्यादि स्वरूपं भवति। अत एव

"अहमेतन्नकारस्य कार्यमेकं परं भवेत्।
अतस्सपिण्डीकरणं ब्रह्मरूपं सनातनम्॥
वर्णानां हि त्रयाणाञ्च सन्धिरेतेन भाव्यते।
सपिण्डीकरणं नित्यमतश्चात्र प्रशस्यते।

इत्यादि प्रवचनम्। एवमेव

"एकोद्दिष्टं पार्वणञ्च सपिण्डीकरणं तथा।
वर्णेन हि त्रयेणेदं कर्तव्यं प्रणवात्परम्॥

एकोद्दिष्टमहं विद्धि चाहमेतद्धि पार्वणम्।
तत्स्यात्सपिण्डीकरणमहमेतन्नयोगतः॥
सपिण्डीकरणश्राद्धः पूर्णे ज्ञाने भविष्यति।
न च मोक्षो न मुक्तिश्च नैव मुक्तो हि कश्चन॥
सर्वथा सर्वदा सिद्धः सर्वत्रैक्यानुवर्तनम्।
अनेकानेकयोर्भिन्नमेकानेकं न किञ्चन॥
न च शून्यं न चाशून्यं केवलाकेवलं न च।
सर्वसिद्धस्समरूपः सच्चिदानन्दविग्रहः॥
क्रियाज्ञानेच्छया युक्तः सपिण्डस्सर्वगोत्रजः॥"

इत्यादि प्रवचनम्। तस्मात्प्रत्यणवपि सपिण्डीकरणं विज्ञेयम्। अस्यैवानुकरणमसत्संस्कारे सपिण्डीकरणं भवति। तच्च तत्पितृपितामहप्रपितामहैर्योजनरूपं भवति। तद्योजनं हि तादृशनियमेन परंपरानियन्तृत्वेन बोध्यं भवति। परंपरायानियन्तारश्च ऋषयो ब्राह्मणादयश्चेत्युक्ता भवन्ति। तेषां तादृशनियतानुष्ठानतया, पितृपितामहप्रपितामहेभ्यस्तत्समर्पणमितिविज्ञेयम्। तच्च—भोःदृश्यताममुं जीवं कामलोकादिषु रक्षत इत्यादिस्वरूपमन्त्रेण तदभियोजनमेव। अस्य च लोके पितृलोकसंमेळनत्वेनोक्तिः। पितृगणेषु तस्य संस्थितिः, तन्नियोगकरणत्वञ्चेति तद्भावो विज्ञेयः। किञ्च विश्वेदेवादीनभिपूज्य कामलोकादिषु संरक्षणार्थं

तन्नियन्तृनाहूय सम्प्रार्थनं पर्यभिनिवेशनमेव सपिण्डीकरणं भवति। जीवितपितृपितामहप्रपितामहानामपि सपिण्डीकरणं भवति, तेषां नियन्तृणां नियमाभिधानात् ।

एवं स्त्रीपुरुषयोरप्येकत्वेनैव चैतदभिधानं भवति। स्त्रीणामपि मातृप्रमातृवृद्धप्रमातृभिस्संबन्धो भवति। जीवितमातृकानामपि हि पूर्वाभिनियमेन सपिण्डीकरणमुच्यते। इदञ्चानुकरणमात्रम्। एतद्बीजञ्च संस्कारे व्यवस्थितं भवति। एवं कृते च मरणसंस्कारे, प्रेतात्सुखमाप्नोति। प्रेताद्युपबाधाशान्त्यर्थमिदमनुकरणं भवति। मन्त्राणां शब्दशक्त्या तद्विमोचनं चेति तत्फलं भवति। वस्तुतस्त्वत्र ज्ञानश्राद्ध एवाधिक्रियते। ज्ञानश्राद्धार्थमेव चैतच्छ्राद्धः भवति। सर्वसंस्कारस्य सत्स्वरूपं ज्ञानसिद्धिफलमिति सर्वत्रोपदिश्यते। तस्मात्सर्वमेवेदं यथायोग्यं ज्ञानक्रियेच्छानिष्ठं समाहारस्वरूपं वेदितव्यमित्युपदेशः। अत एव।

"कृतस्य करणं नास्ति मृतस्य मरणन्न च।
ज्ञानदग्धशरीराणां पुनर्दाहो न विद्यते॥
ज्ञानेन संस्कृता ये च तद्ब्रह्मेति विदो जनाः।
अकारोकारमकारस्थं सदेवं सनातनम्॥
ओमित्येतत्परं सर्वमात्मानात्मनिषेधजम्।
स्वयं भूतं स्वयं स्थित्वा जायते म्रियते स्वयम्॥

स्वयमेव समुद्भासं तत्वमेव परंविदः।"

इत्यादि प्रवचनम्। एवमस्यार्थो हि विज्ञायते—कृतस्य करणं न भवति, करणं तावत्कृतस्यैव, सर्वमिदमतीतं कृतमेव, नात्र करणप्रयोजनम् 'मत्कृतं त्वत्कृतमित्यादि भेदप्रसङ्गः, मृतस्य मरण न्नास्ति, इदन्त्वमृतमेव, नात्रमरणमुपयुक्तम्, ज्ञानदग्धशरीराणां दाहो न भवति, तर्हि ज्ञानं प्राप्यताम्, नात्र दुःखशोकाद्यग्निना वाग्नितत्वेन दाहकरणमुचितमिति। अत एव तत्वविज्ञानिनां सन्यासिनां न दाहौचित्यम्। प्राप्ते च ज्ञाने, ज्ञानमेव सर्वसंस्कारो भवति। अत्रैतदनुकरणसंस्काराणामप्रयोजनमिति व्याख्यानफलम्। तस्मात्सर्वमेवैनमनुकरणसंस्कारङ्कृत्वा, सत्संस्कारानुभवं स्वीकुर्वित्युपदिश्यते। एतत्सर्वं पञ्चमहायज्ञादिकम्, पञ्चमेधाश्च सर्वे संस्कारा ह्यन्यकार्या भवन्ति। अस्माल्लोकादारभ्य स्वर्गपर्यन्ताख्यानम्, पुनरागमनकारणम्, शरीरादिप्राप्तिहेतुश्च, पुनर्दुःखसुखाभिनिवेशः, पदार्थसंबन्धः, पदानामुत्पत्तिः, सर्वमेतत्क्रियातत्वञ्च यजुर्वेदोपन्यस्तं भवति।

अस्मिंश्च यजुर्वेदे क्रियामन्त्रस्य संसरणव्यवहारस्यावश्यकत्वम्, तस्य चास्तित्वम्, तदनस्तित्वमिति च सर्वमाख्यातं भवतीति सिद्धान्तः। अस्य च प्रथमो मन्त्रः, इषेत्वोर्जेत्वेति च विज्ञेयम्। अत्र चाजन्म चान्तपर्यन्तं सर्वक्रियाणां क्रमशः देशका-

लानुगुणं व्याख्यानं भवति, देशकालमन्तरा क्रियाया अनुपपत्तेः। एतत्त्रयमेव संसरणमिति सर्वप्रधानमुक्तं भवति। देशकालक्रियाः परिज्ञाय ब्रह्मकार्यसाधनफलमित्युपदेशः। अन्यथा त्वयमात्मा न क्रियावान्, न देशवान्, न कालवान्, न रहितः, न सहितश्चेति सिद्धान्तः विरुद्ध्येत। अत एव

"न मेधाभिभूतो न तद्यज्ञसाध्यः
सदैवायमात्मा प्रसिद्धः पुराणः।
न चायं वृतो नैव संस्कारबद्धो
न चैवोपनीतो न चोद्वाहयुक्तः॥
न चैवायमात्मायुतः कर्मविद्धो
न सिद्धः परो वाक्यमान्योऽयमात्मा।
सुखं सर्वदा शुद्धबुद्धस्वरूपो
न जातो मृतो नैव सम्यक्करोति॥
न गर्भावृतो नैव सीमन्तयुक्तो
सदैवाहमेतन्नकारस्वरूपः।
अतीतादनन्तादनादिप्रगल्भात्
परस्तत्वसिद्धान्तरूपो विधाता॥
तथैवाहमेतन्नकारस्थआत्मा
सदा सर्वदा सच्चिदानन्दरूपः।

न कालानुविद्धो न देशप्रबद्धः
सुखी नैवदुःखी न संयुक्तआत्मा॥
क्रियाकालयोगैर्न बद्धोऽयमात्मा
विरूपोऽविरूपः प्रनष्टोऽयमात्मा।"

इत्यादि प्रवचनम्। तस्मादात्मनश्च देशकालव्यवहारेषु सत्स्वेव सर्वं विशेषणम्। अत एव "यजुर्वेदासिद्धः परमात्मा क्रिया च" इत्याद्युक्तिः। तदेवं क्रमेण क्रियाश्रवणं भवति। तस्माद्ब्रह्मसनातनम्, सर्वाभिभूतम्, सर्वकारणम्, अकारोकारमकारस्थम्, त्रितयम्, तादृशयोगवियोगरहितम्, सर्वक्रियासिद्धम्, सर्वम्, सर्वानुगतञ्च बोध्यमिति सर्वसिद्धान्तोऽवगम्यते।

श्रीमहर्षिगार्ग्यायणप्रणीते प्रणववादे तृतीयप्रकरणे
॥ षष्ठस्तरङ्गः॥
ॐ

ॐ

॥ अथ सप्तमस्तरङ्गः॥

अथातस्सामवेदं व्याख्यास्यामः। सचेच्छानिष्ठश्शिवप्रणीतश्च भवति। अत्र चेच्छामात्रस्य व्याख्यानं परिदृश्यते। इच्छा च तयोस्संबन्धरूपिणी भवति। अत एव सामवेदस्यापि

ऋग्यजुस्संबन्धरूपत्वेन मकारस्थेन प्रवचनं भवति । अत एव

" ऋग्वेदो ज्ञाननिष्ठस्स्यादहमो धर्मबोधकः ।
यजुर्वेदः क्रियानिष्ठः सामत्विच्छापरः कृतः ॥
ज्ञानक्रियाविशेषस्य चेच्छासंबन्धरूपिणी ।
त्रिभिश्च भासते सर्वं स एव प्रणवः परः ॥
ओङ्कारविधिना ज्ञेयं ब्रह्मतत्वं त्रयात्मकम् ।
एतत्त्रिभिश्च संयुक्ते भवेत्संसारसाधनम् ॥
इच्छामात्रं यथायोग्यं सर्वोद्यानस्य कारणम् ।
वेदितव्यञ्च साम्येन क्रियाज्ञानपरा वरा ॥"

इत्यादि प्रवचनम् । तस्मात्क्रियाज्ञानयोस्संबन्धरूपिणी चेच्छाशक्तिर्भवति । सामवेदनिष्ठा शिवप्रणीता हि शैवी शक्तिरिति विज्ञायते । सर्वस्य हि या वा शक्तिः, सा त्विच्छारूपा भवति। शक्तिर्हि सर्वत्रोपन्यस्ता परिदृश्यते । विना च शक्तिं संबन्धासंभवः, वस्तुद्वयोरुपस्थितिस्संबन्ध इति न्यायप्रवचनात् । पदार्थद्वयस्य हि संबन्धप्रवचनम् । तत्र तृतीयमावश्यकं भवति, येन द्वयोरेकस्मिन्भवनमुच्यते । महाविष्णोरवतीर्णो वेद इति बीजात्, ज्ञानक्रिययोस्संबन्धेन सर्वमपि कार्यं भवतीति बीजाद्वा तयोस्संबन्धरूपिणी हीच्छा शक्तिर्भवति । यथादेशं यथाकालञ्च क्रियाव्यवहारः भवतीति सर्वत्र नियतमस्ति । अत्र च संसरणमपि

त्रयाणामेतेषामेवेति सिद्धान्तितत्वाच्छक्तेरेव मूलमुपन्यस्तं भवति । त्रयाणामेतेषां पृथक्पृथगुपादानन्तु तावत्प्राधान्यबोधार्थमेव । वस्तुतस्तु सर्वमेकमेव । तस्मादेकैव ब्रह्मशक्तिः, ब्राह्मी वैष्णवी शैवीति चोच्यते । यद्यपि ज्ञानक्रियायामेव सा संबन्धानुरोधेन वक्तुमुचिता, तथापि पृथक्पृथगुपस्थितत्वाच्छक्तेः कार्यानुरोधाच्छक्तित्रयाणामिच्छामात्राणां सामवेदे व्याख्यानं भवति । एतच्छक्तित्रयाणामपि चोमित्यनेन बोधो ह्युपयुक्तो भवति । अकारनिष्ठा हि वैष्णवी शक्तिरिति बोध्यम् । अत एव

" शक्तिर्या वैष्णवी प्रोक्ता क्रियायास्संविवर्तिनी ।
अकारेण परा बोध्या ज्ञाननिष्ठानुवर्तिनी ॥
ब्राह्मी शक्तिस्समारब्धा क्रिया कार्यानुवर्तिनी ।
विवर्तिनी च विद्यायाश्चोङ्कारेण समन्विता ॥
शैवी शक्तिस्ततःप्रोक्ता तयोस्संबन्धरूपिणी ।
मकारात्पर्युपस्थिताचेच्छामात्रप्रवर्तिनी ॥
एवं संबन्धहेतुस्था शक्तिस्सर्वार्थसाधनी ।
देशकालानुसारेण क्रियाज्ञानविवर्तिनी ॥
विवर्तनञ्च यत्किञ्चियत्किञ्चित्परिवर्तनम् ।
शक्त्या संदृश्यते सर्वं सर्वमूला सनातनी ॥
ओङ्कारान्तर्गता नित्या चोत्पत्तिस्थितिकारिणी ।

नाशिनी सर्वसंपन्ना प्रस्थिता सामवेदगा ॥”

इत्यादि प्रवचनम् । तस्माज्ज्ञानपरा क्रियापरा च या शक्तिः, सैवेच्छारूपा सर्वार्थदायिनी सामवेदव्यवस्थिता भवति । अत एव सामवेदे सप्तस्वराः परिदृश्यन्ते । सर्वसंबन्धकारिणी शक्तिरिति व्याख्यातत्वात्सर्वाख्यानमप्यत्र बुध्यते । अस्याश्च शक्त्यां क्रियाज्ञानयोर्विद्यमानत्वेन तादृशष्षड्भेदः, सप्तमस्समाहार इति नियमेन सप्तस्वराश्च विधीयन्ते । एवं नियतप्राथम्याद्वैष्णवी ब्राह्मी शैवीति च क्रमेण संहितायास्स्वरत्रयमेव । एवमेव ऋग्वेदे यजुर्वेदेऽपि च त्रिस्वरोपन्यासो भवति । इच्छायास्सर्वानुवर्धनं भवतीति बीजादिच्छाव्याख्याने सप्तस्वराश्चाभिधीयन्ते। विनाचेच्छानिरूपणं ज्ञानच्छाक्रियामात्रज्ञाने त्रित्वस्यैव ज्ञानं भवति । तद्विवर्धनज्ञानस्यासंभवात् , ऋग्वेदादौ न सप्तस्वराः प्रशस्ता भवन्ति । अत एव “ ज्ञाननिष्ठा क्रियानिष्ठा हीच्छानिष्ठा च त्रिविधा प्रयोज्यमाना विद्या भवति, आसां परमा हि विद्या सर्वविद्या प्रतिष्ठा ब्रह्मविद्या चोच्यत ” इति प्रवचनम् । यावदेतद्विद्यानां तिसृणां प्राप्तिर्न भवति, तावद्विवर्तनपरिवर्तनज्ञानस्यासंभव एवेति विज्ञेयम्। विवर्तनपरिवर्तनज्ञानमन्तरा ब्रह्मभावं नोपगच्छतीति सर्वसंमतं भवति । अत एव ब्रह्माधिकारे “ त्रैविद्यामुपासीत ” इत्याद्युपदेशः । अत एव

“ एषा च परमा विद्या त्रैविद्या हि सनातनी ।
क्रिया ज्ञानपरा शक्तिरूपा सर्वार्थसाधिका ॥
ब्रह्मविद्या परा प्रोक्ता प्रणवस्था प्रतिष्ठिता ।
तां संप्राप्य च भूतानां ब्रह्मत्वमुपलभ्यते ॥
तस्माद्विद्यात्रयीमेनां प्राप्य मुक्तिं प्रपद्यते ।”

इत्यादि प्रवचनम् । तस्मादियं सर्वथा ह्युपास्या भवति । सा च शक्तित्रयस्वरूपा भवति । सा च सामवेदस्था सामविद्या वा भवति । एवमेव

“ ऋग्विद्याञ्च यजुर्विद्यां सामविद्यामथर्विकाम् ।
प्राप्य संमुच्यते नित्यं स्वयंब्रह्मेति तद्विदुः ॥”

इत्यादि प्रवचनम् । एवमेव

“ ऋग्यजुस्सामाथर्वाणं क्रियाज्ञानाभिशक्तिजम् ।
ज्ञात्वा ब्रह्ममयं विद्धि सर्वतत्वं परात्परम् ॥
वर्णत्रयगतं तत्स्यादोमित्येतच्चतुष्टयम् ।
धर्मार्थकाममोक्षांश्च लब्ध्वा ब्रह्मणि लीयते ॥”

इत्याद्युक्त्या वा । तस्मात्सामवेदपरायणी शक्तिर्हि स्पष्टं व्याख्याता भवति सर्वैः । शक्तिर्हि क्रियाज्ञानयोरात्मानात्मनोर्द्वंद्वभूतयोरेवावश्यकी भवति । यदेतद्द्वयमात्मानात्मरूपमकारोकाररूपञ्च तयोर्योगावश्यकतया शक्तिरिति फलितं भवति ।

आवश्यकतामन्तरेण किञ्चिदपि न भवतीति लोकोदाहरणेन द्रष्टव्यम् । आवश्यकता च हि भवनमात्रे स्वभावस्था वेदितव्या भवति, भवनमात्रावश्यकता चेति न्यायप्रवचनात् । भवतीति भवनम्, भवनमात्रमेव यत्किञ्चित्तदावश्यकतेति तद्व्याख्यानम् । यत्किञ्चित्तत्सर्वमसर्वमन्यत् । इदञ्च, शब्दमात्रम्, कालमात्रम्, देशमात्रम्, ज्ञानमात्रम्, क्रियामात्रम्, ज्ञातम्, अज्ञातम्; अनुष्ठितमननुष्ठितम्, भूताभूतम्, वर्तमानमवर्तमानम्, प्रधानाप्रधानं भवति । सर्वस्यास्तित्वात्, भवत्येव भवनार्थः । यन्नभवति तस्य च परिगणनमपि नास्ति, न तदर्थकश्शब्दः, न च ज्ञानम्, न तदर्थपरिभावनम्, न स्मरणम्, न विस्मरणम्, नानुस्मरणम्, न संकल्पः, न विकल्पः, न संभवो, नासंभव इति निश्चितं भवति । "यन्न तदपि स्वयं भवत्येवेति, नभवतिचान्तरा नेति" इत्यादि प्रवचनम् । नस्येति नायोगोऽपि न भवति । नेदम्, नायम्, नैतत्, नान्यन्नत्वम्, नाहम्, नास्ति, अनस्ति, नान्तन्नादिः, नानन्तोनादिः इत्यादिशब्देन नस्य योगो दृश्यते । तद्योगमात्रं हि भवनमेव । योगमन्तरा नेत्यस्य प्रवचनं तज्ज्ञानञ्च न भवतीति हि सिद्धान्तः । "तस्य अस्मात्रावश्यकता चेति ब्रह्मसूत्रम्, "असः परमशब्दमकालमदेशन्नातो भिन्नमभिन्नमनभिन्नक्किञ्चित्" इतिव्याख्यानात्, भवनमात्रावश्यकता मन्तव्या भवति । अत एव "सर्वावश्यकता नानावश्यकं किञ्चित्" इति वैशेषिकप्रवचनम् । अनावश्यकञ्चावश्यककल्पितं सोप्यावश्यकमिति तद्व्याख्यानम् । तस्माद्यत्किञ्चिद्भवति, तच्च व्यापारमात्रञ्चावश्यकमिति बोध्यम् ।

एवमेवावश्यकमस्तित्वमिति सांख्यप्रवचनम् । ना सावश्यकमहमेतदौ च नावश्यकाविति सर्वसिद्धान्तः । आवश्यकता च शक्तेरिति बीजात्, सर्वत्रावश्यकतया हि कार्यं परिदृश्यते । एकावश्यकतामारोप्य किञ्चिन्मात्रं स्वज्ञानानुसारि कार्यमभिकल्पयतीति प्रत्यणुव्यवहारेण बोध्यम् । दृश्यतामिह—लोके प्रथमप्रश्ने कथमत्रागतस्त्वम्, किं प्रयोजनम्, कस्त्वम्, कुत्रनिवासः, इत्यादिवाक्यस्य सर्वावश्यकतया सामर्थ्यमिति । अत्रागमने का वावश्यकता, केन वावश्यकप्रकारेण चागत इति तदर्थः । कुत्र निवासः कस्मिन्स्थाने कया वावश्यकतया तव निवास इति वा । निवासस्याप्यावश्यकत्वं मूलं भवति । आवश्यकत्वं विना न कस्मिन्नपि स्थाने स्थितिर्भवेत्, आत्मनस्सर्वस्थानित्वात् सर्वाश्रयत्वाच्च । स्थाननियतकारणे चावश्यकतैव प्रधानमूलं भवति । कस्त्वमिति प्रश्ने प्यावश्यकत्वं दृश्यते, यस्त्वमसि तस्य का वावश्यकता, केन वावश्यकत्वेन त्वमिति तदर्थः। एवं त्वमः बोधस्याप्यावश्यकता भवति । अन्यथा हि बहूनान्नित्यत्वप्रदर्शनं

भवेत् । नसर्वं प्रत्येव प्रश्नः क्रियते । किं प्रयोजनमित्युक्त्यापि स्पष्टैवावश्यकता प्रयुज्यते । स्वात्मानमस्मिन्निति हि प्रयोजनं भवति । यस्मिन्स्वात्मा हि प्रयुज्यते, तत्तस्यावश्यकं भवति । अन्यथा स्वात्मनः प्रयत्नेन प्रयोजनन्न भवति । यद्वा प्रयुज्यते अनेनेति प्रयोजनमित्यर्थमङ्गीकृत्य चानया युक्त्या चैतदावश्यकेनेति विज्ञेयम् । अन्यथा सर्वं प्रयुक्तमेव, न तत्रानेन येन तेन केन मया त्वया सर्वेणेत्यस्य च किं प्रयोजनं भविष्यति । तस्मात्सर्वस्यावश्यकता मन्तव्या भवति । अत एव "प्रश्नश्चावश्यकत्वमपेक्षते" इति ब्रह्मसूत्रम् । "अवश्यकपरः प्रश्नः" इत्याद्यपि च । अत एवशब्दमात्रं सर्वञ्चावश्यकं भवति । अवश्यकमन्तरा शब्दोच्चारणं परिभावना च न भवतीति शब्दशास्त्रसिद्धान्तः। अनावश्यकमसंबद्धम्, तच्च न प्रयोक्तव्यम् । सर्वथा हि सुप्रयुक्तश्च शब्दो ह्यावश्यकस्सुलभो भवतीति परिभावनया वक्तव्य इत्याद्युपदेशः । दृश्यतामिह —न किञ्चिदपि शब्दो वर्तते, यस्यावश्यकत्वन्नास्ति, येन नावश्यकत्वेन शब्दप्रयोगः क्रियते, स एवासंबद्धोऽनिष्टश्च भवति । अप्रयुक्तो दोषयुक्तो भवति । अन्यथा तु शब्दब्रह्मरूपत्वात्सर्वे शब्दाश्शुद्धास्सर्वनिष्ठाश्च भवन्तीति व्याख्यानं भवेत् । अत एव "शब्दश्चावश्यकपरो निर्देश्यः" इत्यङ्गसूत्रम् । विषयावश्यकेनार्थक्रमेण शब्दः प्रयोक्तव्यः" इति छन्दःप्रवच-

नम्, "परिभावना चावश्यकीयं परिभावना ह्यर्थो भवति तत्प्रकाशकश्च शब्दः" इतिकल्पसूत्रम् । अत एवार्थालङ्कारस्य शब्दालङ्कारस्य चैका हि क्रिया सर्वत्रोक्ता भवति । अर्थालङ्कारस्यैवावश्यकता, तत्प्रकाशनाय तदावश्यकतया तत्तात्पर्यप्रकाशनमेव शब्दालङ्कारः । अन्यथा तु केवले शब्दालङ्कारप्रयोगे कवेरसूया स्यात् । अत एव "शब्दालङ्कारार्थालङ्कारौच संबद्धौ" इति साहित्यसूत्रं भवति । "शब्दार्थौ च प्रयोक्तव्यौ तदर्थप्रतिपत्तये" इत्याद्यपि च । "अर्थावश्यकप्रतिपत्तये हि शब्दः प्रयोक्तव्यः" इति च । एवम् "व्यर्थः कालो न गमयितव्यः" इत्याद्युक्तिः । कालस्य वैयर्थ्यकरणं तावदिदं भवति, यस्मिंश्चकाले यदावश्यकन्तदेव कर्तव्यं भवति । नान्यकालावश्यकरणं हि युक्तं भवति । अत एव "वृथा कालक्षेपो दोषरूपः" इति प्रवचनम् । अन्यथा हि कालस्यानाद्यनन्तत्वान्न तस्य क्षेपसंभवः । एतत्करणे वान्यकरणे वा युष्मत्कार्येऽस्मत्कार्ये च कालगतिर्भवत्येव । अतीतत्वादनन्तत्वाच्च तस्य, समाप्तिर्न कदापि भवति; नैतादृशी च तत्र भावनास्ति । यद्यपि व्यतीतो हि कालः पुनर्नागच्छति, तथाप्यावश्यकतयातीतकालस्यापि नियतकालपरिभावना । नियतश्चायमावश्यको भवति । अतीतान्तर्गते च, तदर्थोऽयं कालो नियतो भवति । यदिचेदयमस्मादारभ्य चैतत्पर्यन्तन्नियतो भवति,

न तस्य भवनम्; किन्तु तद्वैयर्थ्यमेव । तस्मिंश्च काले गते शोकः। आवश्यकतायास्सिद्धत्वात्, सत्यावश्यकत्वे सिद्धेऽपि कालो गतो भवति, न तत्र शोकः; किन्तु तेनातिहर्षः । अत एव "हर्षशोकावावश्यकपरौ" इति स्पष्टमुक्तं भवति । अत एव "कालसंख्ये कार्यावश्यकपरे भवतः" इति ज्योतिः प्रवचनम् । तस्मादावश्यकता सर्वं भवनमात्रं भवति । भवनं हि योगरूपमेव । योगस्तु द्विनिष्ठः । तस्माद्द्वयोरावश्यकता भवनमात्ररूपा सत्तातृतीया च भवति । येयं सा हि शक्तिः । अत एव

"आवश्यकपरं कार्यं संसारेष्वभिधीयते ।
कार्य एव हि संसारो द्वयोर्योगेन भासते ॥
स्वयं प्रकाशश्चात्मैकस्स्यादनात्माभिधोऽपरः ।
द्वयोर्योगश्च संसारो योगस्त्वावश्यकेन च ॥
द्वयोरावश्यकं यच्च तच्छक्तिरिति कथ्यते ।
शक्त्या हि भासते विश्वं शक्तिस्सर्वानुगामिनी ॥
अकारोकारविधिना तयोर्मध्यप्रवर्तिनी ।
अन्तप्रवर्तिनी चैवं तदादेस्संविवर्तिनी ॥"

इत्यादि प्रवचनम् । तस्माद्द्वयादिमध्यान्तप्रवर्तिनी विवर्तिनी चानुवर्तिनी ह्यारंभावसाना चाकारोकारमकारपरा चाहमेतन्निष्ठा भवति शक्तिरिति विज्ञेयम् । तच्छक्तेस्स्वरूपञ्चासित्येतद्भ-

वति । अत एव अहमस्मि, एतदस्मि, नास्मीति । एवमित्थमस्मि, चेत्थन्नास्मि, कथमस्मि, कस्मादस्मि, कस्मान्नास्मि, कथन्नास्मि, अस्म्येवेति तत्प्रकाशः । असित्येनं विना चाहमेतन्न न किञ्च न । एवमस्यास्त्यपि तावदस्मि परत्वम् । अहमस्मीति मत्वा चैवं परिपृच्छाति—त्वमसि, एतदसि, इत्थमसि, इत्थन्नासि, कथमसि, कस्मादसि, कस्मान्नासीति, अस्त्येवेति वा इति । एवमस्त्यामपि बोध्यम् । अस्मीत्येतद्विना नासीत्यस्य कश्चिद्वक्ता, नासीत्यस्य च वक्तारमन्तरा मध्यमप्रथमपुरुषप्रयोगोऽपि न भवति, सर्वत्राहमित्यस्य विद्यमानत्वात् । असीत्यस्यैतन्निष्ठत्वाच्च स्वस्वस्थाने प्रतिमुखोन्मुखनियमेन सर्वोत्तमपुरुषः भवति, तथा प्रथमपुरुषोमध्यमपुरुषश्च । वस्तुतस्तु सर्वमस्मात्वमावश्यकं भवति । प्रथमोत्तममध्यमाश्च नेति बोध्यम् । सर्वत्राप्यस्मीत्यहमात्मा, असीत्येतत्, अस्तीति नानात्मानिषेधः। प्रतिपुरुषमहमेतन्नेति ज्ञानस्य सत्वात्, सर्वत्र विद्यमानत्वाच्च भेदो भासते । प्रतिपुरूषमेवं जानाति चाहमेतन्नेति भेदेन स्वात्मानमहं मन्यते, अन्यत्सर्वमेतन्नान्तर्गतं बुध्यते । तस्मात्प्रथममध्यमोत्तमपुरुषा अप्येवमभिधीयन्ते । अन्यथा सर्वं धातुमात्रन्त्वेकमेव भवेत् । धातोश्च सर्वाः क्रियाः भवन्ति । तस्मात्सर्वक्रियामात्रस्य चैकत्वं बोध्यं भवति । अतश्चासी-

स्येतदावश्यकता, सैव शक्तिरिति निश्चितं भवति । सर्वकार्यसाधनी शक्तिरिति व्याख्यानतया संबन्धमात्रस्य, सा कारणरूपा भवति । संबन्धमात्रं हि संसारः । अतस्संबन्धकारिणी शक्तिरिति सर्वत्रोक्तं भवति । अत एव

" एषा च परमा विद्या शक्तिरूपा सनातनी ।
महत्प्रतिष्ठिता चैषा सर्वस्थित्यन्तकारिणी ॥
शक्त्या चोत्पद्यते सर्वं शक्तिरिच्छापरायणी ।
शक्त्या विनश्यते सर्वं शक्त्या सर्वस्थितिर्भवेत् ॥
इच्छा चावश्यकी नित्याहीच्छैवावश्यके सदा ।
तस्माच्छक्तिः परा सर्वा सर्वसिद्धान्तकारिणी ॥
सृष्टिस्थितिलयानाञ्च शक्तिरेव हि कारणम् ।
आवश्यकपरं सर्वमतश्शक्तिपरा क्रिया ॥ "

इत्यादि प्रवचनम् । तस्मादेव ज्ञानशक्तिः क्रियाशक्तिरिच्छाशक्तिश्चेति चोच्यते । शक्तिः सा चतुर्विधा त्रितयमूलिका त्रितयान्तर्गता त्रिविधा च भवति । यद्यपि चतुर्विधेत्युक्त्या त्रितयभिन्ना हीति सूच्यते, तथापि त्रितयस्य भेदस्यावश्यकत्वात्तत्रान्तर्गतास्सर्वा अपि भवन्ति ; यो यस्यावश्यकस्स तदन्तर्गत इति व्याख्यानात् । आवश्यके च न भेदः, किन्तु केवलं तथा भेदप्रदर्शनमात्रमेवा । वस्तुतस्तु तत्क्षणे स्वयं न किञ्चित् , किन्तु स्वकीयमावश्यकमेव मन्यते ।

यद्यपि चावश्यकात्स्थानादन्यत्राप्यस्ति चावश्यकं दूरम् , तथापि तत्संवित्तत्रैव तिष्ठतीति सम्यग्वेत्ति—योयं सत्त्वयमपि वेद्यो भवतीति बीजात् , आत्मा तत्रैव तदन्तर्गतो भवतीति । अत एव दृष्टादृष्टयोरभेदस्सर्वत्राख्यातो भवति । इदमेवाभेदबीजं भवति । वास्तवस्यैकत्वात्ताद्भिन्नेऽपि स्वावश्यकतात्पर्यतया,यच्च स्वभासा तदन्तर्भूतम् ; तेनैव तदनुवर्तनं बीजं भवतीति विज्ञेयम् । यथा च स्त्रीपुरुषयोगादपत्यं भवति, तत्रैकः पुरुषः, द्वितीया स्त्री, तृतीयः पुरुषः, पुत्री वा, तथा तदावश्यकः कामो भवति ; स कामश्च त्रिष्वन्तर्भूतो भवति । अतो न बाह्ये कामगणना भवति । कामगणना हि त्रिभिरेव भवति । यद्यपि पदार्थव्याख्याने कामपरिगणना, तथापि तद्बहिरेव तदस्तित्वकालः तदन्तर्गत एवेति बोध्यम्- एवमेवाकारोकारमकाराणां यदस्तित्वम् , तदेव शक्तिस्वरूपमिति विज्ञेयम् । अस्तित्वं हि यस्याभावः, ततो भिन्नम् । तस्मात्त्रिष्वन्तर्गता शक्तिरिति सर्वत्राख्याता भवति । अत एव

" सा सर्वावश्यकी शक्तिस्सर्वमूलोपसाधिका ।
सर्वस्यान्तर्गता शक्तिः सिद्धान्तज्ञापिका सदा ॥
शक्तिश्च परमा माया माया चावश्यकी क्रिया ।
ओमित्येतत्स्वरूपस्था सर्वेषां चानुवर्तिनी ॥
सर्वमात्रश्च यत्किञ्चित्सदसच्च हि सत्परम् ।

सर्वशक्तिरिति प्रोक्ता चाखिला सार्वभौतिकी ॥
शक्तिर्भवति शक्त्या हि शक्त्या शक्तिर्भविष्यति ।
भूतं भव्यं भविष्यच्च शक्तिश्शक्तिसमात्मिका ॥
सर्वानुहारिणी नित्याद्या परमार्थसाधनी ।
सर्वनिष्ठा प्रतिष्ठा च विद्या चैषा परा वरा ॥
विद्याविद्या द्विधा प्रोक्ता क्रिया ज्ञानानुसारिणी ।
तत्परा परमा विद्या तयोस्संबन्धरूपिणी ॥
अनन्ता परमा शक्तिः प्रणवान्तर्गता स्वयम् ।
साक्षात्प्रणवरूपा च सर्वमूलप्रभासिका ॥"

इत्यादि प्रवचनम् । तस्मात्सर्वसाधनकर्त्री चाद्या शक्तिस्सर्वानुगामिनी सर्वसिद्धान्तपरा चेति विज्ञेयम् । त्रयाणामावश्यकत्वात् , आवश्यकतायाश्शक्तित्वप्रवचनाच्च , सर्वाद्येति तद्विशेषणम् । दृश्यतामिह—सर्वकार्यात्पूर्वं हीच्छा भवति, तदिच्छैवावश्यकता, पश्चात्सर्वक्रियायाः करणम् , सा हि साधनत्वेन व्यवस्थीयते इति । अत एवाद्या हि चेच्छाशक्तिर्भवति शक्तेरिच्छायाश्च केवलश्चैष भेदः—सार्वत्रिके हि परमे शक्तिरुच्यते, अपरमे सार्वत्रिकेच्छा चोच्यते इति ।

सर्वातीता हि माया भवति । एवमनन्तनाम्न्याः, कार्यानुसारिण्याः, शक्तेरावश्यकता चेति विज्ञेयम् । अतीतानतीतयोः

परस्मिन्नपि भवनमात्रं विज्ञेयम् । तच्चावश्यकं भवति । तदभिधानान्मायेति चोच्यते । अन्यथा तु माया न किञ्चिदिति व्याख्यातं भवेत् । माया न काचिदपीति व्याख्यानेऽपि नेत्यस्यावश्यकतया तदुपस्थितिर्भवति । आवश्यकतायास्स्वरूपन्तु न किञ्चिदपि नियतं भवति, किन्त्वनियतातीतस्वरूपम् ; सर्वातीतत्वात्कालदेशक्रियातीतत्वाच्च । तस्मादेषा शक्तिस्तादृशातीतनाम्नी भवतीति व्याख्यानफलम् । प्रतिशब्दमावश्यकतया हि तदभिधानम् । तस्मात्प्रतिशब्दं तन्नामभेदः, शब्दस्य कार्यपरत्वात् कार्यस्यावश्यकत्वाच्च । पुनरेतासु ज्ञानेच्छाक्रियास्वपि , त्रितयसंबन्धाभिधानतया प्रत्येकमपि तदावश्यकत्वात् , तदनुसारेण शक्तेर्नामाभिविधानम् । यद्यपि मायाब्रह्मणोर्भेदस्सर्वत्रोक्तः , निर्मायो भूत्वा ब्रह्म भवेत्यादिप्रवचनात् "माया च भेदकर्त्री , अतो मायां त्यक्त्वा ब्रह्म संपद्यते" इत्यादिप्रवचनाद्वा ; तथापि ब्रह्मभिन्ना मायानुपयुक्ता , "त्रितयं ब्रह्म" इत्युक्त्या त्रितयावश्यकत्वेन मायापि ब्रह्मपरा साक्षाद्ब्रह्मस्वरूपा चेति बोध्या भवति । "मायां परित्यजेत्" इत्युक्त्या मायाशब्दस्य , ममत्वेच्छाभेदरूपार्थः प्रतीयते। मदीयं त्वदीयमन्यदीयमित्याद्यावश्यकम् ।स्वाज्ञानकल्पितम्--कर्तव्यमिदमकर्तव्यमिदमुत्पन्नोऽयन्नष्टोऽयंध्रुवोऽयमध्रुवो यमिष्टमिदमनिष्टमिदमित्यादिपरिभावनमिति तत्परित्यागाय ह्येवमु-

पदेशः। उपदेशाशयश्चेत्थम्-सर्वमिष्टम्, सर्वं त्वदीयम्, अहमपित्वम्, कथं मदीयम्, त्वञ्चाहम्, कथं त्वदीयम्, अन्यश्चाहम्, अहमन्यः, कथमन्यदीयम्, सर्वमावश्यकम्, कृतमपि सर्वं भवतीह भाव्यम्, कथमकर्तव्यम्, सर्वं कर्तुमुचितम्, सर्वमेकम्, एकञ्च सर्वम्, नानेकैकम्, सर्वथा सर्वदा सर्वत्र सर्वं सर्वस्य, सर्वञ्च सर्वं सर्वस्य चेत्थमावश्यकं बोध्यमिति । या पूर्वा माया ममत्वेच्छाविशिष्टा, सा भेदकर्त्री भवति, तां परित्यज्य ब्रह्मभावम्, ब्रह्मपरां मायामेकावश्यकीं त्रितयात्मिकामनुभावय इत्युपदेशफलं भवति । एतत्त्रितयमन्तरा केवलावश्यकतामात्रमायायास्स्मरणमपि नोपयुक्तम् । किञ्चावश्यकता कस्य चिद्भवति, त्रितयमन्तरा कस्यावश्यकता, इत्यबोधसंभावना भवति । तत्र चैवं न्यायेनावधेयम्, यस्य चावश्यकता भवति स कः पदार्थः, स तु सर्वभवनमात्ररूपः। यच्च किञ्चिद्भवति अस्ति नास्ति वा, तत्सर्वम्; अतस्सर्वाभिधानेनावश्यकताभिधानमिति । एवमवधार्य ब्रह्ममाययोरभेदस्सूचनीयः । अत एव

"सत्वं मायात्मकं ब्रह्म माया ब्रह्मात्मिका भवेत् ।
ब्रह्ममाया द्वयोर्योगे संसारानुप्रदर्शनम् ॥
यद्ब्रह्म त्रितयं रूपमात्मानात्मनिषिद्धकम् ।
मायात्रयावश्यकी च तया भेदोह्यनन्वयः ॥

मायानन्यद्भवेद्ब्रह्म परं हृदयगोचरम् ।
ब्रह्मानन्या भवेन्माया सर्वमूलोपकारिणी ॥
एतेषामैकदेश्यञ्च ब्रह्मशब्दप्रतिष्ठितम् ।
प्रणवान्तर्गतं सर्वमोमित्येकार्णवं स्वयम् ॥"

इत्यादि प्रवचनम् । तस्माद्ब्रह्ममाययोरभेदस्सिद्धो भवति । "ब्रह्म च ब्रह्म ब्रह्मास्मि" इति माया निरूपिता । अत एव "मायया ब्रह्म भासते, माययैवं विधो भवति, अत्रास्मि ब्रह्म, तत्र ब्रह्म, यत्र ब्रह्म, कुत्र ब्रह्म, सर्वत्र ब्रह्म, अस्ति ब्रह्म, नास्ति ब्रह्म, अस्ति नास्त्यस् ब्रह्म" इत्यादि प्रवचनेन मायायाः स्वरूपमुक्तं भवति । किञ्चैवम्

"सर्वा गुणवती माया सर्वस्यावश्यकी क्रिया ।
सा सर्वार्थप्रदा चास्ति सर्वस्यैवानुकारिणी ॥
सर्वत्र यत्र तत्रेति चात्र कुत्रेति निश्चिता ।
नात्र तत्र न यत्रैवं यत्तन्नेदं न तद्भवेत् ॥
नेत्थमित्थन्तदित्थञ्च ह्यस्ति नास्ति तदस्क्रिया ।
सर्वानुकारिणी माया ब्रह्मभेदपरायणी ॥
अहमेतन्नेति योगात्प्रणवार्णवसंयुता ।
बोध्या च परमा माया विद्याविद्या परात्मिका ॥
सर्वविद्या प्रतिष्ठा च सर्वशक्तिस्सनातनी ।

सर्वानुगामिनी सर्वा सर्वभूता ह्यभौतिकी ॥
सत्ता निष्ठा समा साध्या सर्वस्यैवानुवर्तिनी ।
आदिमध्यान्तनिष्ठा चानन्तानादिपराभिधा ॥
ओमित्येकानुभावेन बोध्या माया प्रसारिणी ।
संसरणक्रिया सर्वा शक्त्या सर्वं प्रशस्यते ॥
अतो निर्वर्तिनी माया माया चैव प्रवर्तिनी ।
अनुवर्तिनी तथा प्रोक्ता सम्यक्संपरिवर्तिनी ॥
कालदेशक्रियानिष्ठा तस्यैवावश्यकी परा ।
एतद्बोधेन सर्वस्वं ब्रह्ममात्रं तदेकधा॥
बुध्यते प्रणवस्थञ्च सर्वं सर्वपरायणम् ॥"

इत्यादि प्रवचनम् । तस्मात्सर्वनिष्ठा ब्रह्मात्मिका माया, मायात्मकञ्च ब्रह्म भवतीति बोध्यं भवति । शक्तिश्चैषा सर्वावश्यकी सर्वसाधनकर्त्रीति सिद्धान्तः । अत एव

" अनन्तनाम्नी सा माया हेतुभूता सनातनी ।
शक्तित्रयपरा वेद्या शैवी ब्राह्मी च वैष्णवी ॥
योगमाया योगनिद्रा सर्वरूपा भगवती ॥
अतीता परमारंभा सर्वान्ता सर्वसाधनी ॥ "

इत्यादि प्रवचनम् । तस्मादेतत्त्रितयनियमेन शक्तेरनन्तत्वं बोध्यम् । तत्त्रितयञ्च ज्ञानेच्छाक्रियापरं बोध्यम् । तत्र ज्ञानपरा च शक्ति-

वैष्णवी, क्रियापरा च ब्राह्मी, इच्छापरा च शैवी शक्तिरिति विज्ञेयम् । एवं हि माया—सर्वपरमात्मिकातीता च भवति । अत्र च त्रिविधो भेदः, योगमाया भगवती योगनिद्रा चेति । योगमाया हि वैष्णवी, भगवती हि ब्राह्मी, योगनिद्रा शैवीति च विज्ञेयम् । यया मायया येनावश्यकेन ह्यहमेतदोश्च योगो भवति, सा योगमाया सर्वसंस्कारकारिणी, अहमेतदोर्योगं विना संसारोपस्थितिर्न भवति, किन्त्वहमेतदोर्योगस्यैव संसार इति व्यवहारः । तस्मादत्र योगमाया हि शक्तिरित्युक्तं भवति । अत एव

" को वेत्ति भूमन्भगवन्परात्मन्
योगेश्वरी क्रीडति च त्रिलोक्याम् ।
क्व वा कथं वा कतिवा कदेति
विस्तारयन्क्रीडसि योगमायाम् ॥ "

इत्यादि प्रवचनम् । अस्यार्थश्च, एतज्जगन्न यो वेत्ति न कोऽपि विज्ञातुं शक्तः, एतदित्यस्यापरिमितत्वादतीतत्वात् । युज्यते इति योगः योगस्य ईश्वरः योग एव ऐश्वर्यं यस्येति वा योगेश्वरः । अहमेतदोर्योगः, तदैश्वर्यं ब्रह्मणस्त्रितयस्य । ययेत्थंभूतयोगेश्वरशक्तिः, क्रिया योगेन या या भवति च ; तां ज्ञातुं न कोऽपि शक्तः । कुत्र भवत्यनियतत्वादिदमपि न बुध्यते सर्वत्र भवति । अतीतत्वादिदमपि न वाच्यम् , अतः क्व भवतीति चाबोधाव-

श्यकतया बोधकामनावश्यकतया च, विचारस्यावश्यकतया च वा वक्तुमुचितम् । केन प्रकारेण वा कतिचित्कदा कस्मात्कालारम्भः इत्यादिकम्, न केनापि ज्ञातुं शक्यम्, ज्ञानस्याविषयत्वात् । यश्च ज्ञाता स स्वात्मानं कथं जानाति । यः कश्चिज्ज्ञातुं शक्तः तेनैतदतीतेन त्रितयक्रमेऽभेदो भवति । सति त्रितयत्वेऽप्यैक्यमेव, तदेकसत्ताप्राधान्यात् । यदर्थश्च प्रश्नः, स स्वयमेव चैतद्रूमेण पृथग्भासते, तत्रायं प्रश्नः । तस्माज्ज्ञातृज्ञेययोरभेदाख्यानतया जिज्ञासाकरणमनर्थमिति तदाशयो विज्ञेयः । सर्वमनन्तमतीतं सर्वाश्रयं बुध्यतामित्युपदेशः, एतद्विस्तारयन्त्वं योगमायां क्रीडसीत्युक्ता त्वमहमोरभेदात् । योगमायया हि योगावश्यकतायां सर्वेऽपि क्रीडन्तीति तदाशयः । एतन्मध्यमपुरुषप्रयोगस्तु योगपरः । योगे हि पृथक्त्वप्रतिभासः, अतस्सर्वदृष्ट्या सर्वं त्वमेवेति युष्मत्स्वरूपम् । तस्माद्योगमाया ज्ञाननिष्ठा वैष्णवीयशक्तिः । वैष्णव्यामपि महावैष्णवी योगमाया भवति ।

तत्र च क्रियापरा च भगवती । भगो ह्यैक्यम्, तदस्यास्तीति भगवती । क्रियैवैश्वर्यमिति चात्राभिधीयते, तस्यैव तत्स्वरूपत्वम् । अहमस्स्वरूपमात्मा भवतिविष्णुः । अहमेतदोर्योगस्तदावश्यकता च योगमात्रा । एतदावश्यकतैव भगवती चेति विज्ञेयम् । ततः परा योगनिद्रा शैवी शक्तिर्नकारात्मिका, योगे

निद्रयतीति तदर्थात् । अहमेतदोर्योगरूपत्वाच्च । वियोगावश्यकताया अपि योगनिद्रात्वेन प्रवचनम् । योगनिद्राप्रभावेन सर्वमेतत्संसारमात्रं स्थलं भवति । अत एव

"वैष्णवी योगमाया हि महाविष्णुप्रतिष्ठिता ।
ज्ञानरूपा परा शक्तिरहमेतदनुक्रमा ॥
एतदावश्यकी शक्तिः ब्राह्मी भगवती मता ।
ऐश्वर्यं विद्यते सर्वं यया संभासते जगत् ॥
योगनिद्रा परा माया शैवी शक्तिर्निषेधिका ।
अहमेतद्द्वितीयस्य कारिणी सार्वकालिकी ॥
एतत्त्रितयशक्तीनां संसारेषु प्रवर्तनम् ।
संसरणक्रियास्सर्वाः भान्ति तत्तत्क्रमेणहि ॥"

इत्यादि प्रवचनम् । एतत्त्रितयसमूह एव प्रणवपरा सिद्धान्तरूपिणी सन्धिस्था महामाया समाहाररूपिणी बोध्या भवति । कार्यविशेषतया चाहमेतन्नोति त्रितयावश्यकतया वा तस्याः महत्वं बोध्यम् । महामन्वन्तरादारभ्य चास्य संसारस्यारंभः । यद्यपि व्याख्यानादेव ह्यतीतस्संसूच्यते, तथाप्यतीतानन्ते ह्यारंभावसानोक्त्या सर्वं बोध्यं भवति । ततो मन्वन्तराधिपतेर्महाविष्णोश्शक्तिर्हि महामाया भवति । महाविष्णोश्शक्तिविशिष्टत्वन्न बोध्यम्, किन्तु महाविष्णौ तत्सन्निधाने च वा यातीता ह्यावश्यकी; सा तस्या एव तारतम्येन

महत्वलघुत्वयोगरूपविशेषणम् । तस्मादतीततायास्सर्वत्रानुकरणात्, सर्वत्र तद्विद्यमानत्वाच्च व्यक्त्यव्यक्तिसहितत्वं तद्रहितत्वञ्च सर्वथा सर्वदा बोध्यम् । तस्मान्महामाया परमातीता महामन्वन्तरादिशक्तिः भवति । अत एव

"महामायाप्रभावेन यथामन्वन्तराधिपः ।
सर्वं संसृज्यते साक्षात्स्वयं सर्वं विनश्यति ॥"

इत्यादि प्रवचनम् । परमावश्यकतया सर्वाणीमानि कार्याणि महामन्वन्तराधिपः करोतीति विज्ञेयम् । एवमेव

"महामायानुभावेन यथा मन्वन्तराधिपः ।
स बभूव महाभागः सावर्णिस्तनयो रवेः ॥"

इत्यादि प्रवचनम् । अत्रायमाशयः—यथा येन प्रकारेण नियतावश्यकतया महामायानुभावेन, महामन्वन्तराधिपशक्त्या तदावश्यकः सावर्णिः बभूव, स च सावर्णिः रवेस्तनयः, कालाभिनियामकश्च भवति, रविस्तु अनन्तकालनियन्ता भवति, साक्षान्नियमरूपश्च सावर्णिर्मनुः इति । दृश्यतामिह—चतुर्दश मनवश्च तथा पूर्वं परिकल्पिता भवन्ति । तत्र द्वयोर्योगेन सप्तमन्वन्तराण्युक्तानि । अस्मिन्महामन्वन्तरेऽपि तादृशमहाविष्णुर्विष्णुर्ब्रह्मा शिवइत्यनुसरणेन ज्ञानेच्छाक्रियासमाहारनियमेन च व्यवस्था भवति । तस्मिन्महामन्वन्तरविभागेऽप्ये-

ककालस्य मुख्यत्वम् । यः कालः तत्परकालस्यैवसोऽधिपः । तत्र चतुर्दशमनुष्वष्टमश्च मनुस्सावर्णिः । स च त्रयोदशमनूनां सप्तमन्वन्तराणामधिपश्च भवतीति विज्ञेयम् । व्यतीतेषु तत्तमन्वन्तरेषु सावर्णेरेव पुनरारंभः । मन्वन्तराणामादिमन्वन्तरस्सावर्णिरिति तद्व्याख्यानम् । मनूनां परिगणने ह्यष्टमो मनुस्सावर्णिः । कारणञ्चास्य संसरण व्यवहार एव । अस्मिंश्च संसारे सर्वेऽपि पदार्थाः प्रथमाः, एवं द्वितीयाः तृतीयाः, चतुर्थाश्च भवन्ति । सर्वे ह्यादयोऽनन्ताश्च भवन्ति । एतज्ज्ञानेच्छाक्रियासमाहारपरिवर्तनेन मनुगणनायां सावर्णिरष्टमो मनुः । मन्वन्तरपरिगणने, तादृशनियमसत्वेन हि मन्वन्तराधिपः। अत एव महामायानुभावेनेत्युच्यते । दृश्यतामिह–प्रयोजनाद्धि भूतत्वम् । एषा हि महामाया महामन्वन्तरावश्यकता प्राबल्येन भवति । तस्याः प्रकृष्टत्वनियमेन ज्ञानादिसंपरिवर्तनपरिवर्तनविवर्तनानुवर्तनविधानतया, अष्टमस्य मनोस्सावर्णेः मन्वन्तराधिपतित्वं स्पष्टमवगम्यते । बभूव इत्युक्त्या चैकमहामन्वन्तरस्यायान्नियमः, द्वितीये कश्चिदन्य इत्यनुमेयम् । इदानीं हि चतुर्थो मन्वन्तरः, "सप्तमो वैवस्ततो मनुः" इति सर्वत्र स्पष्टमुक्तं भववि । तस्माद्विवस्वतोऽपि चाष्टाविंशतितमं वियुगमिदं भवति । सर्वनियमस्तु महामन्वन्तरारंभकाले एव नि-

यतो भवति । तत्रैव महामायानुभावेनास्मिन्महामन्वन्तरमात्रस्याधिपत्वम् । सावर्णेरभूत् , यश्चाष्टमो मनुः । अत्र स्तोत्रानुसंधानतया, शक्तेरावश्यकताया महत्वप्रभावप्रदर्शनाय स्वप्ने तत्प्रकाशनाय च, सत्यभूतातिशयोक्त्यलङ्कारेणेदमुक्तं भवति । अयमेव पूर्णातिशयोक्तिः । प्रभा हि चात्रेयं भवति । यो ह्यष्टमः तस्याधिपत्यसूचनमत्रेदं भवति । अत एव

> " नैव कश्चित्परः पूर्वः नैवाद्यन्तप्रधानकः ।
> यथावश्यकता लोके यथा कार्यं भविष्यति ॥"

इत्यादि प्रवचनम् । अत एवास्मिंश्लोके बभूवेऽति परोक्षकालः पूर्णस्सामान्यरूपश्शीघ्रोपस्थितिकश्च भवति । अस्मिंश्च मन्वन्तरे हि शीघ्रमेवैवं भवतीति महामायाप्रभावानुप्रदर्शनोत्कण्ठां प्रदर्शयितुं तत्तात्पर्यनिरूपणं बोध्यं भवति । तस्मान्महामायामहामन्वन्तरादिशक्तिः प्रणवरूपा भवति ।

सावर्ण्यादयश्च सप्तमन्वन्तराधिपतयः रवेस्सूर्यस्य विनिहितकालस्य तनया इति प्रशस्ता भवन्ति । अत एव सूर्यस्य पुत्रः , योह्यष्टमो मनुः । नान्ये मनवश्चेति तद्भावः । एवमेव हि पूर्वमाख्यातम् । क्रियाज्ञानेच्छासमाहारपरिवर्तनेन सप्त भवन्ति , तेषामपि च पुनः पुनरनन्तं परिवर्तनं भवति । तस्मात्तत्सप्तानामपि समाहारो ह्यष्टमः । अतस्तस्याधिपतित्वमिह सप्तानां व्यवस्थितामिति तु

मुख्यकारणं भवति । तस्मादेषा महामाया परमसाधनकर्त्री भवति । तत्र योगमाया भगवती योगनिद्राचेति विज्ञेयम् । अत एवात्र ज्ञानेच्छाक्रियानुसारेण विष्णुब्रह्मशिवानां नियता हि तिस्रश्शक्तय इति स्पष्टं भवति । योगमायादयस्तु सार्वत्रिक्यश्चाहमेतत्रेति विशिष्टाः प्रत्यणुव्यवस्थिताश्च भवन्ति । एतत्संसारनियन्तॄणां व्यक्तिशक्तिस्त्रिविधा, लक्ष्मीस्सरस्वती सती चेति । तत्र हि नियतक्रमस्त्वेवं विज्ञेयः—सरस्वती लक्ष्मीस्सतीच, सती लक्ष्मीस्सरस्वती चेति । अत एव

> " सार्वत्रिकी परा शक्तिः ज्ञाननिष्ठा सरस्वती ।
> लक्ष्मीश्चैवं क्रियानिष्ठा हीच्छानिष्ठा सती स्मृता ॥
> विष्णोस्तिस्रश्शक्तयश्च ह्यहंसंभावनेन च ।
> परिवर्तननियमात्कार्यमस्याः पृथक्पृथक् ॥"

इत्यादि प्रवचनम् । तस्माज्ज्ञाननिष्ठा सरस्वती, लक्ष्मीश्च क्रियानिष्ठा, इच्छानिष्ठा च सती चेति विज्ञेयम् । एतत्त्रितयशक्तेः संस्थितिस्तु चाहमि विष्णावेवेति विज्ञेयम् । तत्र विष्णुर्हि ज्ञानपरत्वादिच्छापरत्वात्क्रियापरत्वाच्च तिस्रः परिवर्तयति । यश्च ब्रह्मा हि क्रियामाधिष्ठितो निश्चितः, स च ज्ञानशक्तिमन्तरा क्रियाकरणे ह्यसमर्थो भवति । ज्ञानमन्तरा क्रियाकरणं नोपयुक्तम् । सम्यक्क्रमाद्यनुवर्तनं न भवतीति नियमेन ब्रह्मा ज्ञानशक्तिं सर-

स्वतीं गृह्णाति । अन्तरा च क्रियाशक्तिं ज्ञानशक्तेरपि न कार्यकर्तृक्षमत्वम् ; अतस्स्वयं विष्णुर्हि क्रियाशक्तिं लक्ष्मीं गृह्णाति । अहमेतदोर्योगेन क्रियाज्ञानयोः परस्परसापेक्षतया शक्त्यनुवर्तनं भवति। विष्णुस्तावत्स्वय ज्ञानवान् , किञ्च ज्ञानस्वरूपश्च । अहङ्खात्मा, तस्य च, एतदा अनात्मना, क्रियायोगे तच्छक्तेरावश्यकता भवति । येन सह योगो भवति, यो यस्य तच्छक्तिं तत्कार्यं तत्कालञ्च गृह्णाति, यावत्कालञ्च शक्तेः कार्यं सर्वांशे सामानाधिकरण्यं सर्वभावेनैक्यञ्च न स्वीकरोति; न तावद्योगस्य संभवः। न हि तद्योगे किञ्चिदस्तित्वम् । यो ह्येतत्क्रियामात्रपरो ब्रह्मा, सोऽपि चाहमः, शक्तिकालकारणकार्याणि च गृह्णाति; तादृशयोगस्य नियतत्वात् । यद्यपि एतदित्यस्यावश्यकता, क्रियारूपा च लक्ष्मीर्ब्राह्मी शक्तिः, सरस्वतीज्ञानरूपा वैष्णवी शक्तिः; तथापि योगफलेन परिवर्तनम् ।

इदमेव हि विवाहविधानं भवति । लोकेऽपि च तदनुकरणं दृश्यते—सर्वासामपि स्त्रीणामेकरूपो हि स्वभावः, सर्वा अप्येकावयविन्यः इति । यद्यपि एकमेव हि कार्यं सर्वासाम्, सर्वथा सर्वदा च तासामैक्यमेव , तथापि स्वावस्थानुगुणं लोकव्यवहारात्सर्वाभिस्सह पृथक्पृथक्संबन्धः इति । मदीया कन्या पत्नी चान्यस्य , अन्यस्य कन्या मदीया हि पत्नीति सार्वत्रिको

व्यवहारः । अयमेव हि लौकिकस्संबन्धः । मुख्यश्चेदं स्त्रीमात्राणां पत्नीत्वमिति तदाशयो विज्ञेयः । बीजं हि चात्राहमेतदोर्योग एव, "द्वयोरपूर्णयोः पूर्णत्वमेव योगः" इति ब्रह्मसूत्रात् । ततो हि परा चेच्छाशक्तिश्शिवस्य सती नकारात्मिका । सर्वस्मिन्शेते शिव इति व्याख्यानादहमेतदोरन्तर्गतो नकारो भवति । एतद्द्वयमेव हि सर्वं भवति । तत्रैवेच्छारूपो नकारः शेते , अहमेतदौ विनाशयति । तस्यैवेच्छा शक्तिस्सती , सा च द्वयोर्योगस्य वियोगकारिणी भवति । पूर्णानामपूर्णताकरणमेव वियोग इति व्याख्यानान्नकारेणाहमेतदोर्वियोगो भवति । नकारस्त्वहम्येतद्यपि तन्मध्ये तदादौ तदन्ते च वा सर्वथा सर्वकाले चाहमेतदौ वियोजयति । देशकालवस्त्वपरिच्छिन्नं सत् , तदस्यास्तीति सती । अहमेतत्तु देशकालवस्तुपरिच्छिन्नम्, सत्वे तदपरिच्छिन्नम् । तस्माच्छैवी शक्तिस्सती चेति विज्ञेयम् । एतासां समूहरूपा महाविष्णोश्शक्तिः परमा संप्रयुक्ता भवति । पुनरेतत्त्रयाणामप्यनेकभेदः । या वैष्णवी शक्तिः लक्ष्मीः , तस्याश्चैतास्तिस्रः रमालक्ष्मी शारदाः भवन्ति । रमन्तेऽस्यां सर्वे इति तद्भावः । रमन्ते क्रीडन्ते विस्तारयन्त इत्यर्थो वा । विस्तरणमेव हि क्रीडा भवति । तच्चातीतमनन्तञ्च भवति । एवं लक्ष्यन्तेऽनया इति लक्ष्मीः । लक्ष्यते सर्वः पदार्थ इति व्याख्यानात्क्रियापरा रमा च ज्ञान-

परा प्रोक्ता भवति । शारदा चेच्छापरा, शरद्यते त्यज्यते सर्वमनयेति तदर्थात् । अतश्च शारदा हीच्छापरा प्रशस्ता भवति । तिसृणामेतासां वैष्णवी शक्तिरिति व्यवहारः । द्वितीया हि ब्राह्मी शक्तिः। सापि त्रिविधा, ऐन्द्री ब्राह्मी सरस्वती चेति। इन्दति सर्वं व्याप्नोतीति इन्द्रः । तद्व्यापकतावश्यकतया चैन्द्री क्रियापरा भवति । ब्राह्मी चेच्छापरा । सरस्वती ज्ञानपरा । एवञ्चात्र त्रैविध्यं नियतं भवति । एवं तृतीया शैवी शक्तिरपि त्रिविधा, सती गौरी पार्वती चेति । तत्र सती हीच्छापरा, गौरी ज्ञानपरा, पार्वती क्रियापरा चेति । गौरीत्यस्य ज्ञानप्रदातृत्वरूपगुरुत्वमप्यस्ति । तत्रैवं ज्ञानं भवति—एतन्नोपयुक्तम्, नाहं किञ्चित्, नाहमेतत्, नैतदहमित्यादि । अत एव लोकेऽपि सति च किञ्चिज्ज्ञाने, क्रोधवैराग्यखेदाद्युत्पत्तिः ततः परा पार्वती पर्वतस्येयं कन्या पार्वती । पर्वतश्चैतन्निषेधातीतस्वरूपः । तस्य क्रियायास्संपादनी शक्तिश्च पार्वती भवति । तादृशक्रियायाः करणम्, " यस्यान्तमशुभं विनाशरूपं स्वस्यान्यस्य " इति लोकानुकरणरूपं भवति । अत एव " हिमाचलसुता नाथसंस्तुता परमेश्वरी " इत्यादि प्रवचनम् । हिमो हि विनाशः केवलं शून्यस्वरूपः, हिमं अचलं यस्मिन्निति हिमाचलः। हिमस्य अचलनं हि ज्ञानक्रियायान्निषेधाचलनरूपं भवति । तच्च

तयोस्संबन्धरूपं भवति। तत्सुता हि, तदावश्यकी शक्तिः, तस्या नाथः तदधिपश्शिवो भवति। तेन संस्तुतेति तद्भावो विज्ञेयः। अत्रापि स्तोत्रानुसंधानतया, तदावश्यकतया च वा महत्वप्रदर्शनम्। दृश्यतामिह—यो हि चेत्थं भूतः शिवः सर्वस्मिन्शेते, सोऽपि त्वां स्तौतीति तद्भावः । इदञ्चात्र सूचितं भवति—त्वं हि महती प्रधानभूता इति । अत्रेदं बोध्यम्—आवश्यकता हि सर्वमूलं भवति, यं यमिच्छति, तं सर्वं कारयतीति । करणमात्रं हि सर्वमावश्यकं परमिति, तत्र नाशुभन्न शुभन्न तत्परिधावनं लघुत्वनीचत्वोच्चत्वमहत्वादिकन्तावदावश्यकपरमित्यतिशयोक्त्या चोपदेशकरणमिति तदाशयः । तस्मात्तदेवं प्रकारेण ऐन्द्र्यादिव्यवहारेण च नवविधाश्शक्तयो भवन्ति। आसान्नवानामपि समाहाररूपा शक्तिः शून्यात्मिका दशमा भैरवी भवति । भैरं संसारं अवति रक्षति तद्भैरवः । तद्रक्षणरूपा शक्तिर्भैरवी । एवं विधानेन हि दशमहाविद्या अपि, कार्यपरतया क्रियाज्ञानेच्छानुसारेण परिवर्तनादिनियमेन च लोके प्रशस्ता भवन्ति । एतेषां त्रयाणामेव सर्वसामर्थ्यम्। सर्वं चेदं सामर्थ्यमेव शक्तिः। तस्मात्सर्वशक्तिमानीश्वर इति वचनं दृश्यते। एतेषां चतुर्णां महाविष्णुविष्णुब्रह्मशिवानामेतत्संसारेश्वरत्वम्, तत्रैव सर्वशक्तिमत्वञ्चेति विज्ञेयम्। शक्तीनामेतेषाञ्च परस्परसाक्षात्कारस्संबन्धः, सामर्थ्यसामर्थ्यवतोरभे-

दात् । सामर्थ्यं हि, यश्च समर्थो भूत्वा कार्यं करोति तद्भाव इति विज्ञेयम् । अत एव चैतेषामेकावस्थैवोक्ता भवति । तदवस्थैव तद्वाहनमिति विज्ञेयम् । गरुडो हि वाहनं विष्णोः, ब्रह्मणश्च हंसः, शिवस्य वृषभः इति सर्वत्र स्पष्टमुक्तम् । अत एव

"गरुडो वाहनं विष्णोर्ब्रह्मा वै हंसवाहनः ।
द्वाभ्यां संसृज्यते सर्वं शिवो वृषभवाहनः ॥"

इत्यादि प्रवचनम् । अस्यार्थश्च, गरुडश्च कालातीतक्रमिकज्ञानांशमात्ररूपः, हंसो हि देशमात्रस्वरूपः, वृषभश्च क्रियामात्ररूप इति। दृश्यताम्—महाविष्णुस्तु कालानन्तर्गतः, स चैककालिकः । एवं विष्णुरपि महाविष्णोः कालस्य प्रवर्तकः । तत्र ज्ञानांशमात्रश्च यः कालः तदंशभूतो गरुड इति सर्वत्राख्यातं भवति । कालगतेर्महत्वञ्चापि सर्वत्रोक्तम् । गरुडगमनमपि तादृशं बोध्यम्। तेन ज्ञानकाले सर्वपरम् , अतीततायां हि सर्वातीतञ्च भवतीति प्रत्यणवप्येवं भावनाभिवर्तते, तेनानुमेयं सर्वं भवति । विष्णुस्तावत्संसारप्रज्ञापकः। स तु ज्ञानकाले सर्वनियतमात्रमन्विष्य तिष्ठति । इदञ्चात्र सूचितं भवति—सर्वात्मानं स्वान्तर्गतं स्वसन्निहितं स्वकार्यरूपं चिन्तयतीति । एवमेव प्रसिद्धमिदम् ।

" भक्तानां हि यदा दुःखं तदा विष्णुस्सहायकः ।
स च स्वगरुडं त्यक्त्वा भक्तार्थमुपगच्छति ॥"

इत्यादि प्रवचनम् । अत्रापि चैतत्सूचितं भवति—यद्यपि नियतावश्यकत्वेन तद्दुःखनाशः भवत्येव, तथापि तदिच्छया तदत्यावश्यकत्वात्तत्कालप्राप्तं विनापि तदर्थमुपगच्छति ; तत्प्रयोजनसाधनं भवत्येवेति । आवश्यकतामात्रस्य पूर्णत्वप्रवचनात्, यावश्यकता सैव पूर्णता भवति । भेदो ह्यत्र केवलमेतदावश्यकतांशः, स एव क्रमश्चापीति विज्ञेयम् । आवश्यकतायां हि द्वित्वम् । तस्मिन्द्वित्वे हि क्रमश्चेत्थम्, प्रथममिदं पश्चादिदम्, प्रथमपश्चाद्विषयाभ्यां चावश्यकतायाः पूर्णत्वमपूर्णत्वञ्च भवति । या च प्रथमावश्यकता तां पूरयित्वा नाम तस्यास्साधनम् , ततःपरमन्यस्या द्वितीयायाश्चेति हि क्रमफलं भवति । तदर्थेनैव हीदं पूर्णमिति विज्ञेयम् ।

ततःपरं ब्रह्मणोऽहंसो वाहनः, हंसस्तावद्देशः, देशे एव सर्वाः क्रियाश्च भवन्ति। अतः क्रियाकर्तृदेशे वाहनानिभवन्ति। हंसे दिग्विभाग इति न्यायप्रवचनाद्देशस्याप्यतीतता, तादृशानियमेन तत्रैतत्संसारादिनियमे क्रमस्यैव चैषा संज्ञा । एवं वृष्येते देशकालविति वृषभः । स च शिवस्य वाहनम् , ज्ञानक्रियापरञ्च। ज्ञानक्रियाभ्यां देशकालयोरेव विनाशसंभवात् , वृषभवाहन इत्युक्तिः । एतन्नकारस्यापि तादृशातीतत्वसत्वात् , "तत्क्रमो वृषभसंज्ञकः" इति व्याख्यानादेतेषां शक्तेरपि, स्वस्ववाहने प्रश-

स्तत्वम् । यथा—ब्रह्मविष्णुशिवस्थाने , क्रमसंज्ञा , तद्भेदश्च , तद्वाहनञ्च , तथा क्रमेण शक्तेरपि च बोध्यत्वञ्च भवति ; शक्ति-शक्तिमतोरभेदात् । दृश्यतामिह—इह लोके कस्यचिल्लोकवाहन-स्थितौ न शक्तेः पृथक्त्वं संपरिदृश्यते ; किन्तु तच्छक्त्यैव तत्र स्थितिरिति विज्ञेयम् । अत एव

"ऐन्द्री गजसमारूढा वैष्णवी गरुडासना ।
माहेश्वरी वृषारूढा कौमारी शिखिवाहना ॥
ब्राह्मी हंससमारूढा सर्वाभरणभूषिता ।
लक्ष्मीः पद्मासना देवी पद्महस्ता हरिप्रिया ॥
श्वेतरूपा धरा देवी चेश्वरी मृगवाहना ।
इत्येता मातरस्सर्वास्सर्वयोगसमन्विताः ॥
नानाभरणशोभाढ्याः नानारत्नोपशोभिताः ।
शिष्टैश्चमुक्तैस्सर्वादिव्यवहारप्रलंबिभिः ॥"

इत्यादि प्रवचनम् । अत्र च ऐन्द्री गजसमारूढा । क्रियायामु-न्मत्तः, ज्ञानक्रियासंबन्धे प्रवृत्तः, स एव वाहनं यस्येति तदर्थः । देशकालसमाहारौ हि गज इति व्याख्यानात्, द्वयोःपरस्परसा-पेक्षत्वाच्च, वैष्णवी च केवलं कालानुगामिनी भवति । माहेश्वरो हि शैवी वृषभासना । एवं कौमार्यादयः भवन्ति । तासां प्रत्येकङ्कार्यभेदेन बहवो भेदास्संभवन्ति । तेषाञ्च तादृशक्रिया-

दिनियमेन परिवर्तनादिकेन नबोध्यत्वम् । ब्राह्मी च हंसवाहना, देशपरा प्रसिद्धा , सर्वाभरणभूषिताच भवति । भूषणाभरणस्व-रूपन्तु क्रियानिष्ठम्, तेन भूषिता इति तद्भावो विज्ञेयः। क्रिया-मात्रेण मरणमिति बीजायच्च किञ्चिदस्ति, तत्सर्वं तस्याश्च भूष-णाभरणरूपं भवति । एवं लक्ष्मीः पद्मासना ज्ञानावस्थारूपा भवति , पद्मं ज्ञानमिति व्याख्यानात् । अत एव "ब्रह्मापि पद्मो-द्भवः ज्ञानेन जातः" इत्युक्तम् । अहमेतदोर्योगस्वरूपमेव ज्ञानं भवति, द्वयोस्सम्मुखीकरणं ज्ञानमिति व्याख्यानात् । तत्रैव ब्रह्मेति नामाभिधानं भवति । सम्मुखीकरणमेव ज्ञानमकरणं भवति, आह्वनादौ हि तत्प्रयोजनम्। यर्हि यश्चैकं जानाति, तर्हि तस्य सम्मुखीकरणाय एकस्यैकनामाभिधीयते,तदर्थश्चायमेकशब्द-प्रयोगः; सर्वस्यैक्यात्। तत्प्राधान्यबोधज्ञापनार्थं परस्परं नामाभिधा-नम् । तस्मात्तस्मिन्नेव योगे विष्णुर्ब्रह्मा शिवश्चेति प्रशस्तं नामकरणं भवति। तस्माल्लक्ष्म्याः, ज्ञानपरत्वं पद्मासनत्वं पद्महस्तत्वञ्च भवति। लक्ष्म्याश्च क्रियाशक्तित्वात् , ज्ञानस्यैव कारणत्वं भवतीति बीजात् , हस्त एव कारक इति मूलाच्च पद्महस्तेति विशेषणम् । हरिप्रिया , हरणं प्रापणं करोति , सर्वं प्राप्नोति प्रापयति वा चेति हरिः, तस्य प्रियानाम हरणरूपा शक्तिः । श्वेतरूपा हि प्रकाशरूपा च धरादेवी । धरति सर्वं यथायथं नियोजयति , स्थापयति, प्रति-

देशं प्रतिदिशञ्च प्रतिकार्यञ्चेति धरा इति व्युत्पत्तिः । एवं भूता हि दीव्यतीति देवी भवति । एवमीश्वरी त्रितयसमाहाररूपा परमा शक्तिर्महाविष्णोर्भवति । सा च मृगवाहना, महाविष्णोर्मृगवाहनत्वात् । मृग इति विनिहितकालत्वान्महामन्वन्तरान्तकाल समूहस्यैव संज्ञा । स एव वाहनं यस्येति तद्भावः । मृगमारुह्य सर्वत्र प्रयातीति सर्वं प्रपश्यतीति च विज्ञेयम् । सर्वाभियोजनं हि सर्वकरणं भवति । सर्वकरणमेव तत्प्रदर्शनं भवति । एवं ज्ञानेच्छाक्रियासमाहारानुसारेण परिवर्तनादिनियमेन च नाना भवति । तेन नानाविधाभरणशोभयाभियुक्ताः सर्वाश्शक्तयो भवन्ति, सर्वस्मिन्सर्वस्य विद्यमानत्वात् । नानारत्नप्रशोभिता इत्यस्य प्रकर्षेण रत्ने द्रव्यमात्रे तदुपस्थितिरित्यर्थः । एवं सर्वा अपि सर्वयोगसमन्विताः योगमातृकाः शक्तयः संविधानेन बोध्या भवन्ति । नचैतद्व्याख्यानेन नानात्वं विज्ञेयम्, किन्त्वेकस्यैव प्रकारो नानेति तदाशयः । यद्यप्येकस्मिन्प्रकारोऽनुपयुक्तः, तथापि चैकस्य स्थितौ सत्यां तत्कार्यावश्यकत्वं भवति । कर्तृकार्ययोरभेदात्, सर्वभूतत्वाच्च तदेकत्वमेव । तत्प्रकारो हि नानात्ववन्तः, अत एव अहमेतन्नेत्यस्यावश्यकता शक्तिः । अहमेतन्नानामावश्यकताया हि भवने एव नानात्वम् । अहमेतन्नेत्यस्य चैककालानुवर्तनरूपं हि तदस्तित्वम् । त्रितययुक्तञ्च यदावश्यकं तदेव नानात्वविशिष्टं

भवति । अत एव "नानात्वेन सर्वं प्रति भासते" इत्युक्तिः । एवमेव

"नाना द्रव्यं क्रिया नाना नाना कर्म विधानजम् ।
विधिर्नाना परं नाना पूर्वं नाना भिधीयते ॥
नाना शक्तिस्तथा कालः नाना देश इतीर्यते ।
नाना योगः क्रमो नाना नाना नानेति नामतः ॥
नाना च विद्धि सर्वञ्च नानात्वं तत्प्रकारकम् ।
वस्तुतस्त्वेकवद्रूपमेकसत्तापरायणम् ॥
ओमित्यन्तर्गतं सर्वं नानात्वं तद्विवर्तनम् ।"

इत्यादि प्रवचनम् । तस्मात्सर्वशक्तयः नानाभरणशोभाढ्या नानाप्रकारयुक्तास्तैश्शोभिताः प्रकाशिताश्चेति तद्भावो विज्ञेयः । अत एवैतासामेतेषाञ्चैक्यं भवति । तत्तुल्यत्वञ्च सर्वत्राख्यातं भवति । सर्वशक्तिमातस्य चैकत्वेन सर्वत्रोक्तिः । अत एव

"महाविद्या महामाया महामेधा महास्मृतिः ।
महामोहा च भवती महादेवी महेश्वरी ॥"

इत्यादि प्रवचनम् । एवमेव

"महास्वाहा स्वधात्वञ्च वषट्कारादयः क्रियाः ।
त्वमेव सर्वभूतानां साधिकान्तप्रदायिनी ॥
त्वञ्च धर्मेश्वरी सिद्धा शारदा सर्वसंयुता ।

ब्राह्मी शैवी समारब्धा पार्वती परमेश्वरी ॥
धूमावती प्रगल्भा च भैरवी हेमवत्सरा ।
दुर्गा काळी महामाया चामुण्डा चन्द्रवक्त्रिका ॥
कमला नळिनी गौरी तथा सोमवती परा ।
महामेधा महाविद्या महाकाळी कराळिका ॥
आद्या हि व्यापिनी दिव्या मुक्तामाला दुरानना ।
चामुण्डा चारुनेत्रा च योगमाया मनोविधा ॥
सार्वत्रिकी ह्यनन्ता च ह्योमित्येकाक्षरायणी ।
शक्तिस्सर्वमयी सर्वा संभूता भावपूर्विका ॥
शुद्धा प्रवर्त्तिनी नित्यं त्वं देवी च रसात्मिका ।
सर्वदावश्यकी मेधा सर्वकर्मानुगामिनी ॥
सर्वाश्रयसमायुक्ता सामवेदपरायणी ।”

इत्यादि प्रवचनम् । तस्मादनेकनाम्नी सर्वशक्तिर्भवति । अगण्या हि चास्यास्संख्या । प्रत्यण्वपि चैतत्त्रितयावश्यकता विद्यते । अतस्संसारस्त्रितयात्मक इत्युच्यते, एतत्त्रितयस्यैव प्रत्यण्वप्युपस्थितत्वात् । संसरणं हि सर्वथा परमातीततादशायां भवति । अतश्चान्तर्गतो भवति संसारः । पुनश्च तदणुसंस्पृष्टो संसारोऽप्यणुर्भवति । पुनस्तत्रत्याणुना पृथग्भूतेनापि संसारः । एवं क्रमेणानन्तातीतः क्रमः । एतत्सामानाधिकरण्यायैव हि सर्व-

शास्त्राध्ययनम् । आवश्यकता च ह्येतत्त्रितयस्यैव, लोकप्रसिद्धक्रियया चैतदनुमेयं भवति । धर्मार्थकामइत्येतत्त्रितयम् , एतत्समाहारो मोक्षः । यो ह्येतत्त्रितयं साधनं कृत्वा चैतत्त्रितयञ्च प्राप्य तिष्ठति स एव मुक्त इति बीजात् , त्रितयावश्यकानां समाहारकरणं चतुर्थं मोक्षस्वरूपमुक्तं भवति । अत एव

“ त्रितयावश्यकं ज्ञात्वा धर्मार्थौ कामसञ्चितौ ।
पदवी परमा लभ्या मुक्तिः कालसनातनी ॥”

इत्यादि प्रवचनम् ।

एतदावश्यकतायाः परिज्ञानसाधनमेव ध्यानं भवति । ध्येयस्तु तावदावश्यकताविशिष्ट एव । आवश्यकतामन्तरेण न कश्चिदपि ध्यानयोगनियमः इति हि प्रसिद्धोदाहरणेन बोध्यम् । यदा हि यद्विषयकेच्छा भवति, तदा तद्विषयमन्तरा नान्यपदार्थपरिच्छिन्ना भवति । सास्याश्चेदमप्यधिकप्रयत्नेनान्यत्र,तर्हि तत्पापत्वेन वदन्ति । पापन्तावदिदमेव—आत्मनो या वा ह्यावश्यकता, तां परित्यज्य प्रबलेनान्येन यत्रात्मनः नियोगकरणमिति । अन्यथा तु न पापन्नपुण्यमिति सर्वत्राख्यातं व्यर्थं भवेत् । तदावश्यकतापूर्णकरणमेव पुण्यमिति सर्वत्राख्यातं । अत एव

“ यो ध्रुवाणि परित्यज्याध्रुवाणि परिचिन्तयेत् ।
ध्रुवं तस्य विनष्टं स्यादध्रुवं नष्टमेव हि ॥”

इत्यादि प्रवचनम्। ध्रुवं तावदावश्यकं भवति। तन्नपरित्याज्य-मिति तु चोपदेशफलं भवति। अत एव

"अवमानं पुरस्कृत्य मानङ्कृत्वा तु पृष्ठतः।
स्वकार्यं धारयेध्दीमान्कार्यध्वंसो हि मूर्खता॥"

इत्यादि प्रवचनम्। अत्र च मानावमानौ न विज्ञेयौ, सर्वथा स्वावश्यकमेव साध्यं भवति। मानावमानेऽप्यावश्यके परे च भवतः। यच्चैतत्स्वावश्यकम्, तर्हि, तद्बीजं भवति अत्रायन्नि-यमः—"एतत्प्रकारेणानेन कारणेन, अत्रायं क्रमश्च सिद्धान्तो भवति, एतमन्तरा हानिरियम्" इत्यादिपरिभावनयावश्यकपूर्ण-करणेनावमानं तदभावश्च भवति, मानावमाने द्वे चावस्यके परे यस्य चावश्यकं नास्ति; तत्करणे प्रशंसा भवति। इदमयोग्यं दुस्तरं अनेन कृतम्, इति प्रशंसारूपमुदात्तस्वरजं भवति, यदि-दमयोग्यं दुस्तरं तस्य चैतत्प्रकारेण कृतिरनेनेत्यसूयास्वरूपमव-मानम्; तदनुदात्तस्वरजं भवति। स्वकार्यं हि स्वरितस्वरेण प्रयुक्तं भवति, न तत्र मानावमानौ भवतः। भवत्येव प्रातः सायं मध्याह्नः दिवा रात्रिश्च, नात्र मानावमानारोपणं भवति; किन्तु स्वतस्सर्वथावश्यकतया भवत्येव। एतद्भवननेन हि सर्वे पसन्ना भवन्ति। एतादृशं हि सर्वकार्यकरणौचित्यमिति। नीत्युपदेशः। नीतिर्हि, आवश्यकज्ञापकं शास्त्रं भवति। तत्स्व-

रूपमेवं भवति—इदानीमस्यावश्यकत्वं भवति, अनेन चेदं भवति; अस्यायं प्रकारः, अत्र चैषा क्रिया, अस्यायं कालः, अयश्चास्य देशः इति प्रज्ञापकं हि नीतिशास्त्रं भवति। तस्मा-त्तत्राभिनिवेशनमुचितं भवति। यथानीति सर्वाः क्रियाः कर्तव्याः। अत एवावश्यकतायाः यथावद्बोधो भवति। तस्मादावश्यक-तायाः ध्यानमुक्तं भवति। अत एव "त्वमेव सन्ध्या सावित्री त्वं देवी जननी परा" इत्यादि प्रवचनम्। सम्यग्ध्यानविषया सन्ध्याचेत्यर्थः। अत एव "यथा त्वं हि जगत्स्रष्टा जगत्पा-तासि यो जगत्" इत्यादि। एवमेव "परापराणां परमा त्वमेव परमेश्वरी" इत्यादि प्रवचनम्। अस्य च परमावश्यकता सर्व-परमातीतता चेति भावो विज्ञेयः। एतदावश्यकतायाः स्तोत्रमप्य-भिधीयते। स्तोत्रेणानेन चेदं सूचितं भवति, सर्वावश्यता चेयं परैवेति। पुनश्चावश्यकतायाश्चातिशयोक्तिलक्षणतया ह्युप-देशकरणेनेव स्तोत्रप्रयोजनं भवति। अतिशयोक्तिरिति तु न किञ्चित्, किन्तु प्राधान्याद्बुद्धिव्यापारकल्पनाय तथा प्रयोगः। यद्यपि सादृश्येन हि सर्वे लघुबुद्धयो महाबुद्धयश्च भवन्ति, तथापि क्रमानुष्ठानेन स्वतो लघूनान्तदतिशयोक्तित्वात्। तया सम्यक्प्रवचनमुपदेशकरणमिति स्तोत्रातिशयः। तस्मादेतास्सर्वा-श्चावश्यकताः, सर्वस्थाः, प्रत्यणुभूताः, सर्वान्तरायण्यः, प्रण-

त्मिकाः, सामवेदस्थाश्चेति बोध्या भवन्ति । एतच्छक्तिमात्रानुरोधेन सर्वप्रदर्शनमिति व्याख्यानफलं भवति । तस्मादेव शक्तिमन्तरा कार्यसाधनत्वं व्याख्यातम् । सर्वशास्त्राभिमतस्तत्प्रयोजनसिद्धान्तश्चायमेव, आवश्यकतां दृष्ट्वा हि कार्यानुष्ठानम्। अत एव चावश्यकताया महत्वं सर्वादित्वं चोच्यते । अत एव

"देव्या ययाततमिदं जगदात्मशक्त्या
निश्शेषदेवगणशक्तिसमूहमूर्त्या ।
तामंबिकामखिलदेवमहर्षिपूज्यां
भक्त्या नताःस्मः विदधातु शुभानि सा नः ॥
यस्याः प्रभावमतुलं भगवाननन्तो
ब्रह्मा हरश्च न हि वक्तुमलं बलञ्च ।
सा चण्डिकाखिलजगत्परिपालनाय
नाशाय चाशुभभियः सुमतिं करोतु ॥
या श्रीस्स्वयं सुकृतिनां भवनेष्वलक्ष्मीः
पापात्मनां कृतधियां हृदयेषु बुद्धिः ।
श्रद्धा सतां कुलजनप्रभवस्य लज्जा
तां त्वानताःस्मः परिपालय देवि विश्वम् ॥"

इत्यादि प्रवचनम् । एवं हि तस्यार्थः—याचेत्थं भूता ह्यावश्यकता शक्तिः सर्वसंसारेषु दीव्यति, या च विजगीषा कार्यं

करोतीति, यया देव्या यस्याश्चात्मशक्तेः सकलमिदमखिलं जगद्भासते, तां पुनरावश्यकतां देवमहर्षिपूज्यामंबिकां सर्वातीतरूपां सर्वव्यापिनीं भक्त्या तदिच्छया नताःस्मः नमाम इति । अत्र-सर्वाभिप्रायेण सर्वस्यैक्यात्, एतद्बहुत्वे युक्तत्वाच्चावश्यकतायाः परमत्वप्रदर्शनाय बहुवचनान्तक्रियापदोक्तिः ।

पुनरेवं यस्याः आवश्यकतायाश्चातुलं भवनमणोरारम्य भवति, तस्याः अतीतानतीता परा इति प्रयोगः । "यत्सत्तया सर्वास्सर्वपरमास्सर्वपरमस्सर्वश्च अपरमश्च सर्वः" इत्याद्यवधारणम् । अतस्तस्याः प्रभावमतुलं ब्रह्मा हरिः हरश्च न हि वक्तुमलं समर्थाः । इदमेवात्र महत्वम्, प्रतिवाच्यं प्रतिवाचकं प्रतिवचनञ्च तदुपस्थितेः, अतीतानतीतपरत्वाच्च । न कोऽपि व्यक्तिपदवाच्यः, येन तत्प्रवचनं भवति । तन्महिम्नस्तु पारः परमः । न तस्यामावश्यकतायां मानमुपदेशो भवति, यया च सर्वाशुभभयस्य नाशो भवति । अशुभभयमित्युक्त्या चेदं सूचितं भवति। यदिचेदावश्यकानुसारेणाचारो भवति । तर्हि नाशुभं किञ्चिन्न च भयम् । नाशे नैवावश्यकता प्रशस्ता भवति । अतो ह्यावश्यकतयैव सर्वं कर्तुमुचितमित्युपदेशः । सा चावश्यकता चण्डिका विश्वपरिपालनाय भवतीति तदर्थः । यदा हि सम्यगखिलजगत्परिपालनम्, तदैवावश्यकता नश्यति । तदेव तस्याश्चण्डः

कोपः; आवश्यकता विनाशफल एव कोप इति लोकदर्शनात्। पुनरेव या चावश्यकता, सैव श्रीः लक्ष्मीः अलक्ष्मीः बुद्धिः श्रद्धा लज्जा सर्वाभिरूपा सर्वप्रेरयित्री । इत्थंभूतां त्वां नताःस्मः। त्वञ्च सर्वं विश्वं परिपालय । आवश्यकतायाश्चेदमत्र महत्वम्, सर्वप्रधानत्वात्त्वतोऽपि भिन्नं कृत्वा हि नमस्कारप्रवचनम्। प्रार्थनाचेयं भवत्यावश्यकतायाः । इदमेव पूर्णत्वं विश्वपरिपालनं भवति । विश्वमात्रस्यावश्यकतैव कार्या इत्युपदेशः। आवश्यकतापरमेव हि सर्वम्, याचना प्रार्थना वन्दनमभिवादनं प्रत्यभिवादनं चेति । या चावश्यकता हि स्वचित्ते नियता, तस्याश्चानुसंधानकरणत्वमेवं भवति—कथमस्य पूर्तिर्भवति, तत्र कुलप्रशंसा, एतत्कथनम्, अस्ति ममैतादृश्यावश्यकता, एषा चैतद्विशिष्टा भवति, एतद्रूपा चेति । इदमत्र हि प्रार्थनास्वरूपं भवति । प्रकर्षेणार्थ्यते इति हि प्रार्थना भवति । आवश्यकतया योग्यताकरणमेव हि प्रार्थनेति विज्ञेयम्, योगे सत्येव पूर्णत्वसंभवात्। याचना चैव ह्येवं भवति—यश्च मयि नास्ति, या च ममावश्यकता, तां त्वं पूरय, अत्राहं त्वञ्च ह्येकयुक्तौ भूत्वावाभ्यां पूर्णे चास्मिन्प्रवर्तितव्यमिति। वन्दनं हि, स्वात्मनः महताश्चावश्यकतया हि मुख्यं भवति, तदेव महत्, येन यस्यावश्यकता हि सिध्यति । अन्यथा हि सर्वेषां साम्यं भवेत् । तस्मा-

दावश्यकतापरो हि महत्वलघुत्वव्यापारः । मत्पिता मद्गुरुः मद्भ्राता च महान्, एवं देवादयश्च तर्हि तेन महता तन्महत्वेन च ममावश्यकसाधनं भवतीत्यभिप्रेत्य हि वन्दनम्। तावत्तत्सङ्गकरणं भवति। अभिवादनमपीदं भवति—स्वात्मनः महत्सु चावश्यकतानिवेदनम्, सर्वप्रकारेण भवद्भ्योऽहं लघिष्ठोऽस्मीति वा, पश्यन्तु ममावश्यकतामिति । प्रत्यभिवादनमिदं भवति—दृश्यते तवावश्यकता, सर्वं सर्वस्यास्ति, अहन्तवास्मि, त्वञ्चममासि, न तत्र भेदः, सर्वावश्यकसाधनं हि तुभ्यं भवतु, सर्वथा सर्वदाहं सार्वत्रिकेन नियमेन तवावश्यकतां स्वसामर्थ्येन साधयामीति । तदेवाशीर्वचनं भवत्येव । अत एव निष्प्रयोजनेऽज्ञाने शैघ्र्ये वा चान्याध्यान प्राणापानौचित्यम्। यदा च स्वतो महान्कश्चिदन्यस्याभिधाने निविष्टः, नमोवाकेन सह हि वार्ताभियुक्तः, शीघ्रं कुत्रचिद्गच्छति वा, महानप्यज्ञातः एवमनेके च क्रियान्तरपराः, तेभ्योऽस्माभिः प्रणामो न कार्यस्तदा। अत एव

" अश्वारूढं गजारूढं शयानं नाभिवादयेत् ।
पूजाध्यानव्रतहोमक्रियायां नाभिवादयेत् ॥
संमुखीकरणं नैव यावत्सम्यक्प्रबुध्यते ।
तावन्नैवाभिवादो हि यावच्छैघ्र्येण संवृतः ।
अज्ञातो नाभिवाद्यो हि सर्वैरेष विधिर्महान् ।

भवेच्च वयसा न्यूनः नाभिवाद्यः कदाचन ॥
प्रत्यभिवादवाक्ये च दर्शनावश्यकेन च ।
आवश्यकस्यानियमः लघुत्वं तत्वमुत्तरम् ॥
आवश्यको हि नियमः महत्त्वं तत्प्रधानकम् ।"

इत्यादि प्रवचनम् । एवमेव

" महान्तं पुरुषं दृष्ट्वा कर्तव्यमभिवादनम् ।
अन्यथा दोषमाप्नोति तदावश्यकनाशनात् ॥
अतस्सर्वो विधिर्नित्यः प्रार्थना याचनादिकम् ।
यथायोग्यश्च कर्तव्यं संसारस्यानुसाधनम् ॥
आवश्यकपरं नित्यं जगदित्थं हि दृश्यते ।
ज्ञात्वावश्यकञ्च सर्वं क्रियतां सर्वसाधनम् ॥
महाशक्तिः परं मान्या ब्रह्म नित्यं प्रपद्यते ।"

इत्यादि प्रवचनम् । तस्माचादृशी शक्तिः परं सर्वप्रकारेण वेदितव्या भवति । अत एव " किं वर्णयामस्तव रूपमाद्यमचिन्त्यमेतत् " इत्याद्युक्तम् । तवपदेन ह्यत्रावश्यकता, तदेतद्रूपं किं वर्णयामीति ध्वनिः । न वर्णितुं शक्यमिति तदाशयः । तस्मादित्थं भूतावश्यकता सर्वसाध्या चैकरूपिणी ह्यनन्तनाम्नी च माया भवति । वस्तुतस्तु तदात्मा, सर्वावश्यकता युक्तो भवति । अत एव

" न शक्तिर्न शाक्तः परस्थोऽयमात्मा
न हव्यादि कर्मादियुक्तोऽयमात्मा ।
न चावश्यकस्संप्रतिष्ठोऽयमात्मा
स्वतस्सर्वमूलप्रसिद्धोऽयमात्मा ॥
न देवी न माया परा योगमाया
न संभावनीया सती शारदा वा ।
रमा पार्वती प्रस्थिता नैव किञ्चित्
स्वयं सर्वरूपो विरूपोऽयमात्मा ॥
न विष्णुर्महाविष्णुनामाभिधेयः
विधाता शिवो भूतनिष्ठो न कश्चित् ।
सदैवाहमेतन्नकारप्रयुक्तः
स्वयं सर्वरूपः स्वतो भिन्ननिष्ठः ॥
न चैवायमात्मा भवेद्वारुडोऽयं
न हंसस्थितो वाहनो वा रथस्थः ।
न देशो न कालः क्रिया भावनीयो
सदैवायमात्मा परं हि प्रधानम् ॥"

इत्यादि प्रवचनम् । एवमेव

" नाहं ब्रह्मा शिवो विष्णुर्महाविष्णुर्नकारजः ।
स्वच्छन्नस्सर्वतो भिन्नः सर्वसिद्धस्सनातनः ॥

नाहं माया परा माया योगनिद्रा न शारदा ।
नाहं सरस्वती लक्ष्मीः पार्वती न रमान्तरा ॥
अहमेकस्सर्वरूपश्चैतन्नेत्यत्र संस्थितः ।"

इत्यादि प्रवचनम् । अत एव

"नैवाभिवाद्यो न चैवाभिवादः
न तत्कर्तुरेवं परं सत्प्रधानम् ।
न मे वन्दनं वन्दनीयो न चाहं
न मे प्रार्थना प्रार्थनीयो न चाहम् ॥
न मे याचना याचनीयो न चाहं
न तद्याचको धर्मबुद्धिस्वरूपः ।
अनन्तं परं गोचरं चिन्तनीयं
सदा ब्रह्मता ब्रह्मतत्वं निरीहम् ॥"

इत्यादि प्रवचनम् । तस्मात्सर्वशुद्धं सर्वाभिपरम्, सर्वं समीयमानं वितयं खल्विदं ब्रह्मेति तद्भावः । अत एव "शक्तिज्ञानक्रियाभिश्च ब्रह्म विद्धि" इत्याद्युपदेशः ।

तत्र च कारणत्रयेण कार्यविशिष्टा शक्तिरप्येककारणं भवति । तच्छक्तेस्स्वरूपं सामवेदे "अग्न आयाहि वीतये" इत्यादि मंत्रादारभ्यान्तं वर्णितं भवति । तत्रचैवं द्रष्टव्यम्—कावावश्यकता संसारविभागे, तद्विभागः को भवति, कथं

भवति, यदिदमेकं द्विकं त्रिकमित्यादि तत्र किं मानम्, तस्यावश्यकता पुनः संख्यावृद्धिः, सांख्यं तद्व्यापारश्च, यया शक्त्या विद्याद्युपस्थितिः, शक्तेश्च या वावश्यकता, शक्त्यन्तरा हि शक्तिः परिदृश्यते, तत्क्रमस्य च शक्तिः, तत्फलशक्तिश्च, कालविभागावश्यकता, क्रियाविभागावश्यकता, समाहारावश्यकता, जिज्ञासावस्थावश्यकता, ध्यानाद्युपस्थितिः, परिभावनादिशक्तिः, मानसविचारः, बुद्धिकार्यम्, इन्द्रियनिग्रहादिशक्तिः, प्राप्यप्रापकभावावश्यकता, कर्तृत्वकारणत्वप्रकारत्वविज्ञानम्, सदसद्व्यापारः, सर्वशक्तिमत्वम्, सर्वातीतशक्तिमत्वं, यश्च तत्वोत्पत्तिहेतुः, यच्च भवनकारणम्, परस्परसंबन्धावश्यकता, परमाणुशक्तिः, अवधारणावश्यकता, क्रियागुणद्रव्यावश्यकता, तत्प्राधान्यम्, सामान्यत्वविशेषत्वे, सर्वसामानाधिकरण्यम्, तद्वैयधिकरण्यञ्च, पृथक्त्वैकत्वनिर्देशः, कर्तृकरणयोर्भेदावश्यकता, पदार्थभेदावश्यकता, पदार्थसंभावना, परस्परसापेक्षता, निर्णयसिद्धान्तादि प्रयोजनम्, निश्चयसन्देहशक्तिः, तत्स्वरूपम्, तदावश्यकता, तत्र च क्रमः, तद्भवनकारणम्, लक्षणादिव्यापारः, तदुपस्थितिः, भावाभावयोरनाद्यनन्तत्वम्, सादित्वसान्तत्वे, युगपदादिव्यवहारः, आरम्भावसानावश्यकता, जननमरणशक्तिः, कार्यकारणसामर्थ्यं प्राप्तिपरमप्राप्तिपरञ्च, धर्मार्थकाममोक्षाणां तत्वव्यवहारश्चेत्यादि सर्वम्; सामवेदे

स्पष्टमुक्तं भवति। किञ्चात्र,संसारमात्रस्य या वा निषेधशक्तिः, नकारात्मिका मकारोपपन्ना इति; तस्याः सर्वाख्यानमपि तत्र भवति। किञ्चानेन येन येनकारणेन यद्यद्भवति,तदावश्यकानि सर्वाणि नियमान्युक्तानि भवन्ति। एतत्संसारसाधने हि यौ दुःखशोकौ, सुखहर्षौ, परमानन्दः, तदानन्दः, सत्यशक्तिः, सत्वम् , अस्तित्वम्, नास्तित्वम् , अनस्तित्वम् , कालाकालानकालाः , अतीतानतीताननतीतानि, सर्वव्यावर्तनञ्च सर्वं व्याख्यातं भवति । सामवेदश्चायं हि प्रकारवचनः, प्रणवस्थः, निषेधप्रकाशकश्च भवति । महावाक्यञ्चाहमेतन्नेतिरूपम् । अत एवात्वेदञ्च प्रळयादिविधानं शून्यात्मकं भवति । अत एव

"मकारान्तर्गतो वेदो सामवेदः प्रकीर्तितः ।
प्रळयादिवर्णनञ्च सन्यासादिविभावना ॥
सामविद्यापरा विद्या देशकालविवर्तिनी ।
इच्छामात्राः क्रियास्सर्वास्सामवेदव्यवस्थिताः ॥
शिवोक्तश्च भवेत्साम शिवस्संसारकारणम् ।
सती शक्तिर्भवेद्यस्य रूपं स्यात्प्रळयात्मकम् ॥
सर्वमेतन्मकारेण सामवेदे प्रयुज्यते ।
एतन्नाहमहं नैतदित्यादिपरिभावना ॥
सर्वं सम्यक्समासक्तं सर्वसिद्धान्तसंयुतम् ।

सर्वत्राभिगतं चैवं न ब्रह्मेति प्रतिष्ठितम् ॥"

इत्यादि प्रवचनम् । तस्मादृग्यजुस्सामानि, ज्ञानेच्छाक्रियानुसारेण व्यवस्थितानि भवन्ति । विद्यानां तिसृणामेतासां ज्ञानमेव ब्रह्मेत्यभिधीयते । प्रथमं च ज्ञानम् , ततस्सङ्कल्पश्चेच्छा, ततो यत्नः क्रियेति विज्ञेयम्। यद्यप्येतदनुरोधेन हि "ऋगन्तरं साम" इति प्रवचनं युक्तम् , तथापि सामवेदस्य सार्वत्रिकत्वात् , क्रियायाश्चादौ मध्येऽन्ते च तत्प्रयोजनम्। इच्छामात्रस्य सर्वाभिगतत्वात्तृतीयत्वम् ।

अकारोकारमकारेष्वेवान्नियमो दृश्यते। अकारो ह्यात्माहमिति, उकारो ह्यनात्मा चैतदिति, मकारो निषेधश्च नेति । क्रमे चास्मिंश्च कारणमिदं भवति । नकारोऽप्येतादृशः, यो हि सर्वत्र व्यापकः। तस्मात्तस्यान्ते तदुपस्थितिः। तस्यान्तोपस्थितौ सत्यां सर्वत्रैतस्य गमनं भवति । अत एव "आद्यन्तावभेदौ" इति ब्रह्मसूत्रम् । तच्च तत्रैव युक्तं भवति । आद्यन्तयोरभेदो हि मन्तव्यः, यो ह्यादिभूतः, सविवर्तनेनान्तो भवति । योह्यन्तः स आद्यो भवतीति बीजात् । अन्तादप्यारंभः परिदृश्यते, न तत्र कश्चिद्बाधकः यथा—अहमेतन्न, एवं नैतदहम्, म. उ. अ. इति प्रशस्तः । प्रथमं हि नास्ति किञ्चित् , "ततो ह्येतद्भवति" इत्यादिसृष्ट्यारंभकाद्याख्यानग्रन्थे स्पष्टमुक्तः । प्रथमम् , अह-

मास्मि वाहमस्ति वा इति भवति । पश्चादेतद्व्रतीत्याद्यपि च । एतदित्यस्मादारंभो न कदापि भवति । अहममन्तरा चैतत्परिभावनापि न भवति । यदाह्येतत्परिभावना भवति, एतदस्ति, तन्न इति ; तदा तु प्रथमप्रश्ने चेदं भवति—यदेतदस्ति, तस्याधारः कः, स च कुत्रास्ति, केन प्रयोजनेनैतन्नियतं भवति, अत्र च कीदृशोऽयमकारः इत्यादि निर्वचनस्यावश्यकत्वं भवतीति। प्रथममहमं मत्वा, ततश्चैतद्विज्ञाय, पश्चादहमेतदोर्नत्वञ्च विज्ञायते। ततश्च पुनरारभ्यते। यन्नत्वम्, तन्नकारविषयमहमेतच्चेति प्रशस्तं व्याख्यातं भवति। अस्मादेव हि बीजादहमस्स्वरूपानिरूपणपरस्य च ऋग्वेदस्य पूर्वत्वम् । एतद्वाच्यस्य यजुर्बोध्यत्वेन तस्य द्वितीयत्वम् । नकारवाच्यस्य सामवेदबोध्यत्वेन तस्य तृतीयत्वम् । प्रतिवेदम् , ज्ञानेच्छाक्रियाणामेव प्रासिद्धिः, अहन्नैतदिति महावाक्यानुरोधात् । अत एव समाहारार्थके चाथर्वणे वेदे ह्येवं विधिः परिदृश्यते—प्रथमं हि ज्ञानम् , ततश्चेच्छा, ततः क्रिया, पुनरिच्छा, पुनर्ज्ञानम् , पुनः क्रिया, क्रियायां ज्ञानं वेति । एवं समाहारेपरिवर्तनादिनियमेनानेकक्रमः। दृश्यतामिह—क्रियाया अपि ज्ञानसंभवः, सत्यां क्रियायां क्रियाकर्तुर्ज्ञानानुरोधेन हि पुनः पुनर्विज्ञाय कर्ता च स्वयमपि तादृशो भवति, एवमेवोपदेशः, एवमेव हि सर्वः क्रमः व्यतिक्रमश्चेति । अत एव

" नकारात्माह्वयं वेदः सामवेदस्तदिच्छया ।
इच्छारूपाद्धि संबन्धादृग्यजूर्भ्यान्तु चान्तिमः ॥
तृतीया महती विद्या सामविद्या परायणी ।
सर्वनिष्ठा च संबद्धा सर्वरूपानुगामिनी ॥
पूर्वन्नास्ति परन्नास्ति चोभयन्नास्ति सर्वथा ।
मध्यमन्नास्ति संसारे सर्वमेव परावरम् ॥
क्रमो यो भासते कश्चित्सचाप्येको व्यतिक्रमः ।
तथाह्येकानुरोधेन क्रमस्सर्वो हि बुध्यते ॥"

इत्यादि प्रवचनम् । तस्मात्सामवेदस्य तृतीयत्वं सिद्धं भवति । अत एव " तद्विदस्सामगायनाः" इत्याद्युक्तिः ।

एतेषां त्रयाणामतीतत्वं त्रितयस्य ब्रह्मरूपत्वञ्च सिद्धमित्युच्यते। तस्मिंश्च ब्रह्मणि चोच्यमाने न कोऽपि चैतद्वर्तिं जानाति । वेदादयस्तु सर्वे महाविष्णोरवधारणरूपा भवन्ति । तेषांव्यक्तिमात्रान्तत्वमप्यनुपयुक्तम्, परन्तु ब्रह्मतत्वमिति निश्चितं भवति। इदमेव ब्रह्मभवनमिति, संपूर्णमाख्यातं भवति । अत एव

" यं धातावरुणेन्द्ररुद्रमरुतस्स्वाख्यान्ति दिव्यैस्तवैः
वेदैस्साङ्गपदक्रमोपनिषदैर्गायन्ति यं सामगाः ।
ध्यानावस्थिततद्गतेन मनसा यास्यन्ति यं योगिनो
यस्यान्तन्नविदुस्सुरासुरगणादेवाय तस्मै नमः ॥"

इत्याद्युक्तिः । अत्र च केवलातीतत्वमेव प्रदर्शयितुमेवं योजनम् । एतत्प्रणवस्वरूपन्तु सर्वतोऽतीतम्, अतीतानामप्यतीतम्, परमयोगिनामनेकमहाविष्णूनां महावेदाद्युपहितानाञ्च विधिमन्त्रस्वरूपञ्च भवति । एतदन्तर्गतं सर्वातीतानतीतञ्च भवति । तस्मादोङ्कारोऽपि सामगीतो भवति । सिद्धान्तस्तु, चतुर्वेदगीतोऽयं प्रणवो भवतीति । अत एव

ओङ्कारः परमं गीतं गीतैस्सर्वैश्च गीयते ।
महाविष्णुस्तथा विष्णुः स्वयं ब्रह्मा शिवस्तथा ॥
रमोमा शारदा गौरी पार्वती परमेश्वरी ।
लक्ष्मी स्सरस्वती ब्राह्मी काळिका भुवनेश्वरी ॥
ओमित्येकाक्षरो मन्त्रः गीयतेऽनुदिनं सुरैः ।
ऋग्वेदस्य महद्गीतं यजुर्वेदस्य सद्गृतम् ॥
सामवेदेन तद्गीतं गायन्ति सामगायनाः ।
अथर्वगीतं सर्वस्वमतीतं प्रणवाभिधम् ॥"

इत्यादि प्रवचनम् । एवमेव

"अतीतानतीतं परन्तत्वमेत
त्समं सर्वरूपञ्च ऋग्वेदसिद्धम् ।
यजुर्वेदभूतन्तथा सामगीतं
ह्यथर्वान्तरञ्चैकमेव प्रशस्तम् ॥

तदोङ्काररूपं विरूपं विकल्पं
सदा सच्चिदानन्दमाभासरूपम् ।
अनन्तं परञ्चाव्ययं ब्रह्म सिद्धं
सुखं सुन्दरं सर्वमूलाधिमूलम् ॥
निराधारमाधारसंयुक्तमेत-
त्क्रियाज्ञानसंपन्नरूपन्तदेतत् ।
परस्सामगस्सामसंस्थो मकारो
यजुर्वेदभूतः प्रयुक्तो ह्युकारः ॥
तथा भावना सत्यऋग्वेदसिद्धा
ह्यकारो ह्यकारो ह्यकारो ह्यकारः ।
अकारो ह्युकारो ह्युकारो ह्युकारः
मकारो मकारः परन्तत्वमेषः ॥
स ऋग्वेदमात्रो ह्यकारो ह्यकारो
ह्युकारो ह्युकारो यजुर्वेदसारः ।
स सर्वो मकारो मकारो मकारः
स्वयं सामगो गीयते नित्ययुक्तैः ॥"

इत्यादि प्रवचनम्। तस्मादृग्यजुस्साम्नामोमित्येकत्वमिति सिद्धान्तः।

सामवेदे च सर्वमावश्यकताया व्याख्यानम् । अत एव सामवेदे व्यवस्थितमिदं भवति । अत एव "सत्यं भूतं प्रावृत-

श्वान्यगर्भे हिरण्यं प्रकाशन्तमश्वाभिभूतम् , अन्तरा सिद्धमेतत्प्राकृतरूपसत्यं गुणितुमशक्यं धर्मकामार्थसिद्धिः" इत्यादि प्रवचनम्। अत्र च सर्वस्यावश्यकत्वमतीतत्वं सर्वाभिभूतत्वं निषिद्धत्वञ्चोक्तं भवति।एतत्सामवेदप्रतिष्ठिता भक्तिरपि लोकप्रसिद्धा भवति। भजनं भक्तिरिति तद्व्याख्यानाद्भक्तेरपि मोक्षकारणत्वमुक्तं भवति । यद्यपि "तत्वज्ञानान्मुक्तिः" इति वाक्यविरोधः, तथापि अन्तराहीच्छां क्रियाया असंभवात् , तद्दृष्ट्या मोक्षस्य क्रियापरत्वाच्च भक्तेस्तत्साधकत्वम्। इच्छामन्तरा तत्वज्ञाने प्रवृत्तिर्नभवति, न च तत्वं जानातीति ज्ञानस्याप्रयजेनत्वात्। प्रयोजनं हि तत्र मोक्षः। इच्छामन्तरा प्रयोजनस्याकल्पकत्वम्। तस्माज्ज्ञानविधौ हीच्छाप्रकल्पकत्वेन कर्मप्रकल्पनं भवति। "कर्माणि कृत्वा मोक्षमुपलभेत्" इति हि सर्वसिद्धान्तः। अत एव "यथायोग्यं भक्त्या सामवेदं समुपगीय मोक्षो ह्युपलभ्यते" इत्याद्युक्तिः। स्तोत्रमात्रविधिस्तु सामवेद एव, भक्त्या हि स्तुतिर्भवति । स्तोत्रञ्चाचारवर्णनरूपम् । आचारो हीच्छापरश्शक्तिपरश्च भवति । तस्मात्स्तोत्रमूलस्सामवेद इत्युच्यते । अत एव ऋग्वेदे पठनपाठनाभिधानम्, यजुर्वेदे यज्ञाद्यभिधानम्, सामवेदे स्तोत्रादेरभिधानञ्च परिदृश्यते । यद्यपि स्तोत्रेण भेदप्रसङ्गः, स्तोत्रस्याचारपरत्वात् ; तथाप्यावश्यकतया लघुत्वमहत्वव्यापारेण स्तोत्रौचित्यम्। अत्रायं

भावः—य एष आचारः, स महानतीतः, अनाद्यनन्तः, परमावश्यकः, यदि चेत्त्वं किञ्चिज्जानासि, येन येन प्रकारेण त्वमिदमिदमाश्चर्यमस्मद्बुद्धिजन्यम् , तत्कर्तुमहमपि शक्नोमीतीच्छया तत्प्रकारः प्रदश्यतामित्याभिप्रेत्य, तव स्थाने केन विधिना गमिष्यामीति परिभावनया हि स्तुतिर्भवति, अत्रातीतस्यावश्यकतया हि सर्वं नियतं भवति, तथा नियतानामतीतानां प्राप्तिकरणे हि परमौचित्यं भवतीति। एवं भावना स्तुतिप्रक्रिया भवति । अस्मिंश्च संसारे परस्परं शिक्षा च प्रदश्यते, अहं त्वां शिक्षयामि त्वञ्चान्यं शिक्षयसि इति हि चान्योन्यं व्यवहारः । तदिष्टलाभाय स्तोत्रविधिः। अयमेव हि तत्र भेदः। नानेन तदैक्ये भेदाविज्ञानमिति च तावज्जगद्गुरुरिति व्याख्यानतया संविधानम् । अत एवैतत्क्रमाधिपानां यथाक्रमं स्वावस्थया स्तुतिरुक्ता भवति । स्तोत्रेणानेन केवलोऽयमभिप्रायो भवति । तस्याचारे स्वबुद्धेरल्पत्वादाश्चर्यतयाभिनिवेशः । अत्राहमप्येवं करोमीतीच्छाप्रज्ञापनमेव । एवं प्रज्ञापने सति तत्प्राप्तिः । तस्मात्स्तुतिरपि तज्ज्ञानसाधनी भवति। यावत्स्वेच्छाह्यन्यं न ज्ञापयति , न तावत्तस्यास्स्तुतेः पूर्तिर्भवति , योगेनैव पूर्तिर्भवेदिति तद्व्याख्यानात् । अत्र चान्यप्रज्ञापनमेव हि योगो भवति । इच्छा संज्ञापि न तस्योच्यते, यावदन्यप्रज्ञापनं नास्ति। यदि चेदिच्छायाः परमावश्यकता, तदा सर्वथा किंचिदपि

ज्ञानं प्राप्य प्रज्ञापनं योगान्वेषणञ्च भवत्येवेति । अयमेव गुरुशिष्यव्यवहारः । शिक्षाप्राप्तये स्वेच्छापूर्तिकामनया प्रज्ञापयति—भोः एषा हि ममेच्छा भवति, त्वञ्चज्ञानादसि मत्तो गुरुः, गौरवं प्राप्तो भवान्, अतो मामिदं शिक्षयेति । एवं तदभिप्रायं ज्ञात्वा गुरुः पाठयतीति तत्फलं भवति । तत्संबन्धस्यैव हि प्रज्ञापनरूपस्य गुरुशिष्यरूपत्वम् । एवमेव भावस्सर्वत्रेति निश्चयात्, इच्छायास्सर्वमूलकत्वाच्च सामवेदस्सर्वोऽपि स्तोत्रात्मको भवतीति बोध्यम् ।

कार्यकालदेशानुरोधेन हि तत्रानेकभेदो भवति । अत एव "भक्त्यास्तोत्रप्रयोजनम्" इत्यादि सर्वत्राख्यातम् । एकस्मै चिन्महते स्वन्यूनतायाः तन्महत्वस्य च प्रकथनं भवति । न्यूनताज्ञापनं तन्महत्वादीनामनुसन्धानञ्च स्तोत्रं भवति । यद्वा केवलं तन्महत्वानुसन्धानं केवलं स्वन्यूनत्वप्रज्ञापनमित्याद्यनेके प्रकाराः स्तोत्रस्य वेदितव्याः । अत एव

"यच्चातीतमनन्तं वै ह्योमित्येतत्परावरम् ।
तस्मिन्नग्रे स्थिता ये च ये लोके सर्वधर्मगाः ।
मत्सर्वस्वाधिपाश्चैव तेभ्यश्चैवं निवेदयेत् ।
मद्बुद्धेरल्पतां पश्य नाहं जानामि किञ्चन ॥
त्वच्चरित्रमिदं सर्वं दृश्यते यच्च किञ्चन ।
श्रूयते तदनन्तत्वं स्वात्मा च ब्रह्मसंज्ञकः ॥

अतश्च महती शङ्का को वा यश्चात्र वर्तते ।
येन सम्यग्विधानेन चान्यतत्वस्य नाशनम् ॥
कथमेवं महत्तत्वं जानामीति महान्तरम् ।
एवं बुद्धेः प्रतिष्ठा च हीच्छा प्रज्ञापनञ्चयत् ॥
तच्च भक्तिपरं विद्धि सर्वथा स्तोत्रसंज्ञकम् ।
सर्वैश्च लभ्यते सर्वं शिक्षा सर्वेण सर्वशः ॥
अतश्शिष्यो गुरुस्सर्वः संसारोऽयं निरामयः ।
इमं हि प्रणवाधारं ज्ञात्वा ब्रह्मणि तिष्ठति ॥"

इत्यादि प्रवचनम् । तस्माद्ब्रह्मकल्पनाय भेदतया च तत्वज्ञानार्थं स्तोत्रमपीति तद्विधानम् । एवंभूतेच्छामात्रं सर्वावश्यकं सर्वाश्रयं मकारस्थं सामवेदवेद्यं भवतीत्युपदेशफलम् । अनेनैव बीजेन ऋग्यजुस्सामान्यध्येतव्यानीत्युपदेशफलम् । अत एव ऋग्यजुस्सामान्यध्येतव्यानीत्युपदेशः । तस्मात्सर्वसाधनस्वरूपं सिद्धिस्वरूपं च परमावश्यकम्, सामवेदोपन्यस्तमिति व्याख्यानेन प्रणवान्तरमोमित्येकं स्वरूपं भवतीति सिद्धान्तः ।

इति श्रीमहर्षिगार्ग्यायणप्रणीते प्रणववादे तृतीयप्रकरणे
॥ सप्तमस्तरङ्गः ॥

ॐ

॥ ॐ ॥

॥ अथ अष्टमस्तरङ्गः ॥

अथातस्सर्वविधेयस्समाहारार्थको ह्यथर्वणो वेदः । अत्र च सर्वसंसरणव्यवहारः, यस्य चाहमेतन्नेति महावाक्यम् । अस्मिंश्च वेदे ह्यहमेतदोर्नस्य व्याख्यानं यथायथमुपन्यस्तं भवति । किञ्चात्र क्रियामात्रस्य व्यवहारः, तत्वज्ञानादिलक्षणम्, कर्माद्युपसंहारः, सर्वाश्च ब्रह्मविद्याः, सर्वञ्च ब्रह्मशास्त्रमन्तःप्रतिष्ठितमाख्यातम् । अतश्चाथर्ववेदमात्रज्ञानेनैव सर्वसंसारतत्वस्य बोधो भवतीति विज्ञेयम् । अणूनाञ्च प्रत्येकं यादृशी क्रिया, तादृश्येवाथर्ववेदेन बुध्यते । संसरणमात्रस्य, योगवियोगप्रयोगसंयोगादयोऽप्यत्राख्याताः । समूहरूपस्यास्य वेदस्य चैकदेशत्वेन, ऋग्यजुस्सामानि भवन्तीति बोध्यम् । यद्यपि सर्वं ज्ञानमयं तुल्यञ्च दृष्टं भवति, सर्वेषां साम्यात्; तथापि तदभिधानेन ज्ञानेच्छाक्रियासमाहाराणां पृथगुपादनं भवति । अत एव ।

" ज्ञानमस्ति समस्तस्य जन्तोर्विषयगोचरम् ।
विषयश्च महाभाग याति चैवं पृथक्पृथक् ॥
दिवान्धाः प्राणिनः केचिद्रात्रावन्धास्तथापरे ।
केचिद्दिवा तथा रात्रौ प्राणिनस्तु व्यदृष्टयः ॥
यतो हि ज्ञानिनस्सर्वे पशुपक्षिमृगादयः ।
ज्ञानञ्च तन्मनुष्याणां यत्तेषां मृगपक्षिणाम् ॥
मनुष्याणाञ्च यत्तेषां तुल्यमन्यत्तथोभयोः ।"

इत्यादि प्रवचनम् । तुल्यत्वमेवात्र सूचितं भवति । सर्वेषां ज्ञानं हि कार्यं तुल्यञ्चास्ति । केषाञ्चिद्रात्रौ बोधः । एकोत्पत्तिमात्रे सृष्टिसञ्जाते, न बोधो भवति । स च दिवान्धः प्रळयान्तरमनुप्राप्य, पुनश्चोत्पत्तौ बुध्यते । द्वितीयश्च रात्रावन्धः प्रळयान्तरं प्राप्तोऽपि न बुध्यते । अनेकसृष्टिप्रळयसन्धानञ्च निरर्थमुपयाति । अन्येप्येवं क्रमेण वर्तन्तेप्यनेकजन्तवः । परन्तु केवलमत्रेदं सूचितं भवति । पूर्वावश्यकतया सामवेदस्थया बोधभवनमेव फलं भवति, सर्वस्य ब्रह्मरूपत्वात्, तदेकत्वाच्च । एवमेकब्रह्मसन्धानतया हि तुल्यत्वमभेदश्च बुध्यते । यद्यपि तत्र ज्ञानक्रियेच्छानां प्रयोजनं नास्तीति सूचितं भवति, तथापि भवनमात्रावश्यकतया सर्वेषां पृथक्त्वैकत्वनिर्देशो युक्तएव । पृथग्दृष्ट्या हि संसारक्रियया, अहमेतन्न, अ. उ. मेति प्रकृतिश्चासन्धिस्था भवति । संसरणव्य-

वहारेण त्वैक्यं विज्ञायते । अतश्च सर्वेण सर्वत्र सर्वो बद्धः सर्वथा सर्वदा चेदमेवेति विज्ञेयम् । यावच्च भेदो दृश्यते, तावत्सर्वमनुपयुक्तं भवति । एवं भेदप्रतीतिरेव दुःखम् । अभेदप्रतीतिरेव चात्मदर्शनं परमानन्दमयं स्वच्छन्नं शुद्धं संवृतं भवति । अत एव

" भेदप्रतीतिर्यावच्च तावद्दुःखस्य संस्थितिः ।
तस्मिन्नष्टे महानन्दः स्वच्छन्नब्रह्मरूपकः ॥
ब्रह्मरूपं परं मत्वा क्रियतां कर्मचाखिलम् ।
हानिलाभौ न तत्रैवं नैवमानावमानजौ ॥"
स्यात्समाहाररूपश्च ह्यथर्वा प्रणवात्मकः ।
सर्वतत्वमिमं विद्धि समसिद्धान्तमेव च ॥
सर्वसारमिमं विद्धि भेदनाशं तथा कुरु ।
ज्ञानेच्छे च क्रियानिष्ठे क्रियाज्ञानप्रदर्शिनी ॥
ज्ञानक्रियाया योगे तु चेच्छासंबन्धरूपिणी ।
परिवर्तनपरं विद्धि तद्विवर्तनसंयुतम् ॥
संपरिवर्तनं तत्र तत्रैवमनुवर्तनम् ।
एवमेव विधानेन वेदितव्यं मनोहरम् ॥
एषैव हि महाविद्या सर्वविद्यानुगामिनी ।"

इत्यादि प्रवचनम् । तस्मादथर्वणो वेदस्समाहारनिष्ठो भवति । स च सर्वक्रियाज्ञापक इति तद्भावो विज्ञेयः । वेदे चास्मिंश्च सृष्टे-

रनेकप्रकारः कथितो भवति । यावच्च संसारव्यवहारः सृष्ट्यनुकूलः, तावत्सर्वोऽपि चात्र व्याख्यातो भवति । अणूनां प्रत्येकमपि चैतस्यैवानुकरणं भासते । वेदस्यास्य प्रतिमंत्रं संसरणक्रियायाः भानं हि सर्वबीजत्वाद्भवति । ब्रह्मणो ह्यतीतानन्तत्वात्सृष्टेरतीतानन्तत्वञ्चानवस्थितं भवति । अत एव "ज्ञानान्तरे ज्ञानम्, स्मृत्यन्तरे स्मृतिः, शक्त्यन्तरे शक्तिः, क्रियान्तरे हि क्रिया, प्रसिद्धान्तरे प्रसिद्धिः, धर्मान्तरे धर्मः, पापान्तरे पापम्, व्यक्त्यन्तरे व्यक्तिः, एवमादयस्सर्वेऽप्यनवस्थापरा बोध्याः इति च लोकव्यवहारेण बोध्यम् । उदाहरणञ्चात्र स्वस्वगेहं शरीरं संबन्धश्चेति । दृश्यतामिह—स्वगेहेऽपि गेहमेकं स्वनिवासाय निर्मितं परिदृश्यते, तत्राप्यनेकमन्दिरम्, त्वदीयं मदीयं तदीयमस्येदमित्यादिविभागः । यद्यप्येवं शरीरेऽपि पश्यन्तु, सर्वेऽप्यवयवाः रूपञ्चावयवि, तथापि तत्रावयवानां पृथक्पृथगुपादानम् । एवमेव वीर्यवृक्षव्यवहारोऽणावपि द्रष्टव्यः । सर्वत्र सर्वाभिधाने चैवं प्रकारः । तत्सर्वमथर्ववेदस्यैकस्मिन्नेव मन्त्रे, एकशब्देन च संप्रदृश्यते । अत एव

" सर्वस्यैवान्तरे सर्वसंसारोऽप्यभिधीयते ।
इदमेव परं तत्वं तन्मन्त्रेणैव भासते ॥
एकैकेन च शब्देन सर्वसंसारदर्शनम् ।

सांसारिक्यः क्रियास्सर्वाः यथानन्तादिवर्जिताः ॥
तथैवाथर्ववेदस्थः शब्दश्चैवं समाश्रितः ।”

इत्यादि प्रवचनम् । तस्मादथर्ववेदे समाहाररूपश्च संसरणं समाख्यातं भवति ।

प्रथमस्तु ज्ञानेच्छाक्रियाविशिष्टः अहन्नैतदिति रूपः, द्वितीयश्चेच्छाक्रियाज्ञानविशिष्टः, तृतीयश्च ज्ञानक्रियेच्छाविशिष्ट इति चायं क्रमः । अत एवाथर्ववेदे ब्रह्मणः शिवस्य विष्णोः महाविष्णोश्च पृथक्पृथक्कर्तृत्वेन प्रवचनम् । संसरणत्रिभागादन्येषामपि चैतज्ज्ञानानां तादृशं कर्तृत्वमुपन्यस्तं भवति । अस्मिंश्चाथर्वणे वेदे समाहारसंभावनया सच्चिदानन्दामिति स्वच्छन्दस्वरूपाख्यानम् । सत्, चित्, आनन्दम्, इति तदर्थो विज्ञेयः । तेषान्त्रयाणाञ्च समाहाररूपत्वेन प्रवचनम् । समाहारं कृत्वा हि चैतस्यैक्यं प्रतिपादितं भवति । तत्र च सदंशोऽप्येकः, चिदंशश्चैकः, आनन्दांशश्चैकः, एवं भूतांशत्रयेण च ब्रह्मेति प्रतिष्ठितं भवति । यद्यपि पृथक्त्वेऽप्येकैकस्यापि ब्रह्मरूपत्वमुक्तम्’ “तत्सद्ब्रह्मेति चैतन्यं ब्रह्मसदनं आनन्दमनन्वयं ब्रह्म” इत्यादि श्रुतेः; तथापि ब्रह्मैक्यप्रवचनतयात्रयाणामभेदस्सूचितो भवति । एतेषां त्रयाणां नियमस्य चैक्यं सर्वत्राख्यातं भवति । तस्मात्सच्चिदानन्दस्वरूपामिति हि तादृशं त्रितयत्वंबोध्यम् । अत्र हि सदिति क्रिया, चिदिति ज्ञानम्,

आनन्दमिच्छेति प्राधान्येन बोधः । अत एव “सद्रूपो ब्रह्मा चिद्रूपो विष्णुः आनन्दरूपश्शिवः” इत्युक्तम् । यद्यपि देशतः कालतः वस्तुतश्चापरिच्छिन्नं सदिति चोच्यते, तथापि चासत्त्वदन्तरा देशकालवस्तुभिन्नंसदित्यस्य प्रवक्ता न कश्चिदपीति व्याख्यानेन बोध्यम् । अपरिच्छिन्नं हि, देशकालवस्तुभिश्चाप्रमेयन्नाम तदाद्यन्तमपरिभाव्यम् । इदमेवास्ति सदिति न वक्तुमुचितम्, इदमेव तत्फलं भवति । अत एव संसारस्य मिथ्यात्वेन प्रवचनम् । यद्धि न सत्, नैवासत्, सदसद्विशिष्टञ्च; तन्मिथ्या । मिथ्यायास्संभवोऽपि मिथ्याभूत एवेति बीजात्सर्वं मिथ्येति प्रवचनम् । अत एव सदसदखिलात्मकं जगदिति न्यायप्रवचनम् । किञ्च “सदसदेतन्नामिथ्यारूपं वा” इति ब्रह्मसूत्रम् । तत्रासदिति न किञ्चिदिति व्याख्यानम् । असदिति पदेन देशकालौ गृह्येते । देशकालयोर्युक्तत्वमेव सदसच्चेति प्रतीयते । तस्मात्सदंशे देशकालवस्तूनां त्रयाणां ग्रहणं भवति । एतत्त्रितयमेव संसरणम् । अतस्सदिति क्रियापरं वेदितव्यम् । कारणञ्चास्य केवलं समाहार एव । समाहारे तु वस्तुद्वयापेक्षा । अपेक्षया हि वस्तुद्वयं सदसदिति चात्र परिदृश्यते । अतस्तयोस्समाहारो भवति । तस्माद्धि सदंशः क्रियानिष्ठो ब्रह्मेति सिद्धान्तः । चैतन्यंचिदिति व्याख्यानाच्चिदंशो हि ज्ञानम्, तन्निष्ठश्च विष्णुरिति बोध्यम् । चिदित्यस्य संज्ञानपर-

त्वम् । सम्यग्ज्ञायते सर्वं स्वपरामिति संज्ञानाख्यानतया, चिदिति चैतन्यस्वरूपमात्मेति शब्दशास्त्राभिमतं भवति । कारणञ्चास्याहमेवेति विज्ञेयम् । आनन्दरूपश्शिव इति सर्वतोपन्यस्तम् । सर्वानन्दमयः, स्वच्छन्नः, सर्वतो निवृत्तः, संहारहेतुः, शिव इति प्रशस्तं भवति । अत एव

" सद्रूपा च क्रिया लोके सर्वसंसारकारिणी ।
चिद्रूपं परमं ज्ञानं परन्तत्त्वमगोचरम् ।
आनन्दस्सर्वदैवेच्छा सर्वावश्यकसाधनी ॥"

इत्यादि प्रवचनम् । एवमेव

" सद्रूपो भाव्यते ब्रह्मा चिद्रूपो विष्णुरेव च ।
सर्वानन्दमयं विद्धि शरं‌ङ्क सर्वसाधकम् ॥"

इत्यादि प्रवचनम् । तस्मात्सद्रूपो ब्रह्मा चिद्रूपो विष्णुः आनन्दश्शिव इति सिद्धं भवति। अत एव शिवस्यानन्दरूपत्वात्तद्विशेषणं मुण्डमालादिकं भवतीति विज्ञेयम् । अत एव

" शेते सर्वेषु भूतेषु सर्वसंहारकारकम् ।
त्रिनेत्रं पञ्चवक्त्रञ्च मुण्डमाला विभूषितम् ॥
व्याळमालाकुलं नित्यं परेशं पार्वतीपतिम् ।
नमामि जगदाधारं सर्वानन्दाभिगामिनम् ॥ "

इत्यादि प्रवचनम् । एवं हि किल तस्यार्थः—सर्वस्मिन्शेते इति

शिवः अनेन सर्वव्यापकत्वं बुध्यते, इच्छामयत्वादिच्छायास्सर्वत्र विद्यमानत्वाद्वा, एतत्सर्वविश्वस्य संहारकारकः । तद्विनाशनहेतुश्चेति तद्भावः, तत्कर्तुर्नकारात्मकत्वात् , मकारस्थत्वाद्वा पुनरेवं त्रिनेत्र इति तद्विशेषणम् , नं त्रातीति नेत्रमिति व्याख्यानान्निषेधमात्रस्यैव रक्षक इति सिद्धम् । एतत्त्रयञ्चनकारेऽपि , ज्ञानक्रियेच्छाश्चाहमेतद्द्वयां विशिष्टा न भवन्तीति सिद्धान्ततया त्रिनेत्र इति व्यवस्थितमिति च । अत एव "त्रिगुणात्मिका शिवा" इति प्रवचनम् । यावत्त्रित्वं न भवति, तावत्कार्यस्याभावत्वमेव सूचितं भवति । अहमेतदोर्भानं विना हि निषेधः कस्य भवतीति बीजाच्छिवस्य त्रिनेत्र इति विशेषणम् । नेत्रद्वयन्तु सामीप्यविशिष्टं भवति । तच्चाहमेतद्रूपमस्ति । अहमिति दक्षिणं नेत्रम् । एतदिति वामं नेत्रम् । ऊर्ध्वनेत्रन्तु नेति प्रवचनरूपम् , येन चाहमेतदोर्विनाशः परिदृश्यते । अत एव " ऊर्ध्वनेत्रं प्रळयात्मकं शिवस्य" इत्याद्युच्यते । एवं हि मानमत्रचाहमेतदोरूर्ध्वे नेति महावाक्यव्यवस्थितं परिदृश्यते ।

एवं पञ्चवक्त्रमपि शिवस्य भवतीति विज्ञेयम् । अहं ब्रह्मास्मीत्येतद्रूपं विज्ञाय, तदहमश्चेच्छया ह्येतत्कारणमभिपद्यते । तत्राहमित्येकं वक्त्रम्, अथ तावदिच्छारूपमेकं वक्त्रं द्वितीयम्, तृतीयं प्रकाशकरणम्, चतुर्थं तत्कर्मकरणम्, पञ्चमं हि कार्यप्रदर्शनपरमेवेति विज्ञेयम् ।

संहारक्रियायामप्यस्यामेवं विधानं भवति। अहन्नाशयिष्यामीति बुद्धिः करणं भवति। तत्राहमित्यस्य प्राथम्यं विज्ञायते। तत्राहमेतदोर्योगविभागस्तु द्वितीयो भवति। अहमेतदोर्नाशकरणेच्छा पुनस्तन्नाशकरणम्, नाशे च कृते सत्यपि स्वयमपि विनष्टो भवेत्। इदमेव कार्यपञ्चकं भवति—ज्ञानेच्छाक्रियासमाहाराश्चत्वारः, तेषां विनाशश्च पञ्चमो भवतीति प्रशस्तं भवति। मुण्डमाला तावत्प्रळयात्मकचिह्नं भवति। मुण्डश्च प्रळयकार्यं भवति। तन्माला च तस्मिन्नेवाभिनिवेशरूपा, चामुण्डत्वस्यापि स्वस्मिन्नभिनिवेशः। अत एव "मुण्डेति माया, सर्वविनाशकर्त्री, सैव माला यस्य" इत्याद्याख्यातम्। अत एव "चामुण्डाधिपतिः शिवः" इत्याद्युक्तिः। एवमेव व्याळमालाधारणमपि शिवस्य भवति। व्याळश्च कालरूपः। सर्वेषामपि कार्याणां नियमश्च कालेन भवति। अत एव "कालो व्याळरूपः नरस्य प्रळयकरः" इति सर्वत्राख्यातं भवति। अत एव "अतस्सर्वानन्दानुगामी शिवः" इत्यभिधीयते। "आनन्दश्च सर्वाभेदविज्ञानरूपः" इति सर्वत्राख्यानात्सर्वाभेदविज्ञानकारणं शिवस्वरूपं भवति। तस्मात्तस्यानन्दस्वरूपत्वं विज्ञेयम्। अत एव

"अतीतंयदनन्तञ्च निष्कालं नैकदेशिकम्।
कालेन नियतं सर्वं कार्यं यच्च परावरम्॥

यदा कार्यानुरोधेन संज्ञाकालस्य लक्ष्यते।
क्रियाज्ञानेच्छया नित्यं भवेत्सर्वानुकल्पनम्॥
प्रळयात्मकश्च यः कालश्शिवस्यासौ सनातनः।
व्याळरूपंस्वयं धृत्वा संसारमभिगच्छति॥
कालेन नियतं विश्वं कालेनैव विनश्यति।
कालरूपान्तरो भूत्वा नानात्वमभिकल्प्यते॥
यच्च किञ्चि त्क्वचिद्वस्तु सर्वस्थं सार्वकालिकम्।
तत्सर्वं कालिकं विद्धि कालक्रीडान्तरं जगत्॥
चन्द्रो भौमो बुधश्चैव मासाब्दयुगकल्पकाः।
अनेन नियतास्सर्वे जगन्मात्रं प्रभापुरम्॥
अस्यैवावर्तनं नित्यमस्मिन्नेव हि सर्वशः।
अस्यैवानेकसंज्ञास्स्युः संप्रयोगो यथावृतः॥
नकारात्मा ह्ययं कालोऽहमात्मकमिदं तथा।
ऐतदात्म्यमिदं विद्धि कालरूपं त्रिधा स्थितम्॥
नकारात्मको यः कालः व्याळसंज्ञस्समानजः।
तेन सर्वस्य नित्यं वै जायते प्रळयस्स्वयम्॥"

इत्यादि प्रवचनम्। तस्मात्प्रळयात्मकः कालो व्याळोभवति। स एव शिवस्योपवीतं कङ्कणं कुण्डलं सर्वाङ्गाभरणञ्च भवति। आभरणञ्च क्रियापरमिति व्याख्यातम्। प्रळयरूपा च या वा क्रिया,

तद्धारणमेव शिवस्येति विज्ञेयम् । एवं प्रळयकार्ये या वा क्रोधाद्युद्भावना, सैव हालाहलं भवति । क्रोधमन्तरा न विश्वविनाशे प्रवृत्तिर्भवतीति सर्वोक्तिः । लोकोदाहरणेनापीदमवधेयं भवति—विना च क्रोधं न केषाञ्चिदपि दुष्टं प्रतिवचनादिकं संभवतीति । अतः कारणश्चात्रेदमेवेत्यवधेयम् । किञ्च नकारवाच्यस्य निषेधस्यापि कारणं तादृशमेव । यथा ज्ञानादिना क्रिया भवति, तथैव क्रियाविनाशोऽपीति विज्ञेयम् । न हि विनाशो निष्कारणइति सर्वत्र स्पष्टं भवति । अत एव "विषवृक्षोऽपि संवर्ध्य-स्वयंच्छेत्तुमसांप्रतम्" इत्याद्युक्तिः। तादृशावश्यकतैव तत्क्षयकारणं भवति, तदावश्यकतया तद्विनाशो भवतीति नियमात् । नाशकार्ये प्रवृत्तिरेव हि हालाहलपानं भवति । तच्छित्रस्येति सर्वोक्त्या विज्ञेयम् । अत एव समुद्रमथनमपि भवति । तस्मादेव हि हालाहलोत्पत्तिर्युक्ता भवति । समुद्रश्च सर्वाभियुक्तः। कार्यञ्च तत्र तद्ब्रह्ममथनम् । तच्चावश्यकं भवति । तस्मात्सर्वाणि हि रत्नानि संभूतानि भवन्ति । सर्वरत्नानि चाहमेतन्नेति विज्ञेयानि । तत्राहमेतदोर्नत्वमेव हालाहलं भवति । तच्च शिवेन पीतम्। अत एव

"अब्धिस्सार्वत्रिकं ब्रह्म तदेवं प्रणवार्णवः ।
मन्थनन्तत्र नित्यं वै चातीतं कार्यमेव तत् ॥
तस्मात्सन्निसृतं सर्वं वाक्यं रत्नमयं परम् ।

अहमेतन्नेति युक्तं समाहारः परस्परम् ॥
अहंभूतानि रत्नानि गृह्यंते विष्णुना स्वयम् ।
एतद्भूतानि रत्नानि प्राप्तानि ब्रह्मणा स्वयम् ॥
नकारात्मकं यद्रत्नं साक्षाद्धालाहलप्रभम् ।
तत्प्राप्य सर्वभूतानां क्रियते प्रळयस्सदा ॥"

इत्यादि प्रवचनम् । तस्मादेव शिवस्य विषधर इति विशेषणम् । पुनश्च चन्द्रशेखर इत्युच्यते शिवः । चन्दते आह्लादयते दीपयते वा सर्वं विश्वमिति चन्द्रशब्दार्थः । स च शेखरो यस्येति तद्भावः । एतत्प्रकाशरूपस्सर्वोऽपि संसारश्शिवस्य । इच्छाधिष्ठानत्वाच्च, तस्य चन्द्रशेखरत्वमुक्तं भवति । अत एव सर्वाणि कर्माणि हीच्छाभूतानि सर्वभूतानि सार्वत्रिकाणि चेति विज्ञेयम् । अत एव

"एतानि पञ्चशिवमन्त्रपवित्रितानि
भस्मानि कामदहनाङ्गविभूषितानि ।
त्रैपुण्ड्रकेन रचितानि ललाटदेशे
लुंपन्ति देवलिखितानि दुरक्षराणि ॥"

इत्यादि प्रवचनम् । यानीमानि पञ्चमन्त्राणि पञ्चवक्त्रनिस्सृतानि च सर्वस्वरूपाणि चेति तत्फलितार्थो विज्ञेयः । तत्पञ्च मन्त्रञ्चाघोरमन्त्रम् । अघोरो हि सर्वघोरनिषेधः । यदिदं जगद्भासते, तत्सर्वं घोरपदवाच्यं भवति, म्रियते भ्राम्यते सर्वमिति घोरशब्द

व्युत्पत्तेः । तद्भ्रमणस्याभावरूपत्वमघोर इति स्पष्टोऽर्थः । अघोराणां मन्त्रं अघोरमन्त्रम् । अघोराणां सर्वभ्रमाणां विनाशनं मंत्रमिति भवति । नकारात्मकावधारणेन हि घोरमंत्रम् । तस्य च पञ्चवक्त्रक्रमेण पञ्च इति प्रसिद्धिः । तेषां पञ्चमंत्राणां सप्तक्रमनियतानामुच्चारणेन तज्जपेन वा घोरभावविनाश इति तन्माहात्म्यम् । अत एव

" पञ्चमंत्राण्यघोराणि प्रणवावेष्टितानि च ।
जप्यमाने महाधर्मः साक्षादेवं शिवो भवेत् ॥
चतुर्णां कार्यमुख्यानां विज्ञानं यत्परावरम् ।
तस्य संस्थितिमाज्ञाय पञ्चमं तद्विनाशनम् ॥
एवं क्रमेण तन्मंत्रं शब्दशास्त्राभिनिर्मितम् ।
प्रणवस्थमिदं सर्वं न शब्देन हि सर्वथा ॥"

इत्यादि प्रवचनम् । तस्मादित्थं भूतानि पञ्चशिवमंत्राणि भवन्ति । तेन कामदहनाङ्गविभूषितभस्मविलेपनमप्यभिधीयते । तन्मन्त्रेण भस्मनः पवित्रीकरणत्वमुक्तं भवति । पवित्रीकरणं हि तत्राभिनिवेशनरूपम् । तच्छक्त्या भस्माभिधारणन्नाम तादृशाचरणकरणं भवति । भस्म हि प्रळयकार्यरूपम् । कामदहनाङ्गविभूषितः इत्यस्य, कामस्य दहनः कामदहनः अङ्गे विभूषित इत्यर्थः । कामदहनस्तावत्कामनाराहित्यमेव । परित्यक्ते कामादिके सति, योद्या-

चारः, तस्य धारणे दैवलिखितानि दुरक्षराणि लुंपतीत्यत्रासंदेहः । दैवलिखितं हि शुभाशुभकर्मफलभूतन्दुरक्षरम् । स्वक्षरं हि केवलममत्वाद्यारोपणेन दुःखादिभानारूम् । सति च कामनादिविनाशे ममत्वादेरपि नाशः । तस्मादुरक्षरं स्वक्षरञ्च न किञ्चित्सर्वं स्वभावपरभवनमेव लुंपनमिति च सर्वत्र व्याख्यातं भवति । अस्मादेव हेतोस्तद्दाहे विभूतिधारणमुच्यते । विशेषेण यद्भूतिधारणं तदेव विभूतिरिति विज्ञेयम् । तद्धारणं हि सर्वकर्मनिवर्तनरूपमेवेति तत्सिद्धान्तः । तस्माच्छिवः हालाहलं धृत्वा प्रलयादिकारणभूतः कैलासशिखरे निवसतीति स्पष्टमवगम्यते । कैलासशिखरस्तावद्योगशिखरः । योगस्यैव वियोगो भवति, वियोग एव प्रळयः इति सर्वत्र व्याख्यानात् । अहमेतदोर्योगरूपे कैलासे तस्य वासो भवति । अत एव

" अकारोकारयोर्योगः कैलासः परमो गिरिः ।
तिष्ठते शङ्करस्तत्र भूतप्रेतादिसंयुतः ॥
नित्यं हालाहलं पीत्वा सर्वस्वं च विनाश्यते ।
ज्ञात्वा विनाशं तेनैव तस्य नाशानुभावनात् ॥
अहमश्चैतदश्चैवं पूज्यतास्ति यथायथम् ।
शिवसंदर्शनेनैत्रं सर्वशोको विनश्यति ॥
तद्विभूतिधरः प्राप्नोत्यखिलां संपदं सदा ।

आपदं हरते नित्यं धर्मकामार्थदायिनी ॥

इत्यादि प्रवचनम् । एवमेव

" पीत्वा हालाहलं नित्यं नाशयत्यखिलं जगत् ।
स्वच्छन्नं सावकाशञ्च कैलासे चास्यसंस्थितिः ॥ "

इत्यादि प्रवचनम् ।

अथ शिवस्य मृगचर्माम्बरत्वम्, भूतप्रेतादिसङ्गश्च विज्ञायते । मृगचर्म च तमोगुणः । मृगस्य चर्म मृगचर्म, मृगश्च महाविष्णोर्वाहनभूतः कालः, तस्य चर्म च ह्येवं विनाशक्रमः, स एवांबरं यस्येति तदर्थः । एवं मातङ्ग चर्मेत्यप्युच्यते, मातङ्गो गजः, तस्य चर्मेति तदर्थः । तङ्गो हि विस्तारः, समेतीति तदर्थः ; विस्तृतस्यैव विनाश इति तदाख्यानात् । यदिदं जगद्विस्तृतं सर्वाविर्भूतम्, तद्विनाशश्च बोध्य इति तदर्थः । एवम् " त्रिशूलधर : शिवः" इति प्रवचनम् । शूलं हि तिस्रश्शक्तयः, तत्समूह एव त्रिशूलं भवति । तिस्रश्शक्तीः विस्तार्य, गृहीत्वा वा, सर्वं सर्वदा सर्वत्र सर्वथा नाशयतीति विज्ञेयम् । अत एव " नटराजराजः शिवः" इति विज्ञायते । क्रियते पाल्यते, पुनरेवं नश्यते चेत्यनन्तानन्तक्रमप्रदर्शनमेव हि नर्तनं भवति । एवमेव हीदं क्रीडाकरणम्—एकं वस्तु च संस्थाप्य पुनस्तस्यान्यत्र करणम्, अन्यदेशस्थस्य तदन्यत्र करणम्, यस्मिन्कस्मिंश्चित्स्थि-

तस्य तस्मिन्करणम्, तस्मिन्स्थितस्य कास्मिन्नपि करणम्, कस्मिन्नपि स्थितस्य कुत्रचित्करणमिति । इदमेव हि शिवस्य कार्यमिति विज्ञेयम् । विनाशस्तु न केषाञ्चिद्भवति, सर्वस्य सार्वत्रिकत्वात् । भिन्नभिन्नकरणमेव तत्कार्यं भवति । सर्वथा प्रळयानन्तरश्च पुनर्भवः इति स्पष्टव्याख्यानतया, पुनस्तत्र तदुत्पत्तिधारणं विज्ञायते ; तदेव हि ढक्कानादः । ढक्का च स्वस्वरूपम्, नादश्च तच्छब्दः । सर्वस्मिन्नपि स्वरूपे शब्दारोपणं भवति, शब्दस्यैव प्राथम्यात् । शब्दमन्तरा कालादेर्न निर्वचनं भवति । तस्मात्तन्निर्वचनाभिधानेन प्रळयानन्तरं शब्दाभिनिवेशनं भवति । सर्वं हि स्वरूपं शब्दप्रतिबद्धं भवति, पश्चाच्च ज्ञानम्, ततः पुनः क्रिया भवतीति वेदैस्स्पष्टमवगम्यते । शब्दं विना ज्ञानस्यासंभवात्, शब्दनिर्माणं पूर्वं भवति । सर्वं प्रळयस्थमेव, प्रळयकर्ता हि साक्षाच्छिवः, नकारात्मकः । तस्मिंश्च स्थले स एव पूर्वः ।तस्माच्छब्दनिर्माणं शिवादेवेत्यवगम्यते । अत एव

" प्रळये च यथायोग्यं सर्वं शब्देन वेष्टितम् ।
ज्ञानवानहमेवास्मि ततश्चैतत्प्रकल्पयेत् ॥"

इत्याद्युक्तिः । अत एव " ननाद ढक्कान्नवपंचवारम्" इत्याद्यपि च । तस्मात्सर्वमिदं नकारस्वरूपं शैवं सार्वत्रिकमिच्छापरञ्चेति वेदितव्यम् । नकारस्याभेदव्यञ्जकत्वादभेदस्यानन्दरूपत्वाच्चानन्द-

रूपशिव इति विज्ञेयम्। चिद्रूपो हि महाविष्णुः, अस्य तु चतुर्भुजः वनमालाविभूषितः शङ्खचक्रगदाधरः मुकुन्दः परमेश्वरः किरीटी मकुटी शुद्धः श्यामलाङ्गः प्रकाशवान् चिन्मयः चित्तरूपः सर्वजनमनोभवः इत्यादि विशेषणं भवति । अत्रापि च शङ्खचक्र गदाधर इत्याद्युक्त्या तादृशज्ञानाद्युपलक्षितं भवति । एवं सत्त्वरूपो ब्रह्मा, अयञ्च लोककर्ता पितामहः कमलासनः पद्मभूः परमेष्ठी परात्मकः धाता विद्यारूपो महाबुद्धिः स्रष्टा वेधाः पराभवः इत्यादिभिरुच्यते । सत्त्वरूपं चात्र क्रियानिष्ठं वेदितव्यम्। क्रियाज्ञानेन भवनसंभवात्, कमलासनादयः तद्विशेषणस्वरूपा भवन्ति । तस्मात्सच्चिदानन्दं हि समाहाररूपं क्रियाज्ञानेच्छानिष्ठं च भवति ।

अत्र हि क्रमभेदे मुख्यमिदं कारणं भवति । प्रत्यक्षेणैवानुमानं भवतीति निर्णयात्प्रत्यक्षाश्च सर्वाः क्रिया भवन्ति । क्रियादृष्ट्या ह्येवं विचारो भवति—अस्ति कश्चिदस्य नियन्ता ज्ञापको नियामकश्च इति । विचारेणानेन बोधोप्येवं भवति—तच्चित्स्वरूपम्, पुनरेवं परिभावनम्, एतयोः कस्संबन्धः, केन वा नियमेन सच्चिदोरनुष्ठानमिति । एवं विचारेण चेच्छानन्दमयी संबन्धरूपिणीत्यपि च बुध्यते । द्रष्टव्यमेवमस्मिन्संसारे सर्वे पूर्वे सर्वे पर सर्वमपरश्चेति । तत्र सर्वस्य पूर्वत्वं परत्वमपरत्वञ्च

दर्शयितुं सम्यग्विचार्य ह्यनेकप्रकारविहितं वाक्यं भवति । तत्र प्रथमन्तु, अ, उ, म. इति । तच्च पृथक्प्रदेशम् । ततश्चोमिति संबद्धः प्रदेशः । अयञ्च सार्वत्रिको भवति । पुनश्च तत्र विभागः। तत्रैकस्संसारार्थप्रवचनश्चाहमेतन्नेति संबंद्धो तद्विभागश्च भवति, पुनस्तत्परिवर्तनम्, पूर्वपरापरक्रमविनाशज्ञापनार्थं सर्वस्यैकविधानार्थञ्च समाहाररूपे ह्यथर्वणे वेदे सच्चिदानन्दमित्युक्तम्। अत एव "क्रियया ज्ञानेन चेच्छया वा ज्ञानक्रियया क्रियेच्छया वा सर्वमारभ्यते, अस्मात्तस्माद्यस्मात्कस्माद्वा येन तेन केनानेन सर्वेण सर्वं यंतमेतमेनमिमङ्कं विद्धि" इत्यादि समाहारमन्त्रम् । तस्मात्सर्वैस्सर्वेषामारंभः, सर्वासाञ्चेति स्पष्टं सिद्धम् । एवं बीजेन हि सच्चिदानन्दं ब्रह्मस्वरूपं त्रैमूर्तिकम्, तादृशब्रह्मादिव्यवहारेण सर्वस्मिन्नणावपि सच्चिदानन्दरूपत्वञ्चेति बोध्यम् । अत एव

" सज्ज्ञात्वा च चिदं ज्ञात्वा ज्ञात्वानन्दं समात्मकम् ।
स्वज्ञानं प्राप्यते नित्यं सर्वं ब्रह्मेति तत्फलम् ॥
क्रिया ज्ञानञ्च तज्ज्ञानं ज्ञानं चिज्ज्ञानमेव च ।
आनन्दः कामना ज्ञानं त्रित्वं संसारकारणम् ॥
चिदाकारमिदं विद्धि चैतन्यमहमेव च ।
तच्चोंकारमयं विद्धि चानन्दं प्रणवस्थितम् ॥
उकाराकारमकारैस्सच्चिदानन्दमूर्तिमान्।

त्रिकूटश्च त्रिवेण्येषा सर्वमङ्गळदायिनी ॥
एतदावश्यकं यच्च यत्स्वभावपरं सदा ।
परिवर्तनादिभावेन ब्रह्म विद्धि परावरम् ॥
प्रथमं सदिति ज्ञानं चिदानन्दं ततः परम् ।
एतदावश्यकी शक्तिर्गङ्गा मुक्तिप्रदायिनी ॥
अत्रावश्यं हि त्रितयं क्रमस्याद्भिन्नसंस्थितिः ।
शक्तिरेतत्त्रयाणां वै क्रमो भेदेन सर्वथा ॥
गङ्गा सरस्वती संज्ञा यमुना त्रितयात्मिका ।"

इत्यादि प्रवचनम् । तस्मात्सच्चिदानन्दं ब्रह्मेति समाहारवचनम् । अयमेव त्रिकूटस्त्रिवेणी च भवति । अवस्थाभेदेनैव नामभेदः । क्रमभेदश्चैवावस्थाभेदः इति व्याख्यानात् , क्रियायाः पूर्वत्वं ज्ञानस्य च परत्वं इच्छायाश्चापरत्वमिति भेदाच्च त्रिवेणी च तदावश्यकता भवति । सतः पूर्वावश्यकतया च गङ्गा , चितः परावश्यकता यमुना, आनन्दस्यापरावश्यकता च सरस्वतीति विज्ञेयम् ।

एतत्त्रयाणामपि तादृशशक्त्यधिष्ठितत्वं विज्ञेयम् । अस्याश्चैवानुकरणं ह्यस्मिन्शरीरेऽपि, इडा पिङ्गळा सुषुम्ना चेति तिस्रः नाड्यः ब्रह्मरूपिण्य इति स्पष्टं विज्ञायते । अस्मादेवबीजात्सच्चिदानन्दस्वरूपं ध्यायतामित्युपदेशः । यद्यपि ब्रह्मविष्णुशिवानां

त्रयाणां प्रत्येकं सच्चिदानन्दरूपविशेषणम्, तथापि तत्त्रितयं कार्यपरं वेदितव्यम् । प्रत्यणवपि चैतत्त्रयस्योपस्थितेः, सर्वमेतत्त्रित्वविशिष्टं सर्वानुगतं सर्वार्थं भवतीति विज्ञेयम् । एतदभिधानेनैव क्रियापि देशपरा, देशश्च कालपरः, कालोऽपि देशक्रियापर इति सर्वेऽपि सर्वैस्संबद्धा इति प्रदर्शिता भवन्ति । अत एव सच्चिदानन्दमिति सर्वं विशेषणम् । सर्वस्य चेति पृथग्विशेषणमप्युपस्थितो भवति, मुख्यकार्यानुरोधात् । अत एव

" सद्रूपो हि क्रियानिष्ठो जगत्कर्ता पितामहः ।
विशिष्टस्सर्वभूतैश्च चिद्रूपो विष्णुरुच्यते ॥
आनन्दं परमं विद्धि शिवं संबन्धरूपिणम् ।
ब्रह्मविष्णुशिवान् ज्ञात्वा मुक्तिं प्राप्नोति मानवः ॥
सर्वं ब्रह्मान्तरं विद्धि सर्वमेव शिवान्तरम् ।
सर्वं विष्ण्वन्तरं विद्धि सर्वं शक्तिपरायणम् ॥
सर्वा लक्ष्मीः परा प्रोक्ता सर्वैषा शारदा परा ।
सर्वा सती परा प्रोक्ता परा विद्या हि पार्वती ॥
यथा यथा क्रमेणैवं सर्वस्यैवानुवर्तनम् ।
सर्वं सर्वान्तरं ज्ञात्वा चोङ्कारं विद्धि निश्चितम् ॥
अतीतश्चानतीतश्च तदाद्यन्तविवर्जितम् ।
अनाद्यन्तन्ततो भिन्नं सच्चिदानन्दसंज्ञकम् ॥

सर्वमूलं सर्वसिद्धं सर्वशाखासमन्वितम् ।
समाहारं समाधिस्थं समायुक्तं समात्समम् ॥
अथर्वाणं क्रमस्थञ्च रूपमेवं व्यतिक्रमम् ।
सर्वस्यातिक्रमं विद्धि सर्वात्मकमिदं तथा ॥
त्रिवर्णस्थं परं नित्यं प्रकृष्टं पूर्वसंज्ञकम् ।
पूर्वापरपरोद्भिन्नं कालदेशविवर्जितम् ॥
कालदेशक्रियानिष्ठं प्रतिष्ठं प्रणवेक्षितम् ।
ब्रह्म ज्ञात्वा स्वयं ब्रह्म भूत्वा सिद्धान्तसाधनम् ॥
अथर्वस्थञ्च यत्किञ्चित्तत्सिद्धान्तमनुष्ठितम् ।
तत्परं हृदयं सारं प्रत्यण्वपि च दृश्यताम् ॥
अभेदं सर्वथा ज्ञात्वा समाचारो विधीयते ।"

इत्युपदेशः । तस्मात्सर्वपरं सर्वस्थं सनातनं सच्चिदानन्दरूपं इति प्रणवसंज्ञकं बोध्यम् । सच्चिदानन्दमित्यत्र प्रतिपदं त्रिषु वर्णेषु चैवमर्थो द्रष्टव्यः—यः अकारः सोऽमृतम्; यत् स् तन्मृतम्, यत् त् तत्त्राति, एवं यत् इ तदहं शक्तिः, यत् च स चरति स संसारः, यत् त् तत्पतति विनश्यति, एवं यः आस आत्मानात्मसहितः, यन्न तज्ज्ञानमात्मानात्मयोगरूपम्, यद्द स ददाति सर्वमिति । अस्यावश्यकता हीच्छारूपा । एवं क्रमेण सति चिति आनन्देऽपि च वेदितव्यम् । प्रतिशब्दमपि त्रित-

यनियमात्, तादृशसमाहारत्वं क्रमाक्रमसहितं वेदितव्यम् ।
अत एव

" सदित्येतत्त्रयं विद्धि त्रिवर्णात्मकमेव हि ।
तादृशं चित्स्वरूपेऽपि त्रितयं ब्रह्मसंज्ञकम् ॥
तादृशश्चापि चानन्दे सर्वसंबन्धसंवृतम् ।
अकारोकारमकारास्समाहारव्यवस्थिताः ॥
ज्ञानक्रियेच्छाभियुक्तमेतदेवमहन्न च ।
अथर्वस्थाः क्रियास्सर्वाः समाहारपरा मताः ॥
परिवर्तनादियोगेन प्रत्यण्वपि भवन्ति हि ।"

इत्यादि प्रवचनम्। तस्मात्सर्वसिद्धान्तज्ञापकमंत्रमिदं सच्चिदानन्दमित्यथर्वस्थितं वेदितव्यम् । तत्र सदिति क्रियापरम्, चिदिति ज्ञानपरम्, आनन्द मितीच्छापरम्। प्रधानमेकञ्च ब्रह्मेति व्याख्यानफलम्। सर्वत्रेदं स्पष्टमुक्तं भवति– सर्वशास्त्राद्युपदेशाध्ययनाध्यापनादिव्यवहारस्य सर्व क्रियामात्रस्यफलमिदम्, परिवर्तनाविवर्तनसंपरिवर्तनानुवर्तनज्ञानं भवति, एतज्ज्ञानमेव ब्रह्मत्वम्, तावत्पुनस्तादृशकल्पनमेव कार्यमिति तत्फलम्, तादृशश्च देशनिर्माणम्, क्रियानिर्माणम्, कालनिर्माणम्, तेषां संबन्धनिर्माणम्, देशकालक्रियाणां फलनिर्माणम्, पुनस्तेषान्निर्मितानामपि तादृशव्यवहारप्रज्ञापनम्, इदमेव प्रज्ञापनं सनातनो धर्मः, वैदिकः, सर्वयज्ञः सर्वसिद्धान्तः इति

तत्प्रज्ञापनायैव सर्वप्रकाराणामुपदेशः। तेन सार्वत्रिकनियमेन ह्याचारः कर्यव्य इत्युपदेशः । वस्तुतस्तु चैतदात्मनः न किञ्चिदपि प्रयोजनमस्ति, "सर्वथा निरस्तः समस्तः सर्वाभीष्टश्चाभिधेयोऽनुषिद्धः, सर्वायुक्तस्सार्वत्रिकस्सर्वरूपः, आत्मानात्मनोश्चान्तरं लक्ष्यमेतत्, नित्यं तत्वं तत्वसिद्धान्तमेतत्,रूपं सारं सर्ववेदान्तमेतत्, विद्याज्ञानं तापसं ज्ञानमेतत, नित्यम्, शुद्धं सार्वत्रिकं सर्वमेतत्, अन्यद्भूतं भावनं स्वस्वरूपम्, देशः कालः कालिकं चित्स्वरूपम् , ज्ञानम् , सत्यम् , सच्चिदानन्दरूपम् , सर्वे द्दष्टास्सर्वसिद्धान्तमेतत्, शुद्धो भावस्सार्वत्रिकत्वात्तमेतत्, ज्ञानञ्चेच्छा वा क्रियारूपमेतत्, आत्मानात्मवर्जितं युक्तमेतत्, सर्वे सर्वे सर्वमेतत्प्रसरणम्, सर्वा सर्वा सर्वस्था सार्वत्रिकी, सत्यं सत्यं सर्वमेतात्त्रिसत्यम्, सत्यं सत्यं सत्यसिद्धान्तमेतत् ," इत्यादिभावस्थं तत्वं परमात्मानं सच्चित्स्वरूपमानन्दाधिभूतं सर्ववेष्टितं सर्वेष्टकमिष्टरूपं समाहारजं समाहारश्चाथर्ववेदेन पश्येदित्युक्तेः । एवं बीजेनैव हि सच्चिदंशे, आनन्दांशे चाभेद उक्तो भवति—आनन्दं चित्सद्ब्रह्म, चित्सदानन्दं ब्रह्मेत्यादि । अत एव

" तदानन्दं चित्सद्ब्रह्म सदानन्दं चितः परम् ।
सच्चिद्ब्रह्म तदानन्दं ब्रह्म चित्सत्समाहृतम् ॥
न सद्ब्रह्म न चिद्ब्रह्म नानन्दं ब्रह्म केवलम् ।
चिदानन्दश्च सद्ब्रह्म ह्योमित्येकाक्षरावृतम् ॥"

इत्यादि प्रवचनम् । तस्मात्त्रयो वेदाः ऋग्यजुस्सामानि समाहृतानि चाथर्ववेदेन । त्रिष्वपि तेषु व्यतीतक्रमश्च सच्चिदानन्दवद्द्रष्टव्यः । सति चाथर्वणे, संसारभावप्रदर्शनायैवायं विधिरिति सर्वसिद्धान्तो भवति । अस्मिन्नेव वेदे सर्वेषां महावाक्यानामृग्यजुस्सामगतानां परिवर्तनमभिधीयते । वेदे हि चास्मिन्नेव विधिमंत्रवाक्यानां प्रयोगः, एकस्मादेकस्य भवनम्, अनेकेष्वेकसंभावना, तद्व्यापारफलञ्च समम्, सामानाधिकरण्यमेकरूपम्, त्यागः, ग्रहणम्, अपरित्याज्यमग्राह्यञ्च सर्वमाख्यातम् । अस्मिन्नेव हि वेदे, सर्वक्रियामात्रस्य संसरणव्यवहारस्य सर्वाभ्यनुगतिः, दृश्यताम्—आत्मानात्मनोरिच्छायाश्च त्रितयत्वनिर्णयानन्तरमेव, को वा व्यवसायः कीदृशी हि क्रिया चेत्यादिसर्वस्य सकारणस्य बीजत्वमाख्यातम् । ब्रह्मणश्चानेका व्यक्तिः, एवमेव शिवस्य विष्णोश्चापि तादृशानन्तक्रमेण सर्वव्यवहारः, ज्ञानेच्छाक्रियानुभवनञ्च सर्वं प्रदर्शितम् । तादृशावश्यकतयैव शक्तेरप्यभिधानम् । अतः, यथायोग्यं संसरणशीलं विश्वमिदं वेदितव्यम् । अत एव

" यच्च सर्वं क्रियामात्रं ज्ञानेच्छासंपरायणम् ।
देशकालपरो भावः क्रियाभावस्सनातनः ॥

अन्यदेतदिदश्चैव ततश्चैवं यतस्तथा ।
यानि कानि च सर्वाणि समाहारवृतानि च ॥
प्रत्येकश्चानुभवेन द्रष्टव्यः प्रणवः परः ।
अकारोकारमकारस्थं विधानं सदुत्तमम् ॥
कृते संसरणे भावे सर्वं प्रादां यथायथम् ।
अकारोकारमकारस्थाहमेतन्नवर्तनम् ॥
सर्वमात्रविधानानामाचारश्चान्तरायणः ।
अथर्ववेदे संसिद्धे संपत्तिस्तु परोदयम् ॥"

इत्यादि प्रवचनम् । तस्मात्सर्वस्वमिदं यथायोग्यम्, सर्वेषां सम्यक्प्रयोगः, सर्वेषामप्यणुमात्राणां सम्यग्व्यवहारः, प्रकल्पनश्चानवस्था परा, सर्वाभिनियतम्, सच्चिदानन्दम्, सम्यक्परिवर्तनं सर्वमोमित्येकाक्षरवेष्टितमित्यथर्वविधिना विज्ञायते । तथा च, क्रियाज्ञानेच्छानां साम्यम्, सर्वाभिनिष्ठं सार्वदैशिकं सार्वकालिकश्चैतदथर्वज्ञानफलं भवति । अत्र हि आकाशादीनां सम्यक्परिभावनम्, तत्वमहत्वबुद्धिप्रकृतिमायापरावरप्रतिष्ठितं सर्वमाख्यातम् । तथा चाकाशवाय्वोरेकवृत्तित्वम्, आकाशे एव पूर्वादितत्वप्रयोगः, वायौ चाकाशत्वाभिनिवेशनम्, एवं तेजसि चाकाशवाय्वोः प्रवेशः, एवमप्सु सर्वाभिनिवेशनम्, एवं पृथिव्याः तादृशी च सर्वोपस्थितिः, तदाद्युपयोगेन सर्वसाधारणविधिना संप्र

योगः, एवं विनाशकालिकसर्वनियमः, यथा पार्थिवधर्मसामान्येन विपरीततया वा तद्व्यापारः, तस्मात्तद्विधानेन सर्वमिदं प्रत्यण्वपि विहितम्, क्रियायोगो न सर्वमित्यादि चाथर्वविधिना वेदितव्यम् । सर्वमिदं सम्यक्प्रयोगेणाहमेतन्नेति महावाक्येन सर्वाभिलक्षितस्य सन्देहनिश्चयस्य निर्णयानन्तरं भवति । अतश्चात्र सर्वसिद्धान्तानां चर्चैव सर्वव्यवहारफलं भवति । अत्र च क्रमनियन्तृणां शक्तीनाञ्च, कार्यकालदेशसंख्यानां सम्यग्योगः, सत्यानुभावनं सर्वमपिभवतीति विज्ञेयम् । तस्मादेषाथर्वविद्या सर्वसमाहारेण सर्वासां क्रियाणामपि स्वरूपं व्याख्याति । अन्यथात्वयमात्मा सर्वतोऽपरिच्छिन्नस्सत्यस्सनातनस्सोपक्षो निरपेक्षश्शक्त्यशक्तिविवर्जितस्सर्वमूलेभिरक्षितः, स्वयं ब्रह्मेति रूपान्तरप्रतिष्ठितः, शक्त्यन्तर्भूतः सर्वपर इति च समाहारादिवर्जितः, चैतन्यम्, परमगोचरः, प्रणवपरः सर्वथा कथं वेदितव्यः भवेत् इति सिद्धान्तः ।

इति श्रीमहर्षिगार्ग्यायणप्रणीते प्रणववादे
तृतीयप्रकरणे अष्टमस्तरङ्गः ॥

ॐ

ॐ

॥ अथ नवमस्तरङ्गः ॥

एवं प्रकारेण हि चत्वारो वेदास्समुपजाता भवन्ति। महाविष्णुविष्णुब्रह्मशिवनिर्मिताश्चैते परिदृष्टाः । महावाक्यं हि सूक्ष्मविचाररूपम् । एवमेतदर्थो वेदेषु व्याख्यातो भवति। ततस्ते प्रत्येकमुपनिषदः ब्राह्मणानीति क्रियाज्ञानानुसारेण भवन्ति। प्रत्येकञ्च चतुर्णां वेदानां ब्राह्मणानि तादृशनियमेनोपस्थितानि भवन्ति। सर्वस्मिन्नपि तस्मिन्ब्राह्मणे मन्त्रे च ज्ञानेच्छाक्रियासमाहाराणां प्रत्येकमंशश्च व्याख्यातो भवति । यद्यपि ब्राह्मणादिसंज्ञा तु, तत्तद्वर्णाश्रमधर्मोपाध्युपस्थितानां जातीनां व्यवस्थापिका भवति, तत्प्रकारप्रदर्शनपरे च ग्रन्थांशे तत्प्रयोगो न भवति; तथापि ब्रह्मप्रकारबोधकतातात्पर्यमात्रेण वेदांशेऽपि तथा व्यवहारः। ब्रह्म जानातीति ब्राह्मण इत्यर्थमङ्गीकृत्य तज्ज्ञापकत्वमपि प्रसहेत । यो हि जानाति, तेनैव विज्ञापनमपीति सर्वत्राख्या-

तम् । ज्ञानेच्छाक्रियासमाहारान्प्राप्य, ब्रह्म भूत्वा च सर्वेभ्यः प्रदीयतामित्युपदेशः । इदमेव हि ब्रह्मभवनफलं भवति, सर्वस्यैकरूपम्। तस्माद्ब्रह्मस्वरूपनिर्णयविषयाः वेदांशाः ब्राह्मणसंज्ञका व्यवस्थिता भवन्ति। "ब्राह्मणानि ज्ञात्वा ब्राह्मणो भवति" इत्युपदेशः। अत एव

"ज्ञात्वा वेदान्यथायोग्यमृग्यजुस्सामाथर्वणः ।
ज्ञातव्यानि ब्राह्मणानि ब्रह्मज्ञानं फलं परम् ॥
अकारोकारमकारस्थं ज्ञात्वा तत्प्रलभ्यते ।
प्राप्य तत्वं यथायोग्यं ब्राह्मण्यं स च विन्दति ॥"

इत्यादि प्रवचनम्। तस्मात्प्रतिवेदं तादृशनियमेन चत्वारि ब्राह्मणानि व्यवस्थितानि भवन्ति । ब्राह्मणग्रन्थे तु, प्रत्येकमंशस्य व्याख्यानं पृथक्पृथग्दृश्यते। अनवस्था परा सृष्टिरिति व्याख्यानाद्विष्णुर्ब्रह्मशिवाश्च, ह्यनेकप्रकारकार्यनिर्मातारश्चेत्युच्यन्ते। विष्णुव्यवस्थिताश्च तादृशाश्चत्वारो नियमाः। तेषां प्रत्येकं ज्ञानपरत्वं विज्ञेयम्। क्रियामात्रनिष्ठस्य ब्रह्मणश्चैवं चत्वारो नियन्तारो भवन्ति। एवमिच्छाप्रधानस्यापि शिवस्य चत्वारो नियन्तारः। एवं समाहारेऽपीति विज्ञेयम्। एकस्मिन्नपि च संसारे, कार्यस्यानन्त्यव्यवहारात् पृथक्पृथक्प्रयोगा भवन्ति। यत्र च यादृशं बहुत्वम्, तादृशाश्च तत्क्रमविधातारो भवन्ति। दृश्यतामिह—इदञ्च सर्वसिद्धा-

न्तनिर्णीतमस्ति, प्रत्यणवपि सर्वसंसारः, सर्वेष्वपि च संसारेष्वणवश्च भवन्तीति स्पष्टं व्याख्यातं भवति, एकोऽपि चाणुरनेकानि कार्याणि करोति, प्रतिदिनं कार्यपरिगणना हि ज्योतिश्शास्त्रानिर्णीता भवतीति सर्वनिश्चितं भवतीति । यद्यपि निर्णीतमिदम् , एकस्माच्चाणोरेकस्मिन्दिवसे चेमानि कार्याणि मुख्यतया कर्तव्यानि सन्ति, तथापि कार्यान्तरे कार्यमिति नियमेन न तत्परिगणितुं शक्यं भवति । अत एव

" कालसंख्याक्रमेणैवं बोधार्थं ज्योतिषं भवेत् ।
तथाप्यणुपरं कार्यं भासते नैव किञ्चन ॥
अनवस्था परा सृष्टिस्सर्वथा सार्वकालिकी ।
क्रियास्सर्वास्समुत्पन्नाः क्रियास्सर्वा विनाशगाः ॥
तिष्ठन्त्येव क्रियास्सर्वाः ज्ञातुं योग्या न काश्चन ।
ज्ञानमात्रमिदं नित्यं केवलं ब्रह्मसाधनम् ॥
अनन्तं स्यादतीतञ्च सर्वं सर्वं न किञ्चन ।
एवं बोधपरो भूत्वा विरतश्च भवेत्पुमान् ॥ "

इत्यादि प्रवचनम् । तस्मात्प्रत्यणु कार्यमप्यनन्तसृष्टीति व्याख्यानं भवति । केवलं तत्र सामानाधिकरण्यमेव बुध्यते इति हि तज्ज्ञानफलं भवति । अत एव

" अध्येयं वेदवेदाङ्गं तथोपाङ्गं सनातनम् ।

ब्राह्मणञ्चोपनिषदं ज्ञात्वा सर्वं समं भवेत् ॥
यदीदं भासते नित्यमनन्तं सृष्टिसंज्ञकम् ।
नावस्थितमिदं यच्च व्यपदेशपरायणम् ॥
तदेकत्वन्तदेकत्वन्तदेकत्वं प्रबुध्यताम् ।
एवं त्वमपि नैवासि द्वितीयादेर्विभावनात् ॥
न द्वितीयं तृतीयं वा नानेकञ्चैकसंज्ञकम् ।
समस्सर्वसमं सर्वं समं सर्वं प्रबुध्यताम् ॥
समानोऽहं समानस्त्वं समानन्तत्समात्मकम् ।
समानोऽयं समानान्या तत्समानं समं समः ॥
समश्शब्दस्समस्तोऽयं ब्रह्मबोधः परं फलम् ।
ओङ्कारविहितं ज्ञानमहमेतन्न संस्थितम् ॥
सर्वमेकपरं ज्ञात्वा क्रियतां निश्चला मतिः । "

इत्यादि प्रवचनम् । तस्मात्केवलैतद्बोधमात्रमेव ब्रह्मत्वम् । अन्यथा तु सृष्टिरेषा ह्यनवस्था परापरातीता स्यान्न ज्ञानविषयिणी । अत एव

" ज्ञानं वा ज्ञायमानं वा यो न पश्यति पश्यति ।
जिज्ञासा नैव कर्तव्या स्वस्मिन्सर्वं प्रबुध्यताम् । "

इत्यादि प्रवचनम् । अत्रैवमिदमाश्चर्य मभिलक्ष्यते—स्वयमेव सर्वमसि, कथं स्वात्मनि स्वं रूपं न बुध्यसे, त्वमसि वा नासि,

करोषि वा न करोषि, जानासि वा न जानासि इति। एवं परिभाव्यताम्, यदिचेत्स्वकार्यस्यापि बोधो न भवति । तदा संसारज्ञाने प्रवृत्तिरिति किमाश्चर्यमतः परम् । यच्च वा वस्तु स्वज्ञानविषयन्न भवति, बुद्धेरतीतत्वादप्रसङ्गादपरिभावनीयत्वाद्वा तस्यैवाश्चर्यविषत्वेन प्रवचनम् । वस्तुतस्तु सर्वस्य सर्वत्र विद्यमानत्वान्न चैवाश्चर्यविभावना । तस्मादत्रैवमुपादिश्यते—सम्यक्छ्रूयतां विचार्यताम्, प्रथमं कार्यं लघुक्रमं स्वात्मनो द्रष्टव्यम्, पश्चात्स्वपुत्रकळत्राभिसंबन्धि, दैशिकम्, पश्चात्क्रमेण देशानिर्माणाभिधानक्रमः, ततः स्वपृथिवीमात्रस्य पश्चाद्ब्रह्माण्डेऽपि प्रविश्यताम्, एवं कृते कृतेन सर्वेषामैक्यस्यैव प्रबोधो भवति, यथा हि तव कार्येऽनेकक्रमः तथैवानुमेयः, महाविष्णोः कार्ये हि संसारस्य भवति इति ।

मूलव्यवस्थितिरेव शाखायां प्रभासते इति हि लोकन्यायः । तच्च परमन्तत्वम्, यस्ययेन विधिना सर्वनिर्माणं तदतीतनिर्माणञ्च भवति । स एव विधिः सर्वस्मिन्नणौ भासते, लघुत्वमहत्वयोस्समानत्वात्, तयोरभावाच्च । यल्लये प्रदृश्यते तदेव तत्रापीति सिद्धान्तनिश्चयः । महता पदार्थेन महाशक्त्या च तत्वबोधो न भवति । तत्वबोधोपायस्तु, साक्षात्स्वच्छन्नत्वम्, एकाणुचिन्तनमिति च सर्ववेदैस्स्पष्टमुक्तं भवति । यद्यपि तर्हि

सर्वशास्त्राणाम्, तथा सर्वबोधस्योपदेशस्य च वैयर्थ्यम्; तथापि तादृशैकाणुस्वभावपरिचिन्तनार्थकत्वेनैव तच्चारितार्थ्यम् । अन्यथा तु केवलं साहसमिदमपि भवेत्, “ज्ञातश्चायमपि ज्ञातो भवति, ज्ञातञ्चेदमपि, न तेन सम्यक्प्रबोधोपस्थितिः, एकस्मिन्नणावेव सर्वशास्त्राणां सर्वसदुपदेशानाञ्च प्रयोगकरणौचित्यम्, सर्वस्य साम्यं सामानाधिकरण्यं निश्चित्य व्यधिकरणानाञ्चनिवृत्तये, सर्वावश्यकसाधनसंपादनाय, अनावश्यकनिरसनाय च, सर्वाणि च शास्त्राण्यध्येतव्यानि” इति शिक्षाङ्गेन व्यवस्थितत्वात् । तस्मात्सर्वबोधाय सर्वमध्येयं भवति इत्याद्युच्यते । प्रयोजनं चात्रेदं भवति—यथा स्वस्य क्रमः कार्यञ्च तथैव तत्रापि वेदितव्यमिति विज्ञेयम् । अत एव

“स्वस्मिन्यादृश्यते काचिन्नानावस्था परा गतिः ।
अत्रागतं गतन्तत्र यत्र कुत्रेति वै स्थितिः ॥
एतत्कार्यमिदङ्कार्यमन्यत्कार्यङ्करोमि वा ।
करिष्यामि कृतञ्चैतत्पूर्वमेवं परन्तथा ॥
अपरञ्चोत्तरञ्चैतद्गौणं मुख्यं व्यवस्थितम् ।
संसारमूलकं सर्वं तादृशं विद्धि नित्यशः ॥
तव कार्ये महाकार्ये भेदो नैवास्ति कश्चन ।
केवलं त्वं भ्रमेणैव यथा भेदं हि मन्यसे ॥

तत्रापि वर्तते नित्यं तादृशं वै विधिस्थितम् ।
कार्यमात्रे क्रियामात्रे ज्ञानमात्रे समाश्रये ॥
इच्छामात्रे तदेकत्वे चैकवत्सर्वसंस्थितिः ।
एकोमहान्क्रमाधीशो द्वितीयस्तत्परो भवेत् ॥
तृतीयस्तत्परश्चैवं चतुर्थस्तत्परस्तथा ।
अतीतानन्तयोश्चैवं क्रमो ह्याद्यन्तवर्जितः ॥
साद्यन्तं सर्वशः पश्येत्सर्वञ्चाद्यन्तसंज्ञकम् ।
यो लघुर्दृश्यते कस्मात्समहान्दृश्यतेऽन्यतः ॥
यो महान्दृश्यते कस्मात्सलघुर्दृश्यतेऽन्यतः ।
सर्वमेवं समासाद्यं त्रिवर्णैश्चैव संभृतम् ॥
वर्तते नैव भेदो हि स्यात्सामानाधिकरण्यम् ।"

इत्यादि प्रवचनम् । तस्मान्महाविष्णोः विष्णोश्च क्रमेऽपि च तादृशाश्चत्वारो नियन्तारः । एवं ब्रह्मणः शिवस्य तच्छक्तेश्चापि, सम्यग्ज्ञानेच्छाक्रियाप्रयोगैश्च चत्वारो नियमाः प्रत्येकमपि संभवन्तीति विज्ञेयम् ।

संसारमात्रे चैतच्चतुर्णामेव प्रदर्शनम् । पुनश्चात्रापि प्रत्येकं चत्वारः भेदाः, एवं तत्रापीति सर्वव्यवहारादनन्तत्वमेकत्वञ्च सं सूच्यते।अनन्तत्वसूचनं हि, बहुप्रकारव्यक्तिसन्निधानेनैव,एकत्वस्य त्रितयावश्यकत्वात् , आवश्यकस्यैकवृत्तेश्चेति बोध्यं भवति ।

दृश्यताम्—आवश्यकस्य तु न कश्चिन्महांल्लघुश्च भवति, यथावश्यकत्वञ्च लघोः, तथा महत्वस्यापीति । एवमावश्यकता मात्रेऽपि लघुत्वं महत्वमपि च नास्तीति सिद्धान्तः । यद्यपि, इदञ्च महदावश्यकं इदमस्याप्यावश्यकमिति लोकव्यवहारः; तथापि तात्कालिकावश्यकता हि महत्वविशिष्टैव । यस्मिन्काले हि या वावश्यकता, तत्कालानुसन्धानतया तस्याश्च महत्वमभिधीयते । अत एव

"सदा सर्वदावश्यकं सर्वमेत-
द्विधानं परं कार्यरूपन्तदेतत् ।
सदैवाहमेतन्नकारस्वरूपं
विचिन्त्यं विचिन्त्यं समावेदनीयम् ॥
यथैवाहमात्मा तथैवैतदेत-
त्स्वयं सर्वरूपं क्रियावेदनीयम् ।
तथैवायमात्मैव चैवं स्वरूपः
नकारो नकारस्स्वयं वेदनीयः ॥
यथावश्यकं दृश्यते वा महत्वे
तथैवायमत्रापि संभावनीयः ।
सदा सर्वदा सर्वरूपः प्रशस्तः
ह्यहं ह्येतदन्तन्नकारस्थरूपम् ॥

सर्वत्र विद्यते चाहमेतत्सर्वत्र विद्यते ।
नेतीति विद्यते नित्यं सर्वान्तर्यमतो भवेत् ॥
नाहं विना तदेतत्स्याद्द्वयोर्योगो नकारजः ।
अयमेवावश्यकस्स्यान्मूलमस्य समानता ॥
तत्साम्यावश्यकं विद्धि महाविष्णोः परस्य च ।
अणोरप्येवंरूपेण योगो भावेन वेद्यते ॥"

इत्यादि प्रवचनम् । तस्मादावश्यकतामात्रे साम्यमेव सादृश्यमिति बोध्यम्, सर्वसाम्यात्सर्वबीजत्वाच्च । अत एव

" यथावश्यकता लोके महद्भिस्संप्रदृश्यते ।
समावश्यकताप्येवं तादृशी त्रितयात्मिका ॥
एतत्त्रितयभिन्नानां नानुगुण्यं कदाचन ।
सर्वस्मिन्गणना नित्या त्रितयेनाभिधीयते ॥
एकं द्विकं त्रिकं चैव पश्चात्संख्या सनातनी ।
अत्रापि प्रथमैकत्वं सर्वांशे संप्रयुज्यते ॥
यो भवेत्प्रथमो लोके सर्वन्तेन हि जायते ।
तिष्ठति प्रथमस्तत्र कार्यकर्तृप्रभावतः ॥
अतस्सर्वस्य चैक्यं हि सर्वेणैवाभिसिध्यति ।
स्यादावश्यकतामात्रं समानं सर्वगं परम् ॥ "

इत्यादि प्रवचनम् । तस्मादेकवृत्त्या सर्वावश्यकता बोध्या । एवं च

महाविष्णोरावश्यकता महामाया भवति। तया हि सम्यगेतत्संसारावधारणं भवति । अस्मिन्संसारेऽपि तादृशातीतावश्यकतानुरोधेन चानन्तः क्रमो भवति । अत एव सर्वत्रानवस्थामङ्गीकृत्यानवस्थाया एकत्वबोधनाय, सामानाधिकरण्याय, संसारमात्रस्य प्राधान्यबोधनाय च वेदशास्त्राद्युपदेशः । अन्यथा हि सर्वस्यैक्यात्, ज्ञातृज्ञानज्ञेयानामभेदाच्च वक्तुमनुचितं भवेत्, यन्नभवति, तस्य संभवारोपोऽप्यनुचित इति सर्वाख्यानात् । अन्यथा तु सर्वस्यौचित्यं तादृशं प्रसह्यं भवेत् । तस्मादहमनहमननहमिति बीजेन महाविष्णौ ब्रह्मणि शिवे च तच्छक्त्यामपि च तद्भावनानुकथनम्; इतिहि सर्वसिद्धान्तः । एवं सृष्टेः स्वरूपवर्णनन्तु, यथाकार्यं तत्वविभावनयैव कर्तव्यं भवति । प्रथमं हि संसारमात्रस्य मूलतत्वं वेदितव्यं भवति । तच्च तावदतीतं प्रणवसंज्ञकश्चास्ति ।

ततः परं गायत्रीमहावाक्यस्थितं महाविष्णोरवधारणं सूक्ष्मपरं वेदितव्यम्। ततश्च सार्वत्रिको बहुधा विस्तृतश्च विष्णुब्रह्मशिवानान्निर्णयरूपः महाविष्णोर्ज्ञापनानुसारी वेदविषयश्च वेदितव्यो भवति । किञ्च यथायोग्यं सार्वत्रिकं वेदविषयं सर्वतत्वं संसारमात्रावस्थितञ्च ज्ञात्वा, तत्प्रकारभेदश्च पृथक्पृथग्विज्ञेयः।तद्बोधाय हि षोडशब्राह्मणग्रन्थाश्च भवन्ति।यद्यपि तेषां ब्राह्मणग्रन्थानान्नियमस्तु ज्ञानेच्छाक्रियासमाहारनिष्ठः,तथापि प्रत्येकं ज्ञानेच्छाक्रियासमाहारप्रका-

रप्रवचनमेवंनियतं भवति, यथा च ऋग्वेदे प्रथमब्राह्मणे विष्णोरवधारणं ज्ञाननिष्ठं भवति। स च विष्णुः स्वकार्यकर्तॄन्नियन्तॄन्प्रत्युवाचचत्वारि ब्राह्मणानि , ज्ञानस्य चैवं चत्वारो भेदाः इति । एवं स्वनियन्तारं प्रदर्शयति । दृश्यताम्—प्रथमं हि स्वयं ज्ञानं ज्ञानमात्रस्यैव सर्वाभिनिवेशनरूपं तदहं बुद्धिः, ततः क्रियान्तरं ज्ञानं द्वितीयम्, ततश्चाहमं ज्ञात्वाहमः प्रयोजनत्वेन क्रियायां प्रवेशकरणं तृतीयम्, तच्च ज्ञानमिच्छापरम्, अहमञ्च ज्ञातव्यमेतदञ्च ज्ञातव्यमहमेतदोर्मध्ये हीच्छाकरणम्, चतुर्थञ्च ज्ञानं समाहाररूपम्,अहमं ज्ञात्वा तज्जन्येच्छया कर्म कुरु,कर्मज्ञानमन्तराहमश्चेच्छायाश्च न कुत्राचित्स्थितिर्भवतीति । तस्मादहमं क्रियामिच्छाञ्च विज्ञाय हि त्रितयं समाह्वियते।अत एव विष्णोःकार्यं परिपालनं भवति। यस्मिन्यस्मिंश्चाहमि, यस्य यस्य पदार्थस्येच्छा प्रदृश्यते;तस्य तस्य च पूर्तेः करणं यथावश्यकं परिपालनं भवति । इदमेव हि विष्णुकार्यं भवति । स च विष्णुः स्वांशभूतेभ्यो नियंतृभ्यो ह्येवमुपदिशति—क्रियतां हि सर्वपरिपालनं यथाविहितमिति । अत एव लोके चैवमुच्यते—सर्वस्य विष्णुस्सार्वत्रिकः स्वसंघे वसतीति । यद्यपि विना च तं यत्नः परिदृश्यते—मया कृतम् , त्वया न कृतम् , अहमेतादृशः, त्वञ्च नैतादृशः, अधिपश्चाहम् , राजा चाहम्, तथा विद्वान्गुणीत्याद्यहङ्कारबुध्या प्रवचनमिति ;

तथापि तत्र ज्ञानमेव सर्वस्य कारणं भवति । अन्यथा तु "योऽस्य
कारयिता, स एव विष्णुः, विष्णोरंशे न हि सर्वमिदम्, प्रत्य-
ण्वपि तत्संबन्धानुरोधेन पालनं भवति, प्रथमञ्च विष्णुरेवं जाना-
ति, अहमस्ति सर्वनियन्ता, नियतकारणौचित्यम्" इत्यादिवाक्यं
विरुध्येत । ज्ञानांशेऽपि ज्ञानङ्कारणं भवति । पश्चात्स्वनियममव-
धार्य, ह्यणुमात्रमपि जानाति—अयञ्चाणुर्ममाधीन इति । एत-
द्बुद्धिश्च, एतदंशे ज्ञानं भवति । पुनरणोरिच्छामपि जानाति ।
अस्त्यस्यैतादृश्यावश्यकता इति च न ज्ञानांशः । अस्तीत्यवधा-
रणात्परिभावनायामपि, नास्तीत्यस्य प्रयोगः । अस्ति वा नास्ती-
त्यस्यावश्यकता । एवं विज्ञाय हि निश्चित्य तदभिपूरयति,
तदेव हि समाहाररूपं ज्ञानम् । एवं विधञ्च ज्ञानञ्चतुर्विधमृग्ब्राह्मणे
व्यवस्थितं भवति। दृश्यताम्—प्रथमं स्वात्मनः कार्यं जानाति,
पश्चात्स्वकारणावश्यकताम्, अनयास्माकमिदं फलम्, पश्चा-
त्तत्कार्यनिष्ठपदार्थेन स्वात्मनस्संबन्धमभिजानाति ।

कथङ्केन प्रकारेण भवति, न भवति वा, इत्यादिलोक
परिभावनया तत्राप्यनुमितिरुचिता भवति। अत एव ऋग्ब्राह्मण
मात्रे ज्ञानांशव्याख्यानम् । यथाकाशेऽपि त्रित्वम्, आकाशः
चिदाकाशः महाकाशः,आकाशो हि सार्वत्रिकः, तत्र ज्ञानांशः
चिदाकाशः, क्रियांशो हि महाकाशः, इच्छांशस्त्वाकाश

एव इति । समाहारः पराकाशः इति हि चतुर्थो भेदः, शब्दगुणकमाकाशमिति बीजात् । तथा नियमेन शब्दस्यापि चत्वारो भेदास्संभवन्ति—परा पश्यन्ती मध्यमा वैखरी चेति शब्दशास्त्रसिद्धान्तः । तस्मिन्नाकाशत्रये, तत्समाहारे च ऋग्वेदब्राह्मणेन ज्ञानांशमात्रस्य निर्णयो भवति । योयं चिदाकाशः, स च ज्ञानपरः । अस्मिन्नंशे च ज्ञानस्य यत्प्रयोजनम् , येन नियमेन तस्य ज्ञानरूपत्वम् , तत्सर्वं ऋग्वेदब्राह्मणे स्पष्टमुक्तं भवति। एवमाकाशात्पूर्वमपि तत्वद्वयम् , तादृशज्ञानेच्छाक्रियाणां प्रत्येकं द्विधाक्रमेण षट्प्रकारास्समाहारश्च सप्तम इति बीजात् । यद्यपि पाञ्चभौतिकमेव सर्वमिति चोच्यते, तथापि तथा कथनं स्थूलपरं वेदितव्यम् । पञ्च तत्वानि च स्थूलालोके प्रसिद्धानि । तत्वद्वयञ्च योगविषयमलौकिकं भवति । वेदादौ हि तत्प्रयोगः । ये च वा वैदिका वेदान्सज्ञानन्ति, वेदद्वारा चैतत्संसारतत्वविज्ञानेन कार्यं कुर्वन्ति ; तेषामेव तत्तत्वद्वयस्य बोधो भवति । प्रसिद्धानि चात्र पञ्च तत्वानि । लोकार्थमेव तानि च व्याख्यातानि भवन्ति । अत एव सर्वशास्त्रेषु " लक्ष्यानुसारि व्याख्यानमेव शरणम् " इत्युच्यते । तस्मात्पूर्वस्मिन्तत्वद्वयेऽपि चैवं नियमो भवति । सा द्वयोस्संज्ञा चेयम् । " प्रथमञ्च महत्तत्वम्, द्वितीयं बुद्धितत्वम्, तस्मिन्नंशेऽपि प्रत्येकं भेदत्रयमित्येतच्च सर्वमपि ऋग्वेदब्राह्मणैर्बोध्यं

भवति । एवं वायोस्तेजसः अपां पृथिव्याश्च प्रत्येकं त्रितयत्वम् । तत्र ज्ञानांशमात्रं स्थूलसूक्ष्मविधिना ऋग्वेदब्राह्मणैरुपन्यस्तं भवति । तदेवम्—चिदाकाशस्य वाय्वाकाशे च किङ्कार्यम्, चिद्रूपो वायुश्च को भवति, त्रयाणां वायूनां परस्परं कः संबन्धः, एवं तैजसांशेऽपि चिद्वाय्वाकाशाभ्याञ्च किं भवति, चित्तेजश्च किं रूपम्, त्रितयभवने च कस्संबन्ध इत्यादि, एवमप्सु त्रितयत्वम्, अपाञ्चिद्भावः को भवति, चिदाकाशवायुतेजांसि च कानि, किमनेन संबन्धेनेत्यादि च, एवं पृथिव्यामपि तादृश नियमेन त्रितयत्वम्, तत्संबन्धादिपरिभावनञ्च यथायोग्यमृग्वेदब्राह्मणस्थितमित्यादि । एतेषां परिज्ञानाय विष्णोः कार्याभिधानप्राधान्यबोधनाय च ऋग्वेदस्सब्राह्मणानि ह्यध्येतव्यानि इत्युपदेशः ।

एवं क्रियांशेनापि यजुर्वेदस्य चत्वारि ब्राह्मणानि भवन्ति । तेषां नियन्ता च स्वयं ब्रह्मा, यस्य च क्रियापरत्वं यजुर्वेदस्थत्वञ्चोक्तम् । स च क्रियापरो ब्रह्मा क्रियामात्रविधानं करोति । स च तथा विधिं कृत्वा स्वक्रमनियन्तृणां बोधको भवति । दृश्यताम्—क्रियाप्येवं चतुर्विधा भवति, प्रथमा च सा ज्ञाननिष्ठा, द्वितीया हीच्छापरा, तृतीया क्रियास्वरूपिणी, चतुर्थी समाहारनिष्ठा चेति । स च पुनरप्येवं प्रबोधयति—सर्वे च क्रमाद्यस्मदीयाः विष्णोरनुवर्तकाश्च, विष्णोस्सकाशाच्च ज्ञानं प्राप्य क्रिया

निर्वर्त्यतामिति । यथा विष्णोश्च नियमाद्यनेकक्रमास्तथा ब्रह्मणोऽपीति निश्चयः । तस्माद्यथाक्रममधिष्ठानस्य ज्ञानप्राप्तिसाधनौचित्यम् । लोकेऽपीदमनुकरणम्—येन येन यस्य यस्य च साम्यं भवति, तेन तेन तस्य तस्य च संबन्धो भवति ज्ञानेच्छा क्रियासमाहारांशेऽपीति । तच्च नित्यकर्मानुरोधेनैव द्रष्टुमुचितं भवति । तत्र च प्रथमा ज्ञाननिष्ठा क्रियाचेयम् । प्रथमञ्च क्रियाकर्तृत्वं ज्ञातव्यम् । तच्च विष्णोरंशभूतं केवलं ज्ञानमात्रम् । पश्चात्क्रियाकरणतत्वं ज्ञातव्यं भवति । क्रियायाश्चेमे प्रकारा भवन्ति । अत्र चायं क्रमः—एतन्नियमेन योजनं तत्प्रकाराचरणमित्याद्याः । ज्ञाननिष्ठा च क्रिया, पुनस्तस्यैवेच्छाकरणत्वं भवति । इच्छानिष्ठा च क्रिया—मया चायमर्थो ज्ञातः, अतस्तत्करणौचित्यमितिस्वरूपः । पुनस्तत्करणञ्च तावदिच्छया तदावश्यकतामवधार्याचरणमेव । आचरणे हि पुनस्सर्वसमाहार इति समाहारनिष्ठा क्रिया भवति । क्रियानिष्ठा क्रियाचेच्छासमाहारयोर्मध्यवर्तिनी भवति । तत्र हीत्थं चतुर्णां स्वरूपम्—अहंब्रह्मास्मि, एषैवावश्यकता, इदङ्करोमि, एतच्च मत्कृतमिति । पुनश्च महत्तत्वे क्रियांशोऽयम् । बुद्धितत्वेऽप्येवम् । तस्मात्क्रियातत्वं ज्ञात्वा तयोस्संबन्धः तत्फलञ्च वेदितव्यं भवति । पुनरेवमाकाशादावपि तद्विधानं भवति । अत्र हि—महाकाशः क्रियापरः, अस्य च यो यो विषयः, यद्यत्कार्यम्, येन येन च

संबन्धः, एवं पृथिव्यप्तेजोवायूनाञ्चापि क्रियामात्रकञ्च यत्तत्वं प्रतिष्ठितम् ; तत्कार्यादिव्याख्यानं तादृशसूक्ष्मस्थूलविधिना यजुर्वेदब्राह्मणे प्रतिपादितं भवति । तच्च यथा पृथिव्यप्तेजोवायुमहाकाशादीनां या वा क्रिया च प्रसिद्धा ; तथा तासां क्रियाणां परिवर्तनादिनियमस्सर्वोऽपि यथाक्रमं यजुर्वेदब्राह्मणेन बोध्यो भवति ।

एवञ्चतुर्विधाश्चापीच्छास्सामवेदब्राह्मणैर्वेदितव्या भवन्ति । इच्छायामप्येवन्तादृशाश्च भेदाश्चत्वारः, ज्ञानक्रियेच्छा समाहार निष्ठा प्रसिद्धेच्छा इति । एवं लोकेऽपि द्रष्टव्यम्—प्रथमा हि जिज्ञासा, ततस्तदीप्सा, ततः प्राप्तिकरणेप्सा, ततः प्राप्तिः ; ततस्समाहारोऽपि च । तस्मात्तत्रापि तदभिधानं भवति । इच्छाया नियन्ता तु शिवः, तस्मिन्नपि तादृशाश्चानेके क्रमनियन्तारः भवन्ति । तत्र च स शिवः स्वक्रमं प्रत्येवमुवाच, एवं प्रदर्शयति च । एवं हि दृश्यताम्—अस्मत्कार्यन्तु विनाशनम्, तत्र चैवं क्रमः प्रकारश्चाप्यस्त्येवम्, पूर्वमिदं प्रणाश्यं ततश्चैवं प्रणाश्यम्, कार्यमप्येतादृशनकारनिष्टङ्कर्तुमुचितमिति । दृश्यताम्—प्रथमं जिज्ञासाकरणं संपूर्णमहमेतच्च ज्ञातव्यम्, पुनरेवं तदीप्सा कार्या, एतदमहं प्राप्स्यामि, प्राप्य चैवं नेति प्रवचनम्, नान्तरे हि सर्वसमाहारः, अयमेव संहारः, इति चत्वारः तादृशेन विधिना च स्थूलसूक्ष्मेण बोध्या भवन्तीति । यन्महत्तत्वं बुद्धितत्वम्, यत्तत्रे-

च्छांशोऽयम्, अस्य च यदिदं कार्यम्, एवमाकाशेऽप्याकाशमिच्छापरम्, त्रयाणां संबन्धः, एवं वायौ तेजसि च यत्प्रशस्तम्; तत्सर्वं वेदितव्यं भवति । ततश्चापामिच्छांशः पृथिव्याश्च य इच्छांशः, तत्संबन्धश्च ज्ञातव्यः । ज्ञात्वा हि निषेधप्रवचनम् । पृथिव्याश्च योऽयमिच्छांशः नकारपरः, तस्मादेव प्रळयारम्भो भवति । पुनरेवं क्रमेण सर्वनाशः एवं व्यवहारश्च सार्वत्रिकः प्रत्यणव्प्येवं दृश्यताम्—प्रथममिच्छाकरणं ज्ञानविशिष्टम्, ततः प्राप्तिः, ततो विनाशः इति । एतत्सर्वमपि सामवेदब्राह्मणेन बोध्यं भवति । इच्छायामेवास्यामवज्ञा, तिरस्कारोऽनादरः, वैरम्, विवादोऽपवादः, क्रोधो निन्दादयश्च प्रसिद्धा भवन्ति । एतत्सर्वं सामवेदब्राह्मणे स्पष्टमुक्तं भवति ।

एवं समाहारेऽपि चत्वारो भेदास्संभवन्ति । महाविष्णोः कार्ये चास्मिन्नपि तादृशनियमेन क्रमनियन्तारस्संभवन्ति । समाहारेऽप्येवञ्चातुर्विध्यं तादृशं । तच्च ज्ञाननिष्ठमिच्छानिष्ठम्, क्रियानिष्ठम्, समाहारनिष्ठञ्चेति विज्ञेयम् । अत्र चायन्नियमः, स्वक्रमनियन्तॄन् महाविष्णुरेवं प्रदर्शयति । दृश्यताम्—प्रथमं ज्ञानकरणम्, तत्र तस्मिंश्च ज्ञाने प्रथमा हि जिज्ञासा, ततश्चाधिकारप्राप्तिः, अधिकारमन्तरा न ज्ञानप्राप्तिरिति सिद्धान्तादिति। तस्मात्पूर्वं जिज्ञासा, ततश्चाधिकारी भवनम्, द्वयोर्मध्यवर्तनेन प्रज्ञापनम् ।

यावच्च स्वजिज्ञासां नान्येभ्यः प्रज्ञापयति, तावदधिकारज्ञानमपि न भवति । तस्मादित्थं ज्ञानांशे चत्वारो नियमास्संभवन्ति—प्रथमं जिज्ञासा, द्वितीयं तत्प्रज्ञापनम्, ततस्सा क्रिया, ततोऽधिकारधारणम्, ततस्तज्ज्ञानम्, ततो ज्ञानलाभः इति चैवं समाहारः । एवमिच्छायामपि प्रथमं ज्ञानम्, ततश्चेप्सा भवति । वस्त्विदं प्रियम्, तत्र प्रियत्वादीप्सा जायते । ततश्च तत्प्राप्तिस्समाहारः, एवं चिकीर्षापि । तच्चिकीर्षया हि करणजिज्ञासा, ततश्च करणम् । पुनर्जिहासा, एवमपि समाहारः । एवं समाहारेऽपि, जिज्ञासा, ईप्सा, चिकीर्षा, करणमित्यादि भवति । इदञ्च सर्वमथर्ववेदे ब्राह्मणेन बोध्यम् । अत एव "जिज्ञासेप्सा चिकीर्षा करणं जिहासा तत्फलं स्वावस्था स्वमन्यदिदं त्वमहं यं तं सर्वम्, यर्हि तर्हि यस्मात्तस्मात्कस्मात्सर्वस्मादहमो युष्मदः एतदः अस्मात्पूर्वस्मात्परस्मादपरस्मात्, परः पूर्वोऽपरश्चेति" इत्यादि प्रवचनम् । तस्मादेतत्सर्वं तत्वञ्चाथर्ववेदब्राह्मणेन बोध्यं भवतीत्याद्युपदेशः । अत एव

"स ब्राह्मणं वेदमात्रमध्येयं ब्रह्मसंज्ञकम् ।
ज्ञात्वा तच्च यथायोग्यं स्वात्मतामधिगच्छति ॥
अहमात्मा स्वयं तत्वमेतत्तत्वञ्च वेद यः ।
तस्य तत्वं यथायोग्यं ज्ञात्वा वै मुक्तिमान्भवेत् ॥

परन्तत्वमिदं सर्वं वेद ब्राह्मणभाषितम् ।
आत्मा नात्मा च तद्भिन्नो नकारस्समधिष्ठितः ॥
प्रत्यणु दृश्यते सर्वं नियमोऽयं चतुर्विधः ।
चत्वारस्तद्विधानेन कार्यं कुर्वन्ति च स्थले ॥
एषां कार्यं पृथग्युक्तं या हि यस्य विभावना ।
तत्सर्वं ब्राह्मणेनैव तद्वेदेनापि बुध्यताम् ॥
तादृशं प्रणवेऽस्तित्वं षोडशानां समं भवेत् ।
ऋग्वेदब्राह्मणं सर्वं कालेनैवमुकारजम् ॥
ओमित्येकाक्षरान्तस्थमतीतं सर्ववर्जितम् ।
समाहारमयं चैवं तद्रूपं चाभिलक्ष्यते ॥
ऋग्वेदब्राह्मणं सर्वं यजुर्वेदपरायणम् ।
सामस्थाश्च क्रियास्सर्वाश्चाकारोकारमावृताः ॥
समाहारपरो वेदो ब्रह्माथर्वेति चोच्यते ।
सन्धिस्थं प्रणवाभ्यस्तं सर्वेषामन्तराहितम् ॥
महावाक्येऽपि ताद्रूप्यं तद्वेद ब्राह्मणानि च ।
अहमात्मा परश्चायमृग्वेदब्राह्मणं स्वयम् ॥
यजुर्वेदपरं सर्वं ब्राह्मणश्चैतदुत्तरम् ।
सर्वोऽनात्मा परो नित्यो क्रियामात्रान्तरायणः ॥
नात्मकं सामवेदस्थं समाहारो ह्यथर्वणः ।

एवमेवं विधानेन लभ्यते परमा क्रिया ॥
स्वयं तत्वञ्च संभूय संसारेषु महासुखी ।
एवं विधो न वै यावद्धर्षशोकौ समौ परौ ॥
अन्यथा तु स्वयं ब्रह्म सर्वानन्दपरो भवेत् ।

इत्यादि प्रवचनम् । तस्मात्तेनैव प्रकारेण च ऋग्यजुस्सामाथर्वस्थितानि च ब्राह्मणानि यथायोग्यमुपन्यस्तानि सन्ति । ब्राह्मणमन्तरा वेदमात्रस्य प्रबोधासंभव एवेति स्पष्टमुक्तं भवति । यावच्च ब्राह्मणग्रन्थेन सर्वनियमानुसन्धानं पृथक्परं तदभिधानं च न जानाति, तावद्ब्रह्मकल्पनकार्यमसङ्गतमेवेति सर्वत्र स्पष्टं भवति । तस्मात्पृथक्पृथङ्नियमकल्पनाय ब्राह्मणोपन्यास इति तद्भावः । एतेषाञ्च चतुर्णां ब्राह्मणग्रन्थानां प्रत्येकं वेदाभिधानकं मूलमहावाक्यञ्चात्र प्राधान्यबोधनाय चोपस्थीयते । " अहन्तत्वमपरम् ' प्रस्थितं पूर्वापरं कृतमकृतं कारणकर्तृकम्, नैवन्न चैतत्प्रत्याशासमाधिस्थञ्चानन्वयं ब्रह्मतत्वमखिलम्, क्रियागुणधर्मसंपत्तिसाधनलक्षणमलक्षणञ्चसमाहृतम् " इत्यादिक्रमेण मूलवाक्येन ब्राह्मणग्रन्थानामारंभः । एतन्मूलस्यैव सर्वग्रन्थेषु प्रतीतिः । सर्वस्मिन्नपि ब्राह्मणग्रन्थे चाहमेतन्नेति महावाक्यानुरोधेन प्रतिमहावाक्यं तत्कल्पनम् । तदनुरोधेनैव प्रतिवाक्यं तच्छब्दानां प्रयोगः। अत एव

"महावाक्यानुरोधेन वेदाश्च ब्राह्मणानि च ।
ओमित्येकाक्षरेणैव बुध्यमानं यथायथम् ॥
बुध्वा मूलं महावाक्यं महाविष्णोर्विभावनम् ।
तत्परं बुध्यते सर्वं वेदब्राह्मणसंवृतम् ॥
ज्ञात्वा तन्मूलवाक्यञ्च सम्यग्बोधोऽभिवर्द्धते ।
मूलवाक्यं विना लोके ज्ञानं नैवास्ति कस्य चित् ॥
मूलं ज्ञात्वा यथायोग्यं शाखाज्ञानं भविष्यति ।
एवं सनातनो धर्मस्तथा तदनुवर्तनम् ॥"

इत्यादि प्रवचनम् । तस्मात्प्रतिवेदं ब्राह्मणस्य मूलवाक्यमवधेयं भवति । मूलवाक्यमवधार्यैव, महावाक्यानुरोधेन चेद्ब्राह्मणग्रन्थपठनम्, तर्हि संपूर्णमिदं सिद्धान्ततत्वं प्रबुध्यते । अन्यथा तु तद्बोधो दुर्लभ एव । अत्र च प्राधान्यबोधनाय महावाक्यञ्चोपस्थापितं भवति । एतन्महावाक्यमूलवाक्ययोर्बोधकारणन्तु प्रणव एव, सर्वातीतत्वात्परमातीतपरत्वाद्वा । अन्यथा त्वयमात्मा सर्वभिन्नस्वरूपः, सर्वाभिगतश्च भवेत् । अत एव

"न ऋग्वेदसिद्धं यजुर्वेदसिद्धं
न तद्ब्राह्मणेनोपहारः प्रचारः ।
न वा सामवेदेन संसिद्धमेत-
न्न चैवं समाहारनिष्ठेन सिद्धम् ॥

न तद्ब्राह्मणेनोपहारःप्रचारो
न संहारहारक्रियाहारमेतत् ।
न वेगेन गम्यं सता वर्त्मचैत-
न्न चारण्यकेन क्रियासाध्यमेतत् ॥
अनन्तं परं ज्ञानगम्यातिगम्यं
समानं समानं समानं समानम् ।
न चाद्यन्तवर्ज्येनचातीतरूपं
न चैवायमात्मा परं वेदतत्वम् ॥
न च ब्राह्मणं मंत्रयुक्तं प्रशस्तं
समानं समानं समानं समानम् ।
क्रियाज्ञानमिच्छापरं नैवमेत-
त्समाहाररूपं सुखं नैवमेतत् ॥
अनन्तः परश्चाहमेकोऽयमात्मा
सदा सत्यरूपस्समस्तः प्रशंस्तः ।
न चैवायमात्मा महावाक्यसिद्धः
न च ब्राह्मणैर्मूलवाक्येन गम्यः ॥
न चैवायमात्मा परं बीजमन्त्रं
सदैवाहमेतत्समानं समानम् ।
न चैवायमेतन्न वै यत्र तस्मि-

न कुत्रेति सर्वत्र संभावनीयः ॥
सदा सच्चिदानन्दमाकारमेकं
निरानन्दमानन्दमध्यस्थमेवम् ।
निरस्तं न चैवं समस्तञ्कुतस्त-
त्प्रधानञ्च चैवं विधानं कुतस्स्यात् ॥
सदा सर्वदावश्यकं शुद्धबुद्धं
समानं समानं समानं समानम् ।
अकारो ह्युकारो मकारो न वेद्यः
न चाकेवलाकेवलश्शून्यसत्वः ॥
सदा सच्चिदंशं समानन्दरूपं
तदोङ्कारनिष्ठं समानं समानम् ।"

इत्यादि प्रवचनम् । एवमेव

" ओमित्येकाक्षरात्सत्यात्परस्माद्ब्रह्म तत्परम् ।
अनन्तमव्ययं विद्धि सर्वशास्त्रमिदं मतम् ॥
वेदैश्च ब्राह्मणैश्चैव महावाक्येन सर्वथा ।
गायत्र्या सार्वत्रिकया प्रणवो ह्येव बुध्यते ॥
बोद्धव्यं तत्परं रूपं ब्रह्म ब्रह्मेति सर्वथा ।
अहं ब्रह्म त्वञ्च ब्रह्म ह्ययं ब्रह्म सनातनम् ॥
अन्यद्ब्रह्म चेदं ब्रह्म यत्र तत्रेति कुत्रचित् ।

सर्वत्र सर्वथा ब्रह्म सर्वदावश्यकं तथा ॥
सर्वावश्यं सदावश्यं सर्वं सर्वञ्च सर्वशः ।"

इत्यादि प्रवचनम् । तस्मात्प्राधान्यबोधनायैव महावाक्याद्युपन्यासः-तत्प्राधान्यञ्च यथायोग्यं बोद्धव्यम् । अनेनैवाभिनियमेन षोडश ब्राह्मणानि सुप्रसिद्धानि वेदोपन्यस्तानि भवन्ति ।

इदञ्चात्र विधानं भवति-प्रथमन्तु महाविष्णुः प्रणवं प्राप्नोति, स च प्रणवः ओमित्येतत्स्वरूपः, तदवधारणं कृत्वाचायमतीतोऽनन्तः, प्रकाशते अत्र क्रमोऽपिभासते, तत्परिज्ञानाय महावेदादिकमधीतं भवति, सोऽप्यस्ति कस्य चिदवधर्ता, क्रमिकस्यानन्तत्वान्नतदत्र वक्तुं शक्यम्, तत्र च महाविष्णुर्यथायथं महावेदादितत्वं ज्ञात्वा ब्रह्मभावं प्राप्य पुन रेवं ब्रह्माण्डकल्पकत्वेन संसाराभिकल्पने प्रवृत्तो भवतीति । संसारकल्पने च तन्महावेदादितत्वानुरोधेन प्रणवातीततायां स्वावधारणमुक्तं भवति । प्रथमञ्च विचारस्तत्रैवं भवति—केन प्रकारेणायं संभवति, सर्वविज्ञानेनेदं ज्ञातं भवति, अस्माकं कार्यं हि संसारकल्पनम्, तत्र चेमे प्रकारा भवन्ति, तस्य च केन वा क्रमेण योजनौचित्यमित्यादि च परिभावनमिति ।

इदमेव हि क्षीरसागरशयनं भवति । दृश्यतामिति पूर्वव्याख्यानेनाणुरेव पुनः पुनः प्राप्तेन ज्ञानेन महाविष्णु र्भवति । यश्चात्राणुत्वेन विवक्ष्यते, स च स्वाणुत्व-

निर्देशे महाविष्णु रस्तीदानीमपीति च सार्वत्रिकोदाहरणेन स्पष्टमुक्तं भवति । पुनरेवं यं यं त्वमिदानीं महाविष्णुं मन्यसे, सोऽप्यस्ति कस्यचिदणुः । अयमेव ह्यानन्तर्यव्यवहारः । पुनरेवं विचारेणापि द्रष्टव्यम्—योऽयमस्त्यत्राणुः त्वं वा च स्वयं, सोऽपि पूर्वविधिनातीतेऽस्मिन्ननन्ते महाविष्णोरवस्थां प्रतिपद्यते, एवं क्रमेण महाविष्णोरप्यस्य संसारस्य लक्षणेन बोध्यत्वम्, योऽहीदानीमेतस्य संसारस्य महाविष्णुर्भवति पूर्णसंसारमात्रनियन्ता, स च कस्य चित्संसारस्याणुर्भवतीति । एतच्च, अण्वन्तर्गतस्संसारः, संसारान्तर्गतोऽणुरिति व्याख्यानेन बोध्यं भवति । तस्मान्महाविष्णुः ज्ञानस्य प्राप्तौ सत्यां करोत्येवं विचारम्, तद्विचारकरणावस्थैव क्षीरसागर इति विज्ञेयम्; क्षीरं निर्मलं तस्य च सागरइति तदर्थात् ।

समलं निर्मलं चात्र न किञ्चिदस्ति, सर्वस्यातीतत्वात्, ब्रह्मणश्शुद्धत्वाच्छुध्यशुद्धिरहितत्वाच्च । स्वकीयया ह्यवस्थया समलं निर्मलञ्चेति भ्रमादुच्यते । यस्मिंश्चाहमस्मि स समलो भवति, यस्मिंश्च सोऽस्ति स निर्मलः इति हि सर्वत्राभिधीयते । तादृशं हि च सर्वमावश्यकपरमेव तस्मादस्मदादेरवस्थायाः परा या च महाविष्णोरवस्था सा च निर्मला भवति। तस्य निर्मलावस्थायामेवं विचारः। अत्र चावस्थैव सागर इति सर्वत्र स्पष्टमुक्तं भवति । अत एव "सागरो भवसागरः" इति

प्रवचनम् । भवनञ्चावस्थापरं तदेव सागरो यस्येति हि तदर्थः । अत एव

"असारसंसारमहाब्धिमण्डले
क्रमो नदी तत्र समानशीलता ।
व्यतिक्रमस्तत्र महातरङ्गकः
समानरूपा तरणिर्व्यवस्थिता ॥
समानतां प्राप्य विना प्रयासतां
संसारसत्सागरमातरन्ति ते ।
एकाक्षरं तत्र तटं ह्यनन्तजं
ह्यतीतमेकन्तटमद्वितीयकम् ॥
समुद्रमध्ये परिसंप्रजायते
सत्वन्तदाद्यन्तमनन्तमद्भुतम् ।"

इत्यादि प्रवचनम् । तस्मादेष भवसागरः अपारः, तत्र च क्रमरूपा नदी समानशीलता संप्रयुक्ता भवति । तत्र च व्यतिक्रमरूपो महातरङ्गः । यद्यपि व्यतिक्रमो न कश्चित्, तथापि क्रमस्थितानां कदाचिद्भ्रमेण क्रमोऽपि व्यतिक्रमत्वेन भासते । एवमेव जलार्णवेऽपि च तदनुकरणम् । तज्जलस्यैव तरङ्गत्वभवनम् । तत्र समानरूपा च तरणिर्व्यवस्थिता, तान्तरणिं प्राप्य नाम सर्वसाम्यं बुध्वा निर्वाहः। समानतां तरणिं प्राप्य जनास्तरन्तीति

तद्भावः । यद्यपि तस्यापरत्वेन विवक्षा, तथापि सागरप्रबन्धतया तरणावश्यकत्वम्।अपारेऽप्यस्मिन्नतिशयोक्तिरूपकत्वेन हि विवक्षा। यद्यप्यस्त्यपारता सर्वातीतरूपा, तथापि तटद्वयं युज्यते । अनन्तञ्च प्रथमन्तटं द्वितीयञ्चातीतम् । पुनरेवं द्वयोर्द्वितीयवञ्चोच्यते । समुद्रमध्ये कालानुसरणात्परिशमपि कदाप्यायाति । यच्च नाम मध्ये निर्जलम्, तच्च संसारानुकरणम् । संसारेऽप्यस्मिन्परिशरूपमाद्यन्तं भवति । यद्यप्ययं संसारोऽतीतोऽनन्तः, तथाप्यनारंभावसानबीजत्वेन न ह्याद्यन्तप्रतीतिर्भासते। एवमेव हि बीजेन, एतदतिशयोक्तिरूपकतया च 'मान्तारयस्व' इत्यादिस्तोत्रे व्यवस्थितं भवति । योह्यस्य नियन्ता स एव तरी वाहकः, तत्रेममसारं भवसागरं दृष्ट्वा नितरां खिन्नचित्तो भूत्वा "हाहेति" कथमेवं भूतं संसारसागरपारं गच्छामि" इति हि विचिन्तया नियन्तारं प्रतीदं वचनमुद्गिरति—चक्रिंस्त्रायस्व मामित्यादि। इदञ्च केवलं संसारप्रदर्शकानामेव प्रवचनम्, ये हि केवलमेतन्मात्रं जानन्ति, आत्मानन्निषिद्धञ्च न जानान्ति, ये च वा त्रीणि च जानन्ति; ते तु 'मान्तारयस्वेति' न प्रवदन्ति । यथा त्वन्तथैवाहं तथैवायन्तथैवान्यत्, किमत्रानुसरणन्तरणञ्च न किञ्चिदिति तेषामाशयो विज्ञेयः । येन च विधिना त्वन्तत्र गच्छसि तेनैव विधिना चाहमपि तत्रागमिष्यामि, विधिरप्येवमेव । तेनैव विधानेन तत्र

प्राप्त्यौचित्यम् । भाव्यञ्चेदमेव। यदि तद्विधानमन्तरा तत्र प्राप्तेरसंभवः, तर्हि स्तोत्रादेः प्रयोजनञ्चैवं विधानेन बोध्यम् । योहि संसार नियन्ता, स चायमस्माकमधिपः। तं प्रति तारयस्वेत्युक्त्या, केवलतरणोपायं येन प्रकारेण तत्रागमनं भवति, तदुपायं ज्ञापयस्वेति भावो विज्ञेयः । यो हि येन मार्गेण यं प्राप्नोति, स एव तस्य मार्गस्य पूर्णाभिधानमपि जानाति । तस्मात्तेनैव तज्ज्ञानग्रहणौचित्यम् ।

यद्यपि वेदशास्त्रादिषु तन्मार्गगमनोपायं हि स्पष्टमुक्तमेव, तद्विधिना तदाचारेण चावश्यन्तत्प्राप्तिः ; तथापि ह्याचारलाभः प्रज्ञापनं विना न संभवतीति न्यायतस्सिद्धः। यथा—द्रष्टव्योऽयम्, लिखितञ्च ज्ञानमिदं भवति, अयमस्ति, एवमस्तीत्यादि । यावदेवमित्यस्य चायमित्यस्य नाचरणम्, तावज्ज्ञानञ्च सर्वं निष्फलमेव । ज्ञानं प्राप्य सह चाचारेण, तदाचारकरणमुचितं भवति, यथा—कश्चिच्च देशवासी पुरुषः, अन्यदेशं जिगमिषति, स चैतन्मात्रं लिखितेन जानाति, अस्माद्देशादस्यान्दिश्ययन्देशः, मार्गे चास्मिन्नेता नद्यः, समुद्राश्चैते, देशाश्चैते, मार्गश्चैतादृशः, इत्यादि । परन्तु तादृशस्य पथिकस्यावश्यकत्वम्, यश्च तद्देशमधिगतवान्। तमभिगम्य चैवं प्रवचनमवश्यं भवति—भोः दृश्यतामत्रेदमिदं लिखितमस्ति, भवांश्च

तत्र गतवान्, स्यादेतत्सत्यमिति। स च तथाचेदासीदिति प्रतिवदति । स चैवं श्रुत्वा तद्देशगमनाय सङ्गमन्वेषते । सङ्गेन तेन तत्र गच्छतीति हि लोकानुभवः । यद्यपि चासङ्गमपि गच्छति, तथापि तस्मिन्पथि प्राप्ते सति सङ्गस्यावश्यकता भवत्येव ।

यद्वा विशेषश्चायं विधिः।एवममुम्मार्गमास्थिताश्च ये पुरुषास्तान्प्रत्येवं प्रतिवचनम्,यद्वा तन्नियन्तारं प्रति।“सर्वे सर्वसहायकाश्च” इति व्याख्यानतया सर्वे सर्वान्प्रत्येवं वदन्ति । तारयस्व मामित्यस्य, तत्रागमनव्यवहारं ज्ञापयस्वेति भावः। इदमेव हि सत्सङ्गफलं भवति, सतस्सङ्गो हि सत्सङ्गः, सङ्गं कृत्वा सन्तं ज्ञात्वा सन्तं प्राप्नोतीति तद्भावः, ये हि सन्तं प्रचिन्तयन्ति , जानन्ति, परिभावयन्ति; तेषां हि सङ्गस्सत्सङ्गः इति तदर्थात् । अत्रापि सर्वसहायकत्वमेव बीजं भवति । सर्वसाम्यात्सर्वे सर्वांश्च शिक्षयन्ति । इदमेव हि ज्ञानफलं भवति । अन्यथा ज्ञानप्राप्तिसाधनं तदप्राप्तिसाधनञ्च तुल्यमेव भवेत् । ज्ञानन्त्वेतदर्थं भवति, येन सर्वेषां तज्ज्ञानलाभो भवेत् , ज्ञानस्य तत्प्राप्तिकर्तुश्च सार्वत्रिकत्वात् । अहमोंशस्तु ज्ञानम् । अहञ्च सार्वत्रिकं भवति ।अतो ज्ञानमपि सार्वत्रिकमिति बोधः। तस्मात्तारयस्व निस्सारयस्वेत्यादिप्रवचनोपपत्तिः।

अत्रेदं सूचितं भवति—एष संसारस्तु सागरः भवनमात्रस्यावस्थापरत्वात् संसारेऽप्यवस्थाया विद्यमानत्वाच्च , अवस्थायास्सागरत्वञ्च सर्वसम्मतं भवति ; अत्र च निर्मलसागरो हि निर्मलावस्था, अस्मदवस्थातः महाविष्णोरिति बोध्यमिति । अस्मिंश्च सागरे महाविष्णुश्शेते, शयनञ्च निष्कार्यकत्वम् , तच्चपूर्वव्याख्यानेन स्पष्टमुक्तं भवति । कार्यस्य निवर्तनन्नाम निष्कार्यकत्वम्, तच्च न कदापि भवति । क त य इत्येतत्सर्वञ्च पृथक्कृत्य, दामात्रस्य पृथक्करणमपि च न संभवति, तस्मादेवैवमत्र द्रष्टव्यम्—शयनेऽपि तस्य निष्कार्यकत्वन्नायाति , किन्तु कार्यकरणप्रसरणरूपव्यापाराभिविष्टः, तत्र प्रकारादिपरिभावनं करोतीति विज्ञेयम् । शेषस्तावद्देशः दृश्यताम्—सर्वस्यानन्तातीतत्वाद्देशोऽप्यनन्तातीतः , तन्मध्ये देशस्य यस्मिन्यस्मिंश्च भागे संसार आसीदास्ति च स देशो बद्धः, तस्माच्छेषो यो देशः तस्मिन्शेते इति । अतः क्षीरसागरशायी भगवान्साक्षात्सर्वञ्च संसारमसृजदिति स्पष्टमुक्तं भवति ।

तस्य हि लक्ष्म्या सह शयनञ्चेच्छापरम्,इच्छायास्सर्वत्र विद्यमानत्वात्,शेषदेशेऽभिनिविष्टो महाविष्णुस्तु कार्यचिकीर्षया सर्वमवधारयति । तत्रैव हि विष्णुरजायत। विष्णोर्जायमानत्वं हि, महाविष्णोः प्रसङ्गेन । स च तद्गतोऽणुः । त्वञ्चैवं ज्ञाननिष्ठः कार्यं कुरु इति तत्प्रज्ञापनम् । तस्मादेव हि ब्रह्माप्यजायत, तं प्रत्येवमभिवचनम्—त्वञ्च क्रियानिष्ठः कार्यं कुरु । ततश्शिवोऽजायत, तं

प्रत्येवं वचनम्—त्वञ्चेच्छानिष्ठं कार्यं कुरु इति । अहञ्च समाहाररूपं कार्यं करिष्यामीति स्वप्रज्ञापनम्। अत्रचैवं भावः—प्रथमावधारणरूपा च गायत्री भवति।पृथक्पृथग्बोधसाधनानिमहावाक्यानि, तद्व्याख्यानरूपाः वेदाः, ततो महाविष्णुः, ब्रह्मा, शिवश्च तं व्याख्यानं प्राप्य स्वकार्यकरणे प्रवृत्तो भवति, क्रियमाणे च कार्ये, तेषामपि क्रमनियन्तॄणां प्रयोजनं भवति, ते च हि स्वस्वावधारणं तन्तं प्रत्यूचुः, तदेव ब्राह्मणं भवति, अस्मादेव बीजाद्ब्राह्मणवेदयोरेकरूपं महत्वं, वेदव्याख्यानमेव ब्राह्मणमिति सिद्धान्तः।महाविष्णोरप्येवं कार्यं भवति।समाहाररूपत्वेन तु केवलमेवं न बोद्धव्यम्, एतत्त्रितयकार्यमेव महाविष्णोः कार्यम्। यतस्स्वांशभूतेषु महाविष्णुरपि कार्यं करोति, स्वमहाविष्णुत्वानुरोधात्। पुनरेतत्त्रयाणां समाहरणमपि करोतीति विज्ञेयम्। दृश्यताम्— एतन्महाविष्णोर्यो महाविष्णुः, तस्य चेदं तादृशम्, विष्णुब्रह्माशिववदेकत्वम्, तन्न जानाति ज्ञाननिष्ठोऽयङ्क्रियानिष्ठश्चेच्छानिष्ठो वा, तादृशज्ञानस्यासंभवात् इति । यद्यप्यवाच्यमिदम्, तथापि चास्मिन्सर्वशक्तिप्रदर्शने नायन्तु संसारकल्पकः ज्ञानेच्छानान्त्रयाणामुत्पादकाधिकारीति तेनानुमीयते । तत्र च ज्ञाननिष्ठोऽयं महाविष्णुः इति महावेदादौ स्पष्टमुक्तं भवति । महाविष्णुस्तु, अपरायणस्य समाहारस्य ज्ञानमिति विज्ञेयम् । नेदमत्र विचार्यं भवति, निष्प्र-

योजनोऽयं विचारः, सार्वत्रिकमोमित्यन्तर्गतमतीतं ब्रह्म विद्धि, येनानेकमहाविष्णोर्ज्ञानं भवेत्, त्वमपि तादृशो भवेति । अतीतमनन्तञ्च कार्यमिदं भवति। तस्मान्महाविष्णोः परमचिन्त्यम् । अत्र चेदं केवलैतद्बोधायोपादिश्यते । एतत्समाहरणमात्रं महाविष्णोः कार्यमिति न वेदनीयम्, किन्तु स्वानुरोधेन कार्यमपि सर्वं करोतीत्यपि विज्ञेयम्।

तदेवं क्रमेण सार्वत्रिके प्रणवे शेषदेशे चेच्छया सह शयनं कृत्वा नामावधारणं करोति, ततो नाभेः कमलंसं भवति, ततो ब्रह्मा, तस्मादेव शिवोऽपीति विज्ञायते।तेनैव संसारः साधनं भवतीति विज्ञेयम्। तत्र च प्रणवस्सार्वत्रिकः,गायत्री च महाविष्णोरवधारणरूपा, तत्प्रकाशनञ्च महावाक्यम्, तद्व्याख्यानरूपाश्च वेदाः विष्णुब्रह्मशिवपराः, स्वपरञ्च समाहरणमिति हि क्रमः। ते च विष्ण्वादयः तत्तत्प्रकारमालोच्य यथा संसारविभागम्, तथा प्रकारानवधार्य ब्राह्मणानि प्रकल्पयन्ति । अत एव

“ वैष्णवं ब्राह्मणं ज्ञात्वा ज्ञात्वा ब्राह्मं यथायथम् ।
शैवं स ब्राह्मणं ज्ञात्वा सर्वस्वं ज्ञानमुत्तमम् ॥
ब्राह्मञ्च वैष्णवं चैव शैवमेव समाहृतम् ।
वेदोह्यध्येयश्चैवं हि तत्वज्ञानं लभेत्ततः ॥
ज्ञात्वा तत्वं परात्मानं प्रतिष्ठं प्रणवाभिधम् ।

पृथङ्निवर्तको भूत्वा सर्वभावमधिष्ठितः ॥
अयमेव परो धर्मः परं ज्ञानमगोचरम् ।
निश्चयं कुरु नित्यं वै सर्वबुद्धिस्सनातनी ॥"

इत्यादि प्रवचनम् । तस्मात्स ब्रह्मणो वेदोऽध्येयो भवति । तादृशश्च महत्वं विज्ञेयम् । एतत्सर्वञ्च ह्येकत्वप्रज्ञापनार्थमेव । यथा ।

" तदेकत्वमेकत्वमेकत्वरूपं
समानं समं तादृशं सर्वसिद्धम् ।
स्वतस्सिद्ध एषःप्रचारप्रभाव-
स्सदावश्यकोऽयं सदावश्यकोऽयम् ॥
सदावश्यकं स्याच्छुभं सर्वरूपं
ह्यनन्तं परं वेदनीयञ्च तत्वम् ।
समानं समानं समानं समानं
परब्रह्मरूपं हि तद्भावनीयम् ॥"

इत्यादि प्रवचनम् । तस्मादेवं विधानेन सर्वप्रज्ञापनेन सर्वेषां प्रज्ञापितत्वेन सर्वप्रकारबोधाय ब्राह्मणग्रन्थाश्च भवन्ति । अत एव " ब्रह्मविद्या परायणी ब्राह्मणपरा वेदपरा सार्वत्रिकी संप्रसिद्धा " इति व्याख्यानफलम् ।एतद्भावेनैव वेदपरं ब्राह्मणं प्रणवस्थं वेदितव्यमिति हि परमः सिद्धान्तः ।

इति श्रीमहर्षिगार्ग्यायणप्रणीते प्रणववादे तृतीयप्रकरणे
॥ नवमस्तरङ्गः ॥

॥प्रथमभागश्च संपूर्णः॥

ॐ

॥ ब्रह्मविदाप्नोति परम् ॥

ओं शान्तिः

ॐ

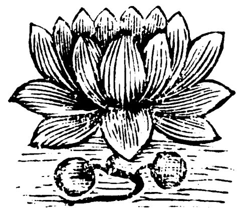

॥ शुद्धाशुद्धपत्रिका ॥

पत्र. सं	पङ्क्तिसं	अशुद्धम्	शुद्धम्
१२	११	शास्त्रार्थनां	शास्त्रार्थानां
१६	४	जगदृष्टया	जगदृष्टया
२१	३	सर्वधा	सर्वथा
२९	२	भूताति	भूतानि
३०	१८	व्यञ्चन	व्यञ्जन
३१	१४	मावश्यकञ्ज	मावश्यकञ्च
,,	१८	तस्मद्वेदोक्तं	तस्माद्वेदोक्तं
४१	६	शद्बद्वयं	शब्दद्वयम्
४५	२	पृथङ्ग्नि	पृथङ्ङ्नि
४६	१५	मकार	मकारो
४७	५	सर्वधा	सर्वथा
४७	५	सर्व	सार्व
४८	१४	संग	संयोग
५४	१३	सर्वधा	सर्वथा
,,	१८	शद्बार्थाना	शब्दार्थाना
५८	१	शद्बः	शब्दः

पत्र. सं	पङ्क्तिसं	अशुद्धम्	शुद्धम्
,,	९	शद्वस्य	शब्दस्य
,,	१७	सदित्युक्या	सादित्युक्त्या
६०	१५	स्यात्त्री	स्यात्त्री
६४	३	अव्युप्पन्न	अव्युत्पन्न
६४	४	सर्वधा	सर्वथा
८८	३	सर्वधा	सर्वथा
९१	३	व्यारव्यानच्च	व्यारव्यानाच्च
,,	१०	शत्चवारिंश	शच्चत्वारिंश
९४	१९	न्कर्ये	न्कार्ये
१०९	६	श्चेत्युचते	श्चेत्युच्यते
११०	१	च्छद्ध	च्छब्द
,,	१३	वश्ययकत्वं	वश्यकत्वं
११५	३	निसंकल्प	निस्संकल्प
११७	१०	अन्यधा	अन्यथा
११९	११	भवियतीति	भविष्यतीति
१२१	१३	मविष्य	भविष्य
१२३	११	त्यज्ये	त्याज्ये
१२८	१२	यत्सतदमृतं	यत्सत्तदमृतं

पत्र. सं	पङ्क्तिसं	अशुद्धम्	शुद्धम्
१३६	१४	सर्वधा	सर्वथा
२४५	५	सर्वधा	सर्वथा
१५१	२	मुलभ्यताम्	मुपलभ्यताम्
१५७	१४	द्वितिया	द्वितीया
१५८	११	तर्वते	वर्तते
१६३	४	अतस्मरणं	अतस्स्मरणं
१७३	८	शर्वशक्ति	सर्वशक्ति
१७४	१	संथिस्तौ	संस्थितौ
१७५	१	वत्थितः	वस्थितः
१८०	१९	विद्धिति	विद्धीति
१९३	१७	मनायन्तन	मनाद्यनन्त
२०४	९	सर्वधा	सर्वथा
२२६	१८	सर्वधा	सर्वथा
२२९	१२	सर्वधा	सर्वथा
२३६	९	एतन्नहामस्मि	एतन्नाहमस्मि
,,	१९	परनम्	परम्
२४१	८	वादीनी	वादीनि
२६५	२	साक्षाद्वृह्म	साक्षाद्ब्रह्म

पत्र. सं	पङ्क्तिसं	अशुद्धम्	शुद्धम्
२६६	१०	यक्तिद्भवति	यत्किञ्चिद्भवति
२६९	१९	माञ्च	मात्रञ्च
२७३	१४	पुरुषोत्ततम्	पुरुषोत्तमम्
२९५	१९	सर्वधा	सर्वथा
३१०	१४	स्थितस्यात्	स्थितस्स्यात्
३१५	९	रूपाणी	रूपाणि
३१८	६	यज्ञादिकञ्ज	यज्ञादिकञ्च
३१९	२	चैदत	चैत
३२०	८	रूपत्वाञ्च	रूपत्वाच्च
३३३	१५	सन्याया	सन्ध्याया
३३६	६	धर्मस्या	धर्मस्स्या
३५६	१२	संभवत्येवेति	संभवन्त्येवेति
,,	१९	यद्यति	यद्यपि
३८४	९	अवश्यकपरः	आवश्यकपरः
,,	१०	अवस्यक	आवश्यक
३८६	७	तस्माद्वयो	तस्माद्द्वयो
३९९	४	तत्पमन्वन्तरेषु	सप्तमन्वन्तरेषु
,,,	१७	वैवस्ततो	वैवस्वतो

पत्र. सं	पङ्क्तिसं	अशुद्धम्	शुद्धम्
,,	१८	भववि	भवति
४१४	१७	एतद्भवननेन	एतद्भवनेन
,,	१८	पसन्ना	प्रसन्ना
४४०	११	शरङ्क	शङ्करं
४६४	५	विषत्वेन	विषयत्वेन
,,	६	सम्यक्छ्रयतां	सम्यक्छ्रूयतां
४७३	११	दस्स	दस्य
४८६	४	वञ्चोच्यते	त्वञ्चोच्यते

creative commons

Attribution-NonCommercial-ShareAlike 3.0 Unported

You are free:

to Share — to copy, distribute and transmit the work

to Remix — to adapt the work

Under the following conditions:

Attribution — You must attribute the work in the manner specified by the author or licensor (but not in any way that suggests that they endorse you or your use of the work).

Noncommercial — You may not use this work for commercial purposes.

Share Alike — If you alter, transform, or build upon this work, you may distribute the resulting work only under the same or similar license to this one.

With the understanding that:

Waiver — Any of the above conditions can be **waived** if you get permission from the copyright holder.

Public Domain — Where the work or any of its elements is in the **public domain** under applicable law, that status is in no way affected by the license.

Other Rights — In no way are any of the following rights affected by the license:

- Your fair dealing or **fair use** rights, or other applicable copyright exceptions and limitations;
- The author's **moral** rights;
- Rights other persons may have either in the work itself or in how the work is used, such as **publicity** or privacy rights.

Notice — For any reuse or distribution, you must make clear to others the license terms of this work. The best way to do this is with a link to this web page.

This is a human-readable summary of the Legal Code (the full license). Disclaimer